

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПЛАТМІР ЯРОСЛАВ ЛЕОНІДОВИЧ

УДК 477.2(058.244.237)«18–19»

**УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В УЯВЛЕННЯХ ТА
ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ЕЛІТ НАДДНІПРЯНЩИНИ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Спеціальність 032 – історія та археологія
Подається на здобуття наукового ступеня
доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Я. Л. Платмір

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Присяжнюк Юрій Петрович

АНОТАЦІЯ

Платмір Я. Л. Українське селянство в уявленнях та інтерпретаціях інтелектуальних еліт Наддніпрянщини (кінець XIX – початок XX ст.). – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 – історія та археологія. – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2021.

У дисертації проаналізовано стан дослідження проблеми, сформовано та ґрунтовно опрацьовано джерельну базу, прописано методологію та визначено загальні напрями роботи. З’ясовано, як уявляли та інтерпретували інтелектуали українське селянство Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст.

Дослідження базується на розумінні проблеми, що саме в той час інтелігенція починала творити образи модерного суспільства та намагалася залучити до них селянство, котре здебільшого ще перебувало в «домодерному світі». У будь-якому разі суспільні процеси пізньоімперської доби не могли відбуватися без взаємодії інтелектуальних кіл та численної хліборобської верстви; вони були тісно взаємопов’язані багатьма чинниками – соціальними, культурними, родинними, професійними та ін.

Автором було вивчено історіографію проблеми, системно проведено евристичну роботу, застосовано різні прийоми й методи наукового пошуку, що сукупно дало змогу визначити й напрацювати новизну отриманих результатів. Загалом, фрагментарне висвітлення піднятої в дисертації проблеми розпорошено у великій кількості наукових праць, які присвячені переважно історії формування інтелігенції та зростання її ролі в суспільно-політичному житті й національно-визвольному русі пізньоімперського періоду. Також чимало розвідок містять аналіз інтелектуального доробку, просопографічних сюжетів. Автором особисто виявлено й проаналізовано пласт наукової літератури, куди входять статті та тези з «вузькою» проблематикою й ґрунтовні праці, що присвячені теоретико-методологічним проблемам, інтелектуальній,

антропологічній та соціальній історії. При цьому, під час опрацювання джерельної бази та історіографії, довелося застосувати певну вибірковість, що пояснюється «безмежністю» архівних матеріалів та намаганням уникнути ймовірної залежності від міфів, котрі притаманні суб'єктам досліджуваних історичних явищ, соціальних та інтелектуальних практик.

Аналіз історіографії дослідження дає змогу оцінити ступінь його повноти та відображення в наукових розвідках українських і закордонних дослідників. Можна з упевненістю стверджувати, що селянство Наддніпрянщини в уявленнях та інтерпретаціях інтелектуальних еліт кінця XIX – початку XX ст. не було раніше вивчено як самостійне явище в історичних та історіографічних студіях.

Джерельна база дослідження складається з великого ряду історичних пам'яток, найбільше – писемних. Сюди входять джерела особистого походження (его-документи: щоденники, спогади, листи, промови, нотатки, публіцистика та ін.), опубліковані матеріали (деякі з них – уперше введено до наукового обігу), матеріали архівних фондів. Особливе місце відведено тим фрагментам текстів (мікросюжетів), у котрих репрезентовано суб'єктивні погляди на селянство як такі. Комплексне опрацювання джерел дало змогу сформулювати та простежити ключові положення дисертації, досягнути мети, виконати поставлені завдання.

У методологію роботи покладено усталені в сучасній науці елементи історичного пізнання, виокремлено загальний методологічний задум і конкретні принципи, підходи й методи дослідження. Їхнє формулювання та використання дало підстави думати, що реальне відображення суспільних явищ та інтелектуальних практик навряд чи можна ствердити інакше, ніж складаючи уявлення про них на основі всього комплексу виявленої й опрацьованої інформації. Засвідчено шляхи авторського осмислення сутності історичних явищ та обґрунтовано конкретні пізнавальні поля пропонованих положень й отриманих результатів. Провідне місце належить міждисциплінарному підходу. Використано переваги синергетики, зокрема щодо вивчення процесів

самоорганізації, стійкості й розпаду соціокультурних структур. Враховуючи зростання соціального, психологічного, біологічного чинників в історії, виправданий підвищений інтерес до художньої та мемуарної літератури. Тексти й контексти інтелектуальної спадщини розуміємо як складну систему поглядів, що формувалися поступово, під впливом різних чинників. Сукупно це наблизило до фіксування та інтерпретації як поодиноких учинків, так і стійких поведінкових манер селян, інтелігентів, істориків.

Охарактеризовано інтелектуальні еліти, до яких автор відносить освічених людей Наддніпрянщини, що творили та були публічними репрезентантами власних знань, критично мислили, виявляли здатність на рефлексію в конкретних історичних умовах. Саме громадський рівень інтелектуальної активності та належна ефективність діяльності виступали ключовими засадами їхніх суспільних ролей. Основна увага в дослідженні відведена українській інтелігенції, котра наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відігравала вже помітну роль у суспільно-політичному житті.

Доведено, що в уявленнях інтелігенції селянство фіксувалося відразу в кількох ракурсах – соціокультурному, політичному, побутовому та ін. Домінувало, найчастіше, «народницьке» сприйняття, котре було своєрідним спадком «довгого» ХІХ ст. Воно виявлялося в «спалахах етнографізму», професійних уподобаннях і практиках, але були й відчутні «менш численні» роздуми провідних інтелектуалів у річищі модернізаційних вимог.

З'ясувати сприйняття селянства наддніпрянською інтелігенцією наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. виявилось досить непросто через ряд обставин: уніфікований спосіб життєдіяльності селянства імперії, з якого виокремити саме «наддніпрянських» селян було складно; інтелігенція мала творити візію соціальної «основи нації» в умовах, коли сама переживала складні процеси професійного становлення та національного самовизначення; вплив на інтелігенцію політичного та інших чинників, котрі позначалися на їхніх уявленнях; брак досвіду ефективних методологічних підходів і практичних історичних студій, присвячених цій проблематиці.

Досліджено проблему виникнення, розвитку та протиставлення двох дискурсів українського селянства Наддніпрянщини. У пізньоімперський період протистояння між національним (українським) проектом «будівництва нації» та розбудовою «великої російської нації» вийшли на новий рівень завдяки «підсиленню» його саме селянським чинником. Село дедалі частіше потрапляло в орбіту інтелектуальних битв, що послаблювало асиміляційні зусилля апологетів російсько-імперських доктрин та інтересів.

Практичне застосування результатів дослідження полягає в тому, що матеріали та висновки, залучений фактологічний матеріал можуть бути використані при підготовці концептуально-синтетичних праць з соціальної та інтелектуальної історії України, аграрної історії, також дидактичної літератури – навчальних посібників і підручників.

Результати проведеного аналізу можуть бути основою для подальших наукових досліджень з проблематики інтелектуальної та соціокультурної історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: Наддніпрянщина, інтелектуальні еліти, інтелігенція, селянство, суспільство, нація, асиміляція, дискурс.

SUMMARY

Y. L. Platmir. Ukrainian peasantry in representations and interpretations of intellectual elites of the Naddniprianschyna (end of nineteenth – beginning of twentieth century). – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of Doctor of Philosophy on a speciality 032 – History and Archeology. Bohdan Khmelnytskyi University of Cherkasy. Cherkasy, 2021.

In this dissertation the state of researched problem is analyzed, the source base is formed and qualitatively processed, the methodology is registered and general directions of the work are defined. It is found out how intellectuals imagined and

interpreted Ukrainian peasantry of the Naddniprianschyna in the late nineteenth–early twentieth century.

The study is based on understanding of the problem that was at that time that intelligentsia began creating images of modern society and tried to attract the peasantry that was still mostly in the «pre-modern world». In any case, the social processes of the period under study couldn't take place without the interaction of intellectual circles and a large layer of the peasantry; they were closely interrelated by many factors – social, cultural, family, professional and etc.

The author studied the historiography of the problem, systematically conducted heuristic work, applied various techniques and methods of scientific research, which together made it possible to determine and develop the novelty of the results. In general, the fragmentary coverage of the problem raised in the dissertation is scattered in a large number of scientific works, which are devoted mainly to the history of the formation of the intelligentsia and its growing role in socio-political life and national liberation movement of the late imperial period. Also, a lot of reconnaissances include analysis of intellectual achievements, prosopographic plots. The author personally identified and analyzed the layer of scientific literature, which includes articles and theses with «narrow» issues and thorough works on theoretical and methodological problems, intellectual, anthropological and social history. At the same time, during the elaboration of the source base and historiography we had to show a certain selectivity, which is explained by the «infinity» of archival materials and attempts to avoid possible dependence on myths inherent in the subjects of historical phenomena, social and intellectual practices.

Analysis of the historiography of the study makes it possible to assess the degree of its completeness and reflection in the scientific reconnaissances of Ukrainian and foreign researchers. It is safe to say that the peasantry of the Naddniprianschyna in the representations and interpretations of the intellectual elites of the late nineteenth-early twentieth century hasn't previously been studied as an independent phenomenon in historical and historiographical studies.

The source base of the study consists of a large number of historical sights, most of them are written. These includes sources of personal origin (ego-documents: diaries, memoirs, letters, speeches, notes, journalism and etc.), published materials (some of them – first introduced into scientific circulation), materials of archival funds. A special place is given to those fragments of texts (micro-plots), which represent subjective views on the peasantry as such. Comprehensive elaboration of the sources made it possible to formulate and trace the key provisions of the dissertation, achieve the goal and perform tasks.

The methodology of work includes the elements of historical knowledge established in modern science, the general methodological idea and specific principles, approaches and research methods are singled out. Their formulation and use gave reason to think that the real reflection of social phenomena and intellectual practices can hardly be said otherwise than by compiling an idea of them on the basis of the whole set of identified and processed information. The ways of the author's comprehension of the essence of historical phenomena are proved and the concrete cognitive fields of the offered positions and the received results are substained. The leading place belongs to the interdisciplinary approach. The advantages of synergetics are used, in particular, regarding the study of the processes of self-organization, stability and disintegration of socio-cultural structures. Given the growth of social, psychological, biological factors in history, justified increased interest in fiction and memoir literature. We understand the texts and contexts of intellectual heritage as a complex system of views that were formed gradually, under the influence of various factors. Collectively, this brought us closer to recording and interpreting both individual actions and stable behavioral manners of peasants, intellectuals and historians.

The intellectual elites are characterized, to which the author refers educated people of the Naddniprianschyna, who created and were public representatives of their own knowledge, thought critically, showed the ability to reflect in specific historical conditions. It was the social level of intellectual activity, showed the ability to reflect in specific historical conditions. It was the social level of intellectual

activity and the proper efficiency of activities that were the key principles of their social roles. The main attention in the study assigned to the Ukrainian intelligentsia, which in the late nineteenth – early twentieth century played a significant role in socio-political life.

It is proved that in the representations of the intelligentsia the peasantry was fixed at once in several angles – socio-cultural, political, domestic and others. Dominated by the «populist» perception, which was a kind of legacy of the «long» nineteenth century. It manifested itself in «outbreaks of ethnography», professional preferences and practices, but where were also «fewer» reflections by leading intellectuals in the stream of modernization.

To find out the perception of the peasantry by the intelligentsia of the Naddniprianschyna in the late nineteenth – early twentieth century it turned out to be quite difficult due to a number of circumstances: the unified way of life of peasantry of the empire, from which it was difficult to single out the peasants of the Naddniprianschyna; the intelligentsia had to create a vision of the social «foundation of the nation» in conditions when it itself experienced complex processes of professional development and national self-determination; the influence on the intelligentsia of political and other factors that affected their perceptions in the first place; lack of experience in effective methodological approaches and practical historical studies on this issue.

The problem of the origin, development and the contrasting of two discourses of the Ukrainian peasantry of the Naddniprianschyna is studied in the late imperial period, the confrontation between the national (Ukrainian) project of «nation-building» and the development of the «the great Russian nation» reached a new level due to its «subdivision» by the peasant factor. The village increasingly fell into the orbit of intellectual battles, which weakened the assimilation efforts of apologists for Russian-imperial doctrines and interests.

The practical application of the research results is that the materials and conclusions, factual material can be used in the preparation of conceptual and

synthetic works on social and intellectual history of Ukraine, agricultural history, as well as textbooks and manuals.

The results of the analysis can be the basis for further research on the problems of intellectual and socio-cultural history of Ukraine in the late nineteenth – early twentieth century.

Key words: Naddniprianschyna, intellectual elites, intelligentsia, peasantry, society, nation, assimilation, discourse.

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації:

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Платмір Я. Творчість Винниченка як репрезентація інтелектуальних уявлень про українське селянство Наддніпрянщини рубежу XIX – XX ст. / Ярослав Платмір. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки.* 2017. № 3. С. 72–78.

2. Платмір Я. Українське селянство Наддніпрянщини в «антинародницьких» уявленнях Грицька Григоренка / Ярослав Платмір. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки.* 2017. № 4. С. 19–25.

3. Платмір Я. Суспільні процеси початку XX ст. в осмисленні наддніпрянської інтелігенції / Ярослав Платмір. *Roxolania Historica : наук. зб.* Вип. 1 (16). 2018. С. 80–92.

4. Платмір Я. «Селяни стають українцями»: процеси модернізації українського села в інтерпретації Ендрю Вілсона / Ярослав Платмір. *Укр. селянин.* 2018. Вип. 19. С. 108–110.

5. Платмір Я. Українське село Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. у візії інтелігенції: між традицією і модерном / Ярослав Платмір. *Укр. селянин.* 2018. Вип. 20. С. 70–74.

6. Платмір Я. Українська інтелігенція «довгого» ХІХ ст. : суспільні ролі та основні тенденції їхньої трансформації / Ярослав Платмір. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки*. 2019. № 1. С. 38–44.

7. Платмір Я. Українське селянство кінця ХІХ – початку ХХ ст. у рецепції наддніпрянської інтелігенції / Ярослав Платмір. *Укр. селянин*. 2019. Вип. 21. С. 114–119.

Статті в зарубіжних виданнях:

8. Платмір Я. Українська інтелігенція Наддніпрянщини пізньоімперського періоду: історіографія проблеми / Ярослав Платмір. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. V. VIII (41). I.: 237. 2020 Sept. P. 35 – 40.

9. Platmir Y. Ukrainian peasantry of Naddniprianschyna at the end of the nineteenth – first decades of the twentieth century in Russian national discourse / Yaroslav Platmir. *Evropsky Filozoficky a Historicky Diskurz*. V. 6. Iss. 3. 2020. P. 96–102.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дослідження:

10. Платмір Я. Старі / нові образи селянства в поглядах М. Коцюбинського / Ярослав Платмір, Юрій Присяжнюк. *Двадцять восьма наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій*. Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2018. С. 125–131.

11. Платмір Я. Інтелігенція і селянство Наддніпрянщини рубежу ХІХ – ХХ ст. : нові грані комунікації / Ярослав Платмір. *X Богданівські читання : матеріали Всеукраїнської наукової конференції : зб. наук. пр.* / Редкол. : Ю. Присяжнюк та ін. Черкаси : ЧНУ, 2018. С. 81–85.

12. Платмір Я. Село у візії інтелігенції : досвід Наддніпрянщини рубежу XIX – XX ст. в умовах політики «Русского единства» / Ярослав Платмір, Юрій Присяжнюк. *Наукові записки. Серія : історичні науки.* Вип. 23. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018 . С. 98–110.

13. Платмір Я. Українське село пізньоімперського періоду : дослідження феномену засобами візуалізації / Ярослав Платмір, Юрій Присяжнюк. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки.* 2018. № 3–4. С. 108–115.

14. Платмір Я. Євген Чикаленко та його «рідні діти» : соціальні та національні аспекти взаємин / Ярослав Платмір. *Тридцята наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій.* Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2020. С. 119–123.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	13
ВСТУП	15
Розділ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	20
1.1 Історіографія проблеми	20
1.2 Джерельна база дослідження	42
1.3 Методологія наукового пошуку	50
Розділ 2 ІНТЕГРАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ЕЛІТ ТА УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НАДДНІПРЯНЩИНИ	64
2.1 Інтелігенція Наддніпрянщини, її роль в осмисленні суспільних явищ	64
2.2 Традиційна сільська людність в умовах модернізаційних змін	91
Розділ 3 ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ МОДЕЛІ СЕЛЯНСТВА В КОНТЕКСТІ КРИЗИ ІДЕОЛОГІЇ НАРОДНИЦТВА Й ПРОВІНЦІАЛІЗМУ	115
3.1 Відображення впливу суспільно-політичних процесів на селянство в уявленнях інтелектуалів	115
3.2 Селянство як ідеологічний конструкт: перший досвід творення національного взірця	138
Розділ 4 ОБРАЗИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В СТАРИХ/НОВИХ ПОГЛЯДАХ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ	155
4.1 Селянський світ у традиційних та інноваційних тлумаченнях наддніпрянської інтелігенції	155
4.2 Особливості імперського й національного дискурсів українського селянства	168
ВИСНОВКИ	193
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	201
ДОДАТКИ.....	259

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Бунд	«союз»; «Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії». Єврейська соціалістична організація
ВР ІМФЕ	Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського Національної академії наук України у м. Києві
ВСС	Всеросійський селянський союз
ВУАН	Всеукраїнська академія наук
Держархів Житомирської обл.	Державний архів Житомирської області
Держархів Полтавської обл.	Державний архів Полтавської області
Держархів Харківської обл.	Державний архів Харківської області
Держархів Черкаської обл.	Державний архів Черкаської області
ЗУБДО	Загальноукраїнська безпартійна демократична організація
ПСР	Партія соціалістів-революціонерів
РДІА	Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі
РПЦ	Російська православна церква
РСДРП	Російська соціал-демократична робітничка партія

РУП	Революційна українська партія
УДП	Українська демократична партія
УСДРП	Українська соціал-демократична робітничка партія
УСЗ	Український селянський з'їзд
УТОРНІТСО	Українське товариство робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ВСТУП

Актуальність теми. Трансформація української людності Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. була складним процесом, який відбувався під впливом багатьох чинників. Їхнє соціокультурне різноманіття й багатовекторність охоплювали реалії не лише соціально-економічного й громадсько-політичного життя, освітній простір, а й внутрішній світ людей, їхні уявлення, картини світу, у тому числі рефлексії на власні рішення й дії. Комбінована взаємодія інтелектуальних прошарків населення з селянським загалом становила невід’ємну, а десь і визначальну сторону цих історичних змін.

На початку XX ст. зрушення в житті наддніпрянців, пов’язані зі зростанням ролі інтелігенції, виявилися добре відчутними. У її середовищі постійно зростала частка вихідців із народу (селянства). Вони були носіями притаманних сільському населенню ментальних мап, світоглядних стереотипів, які, крім іншого, характеризувалися дуалістичною ідентичністю та відповідною їй лояльністю: до України й, власне, імперської Росії. На цій основі виникає потреба напрацювати модель розуміння історичного перетворення «селян на українців», з’ясувати, наскільки до подій революційного 1917 р. цей процес устиг набути історично незворотного характеру.

Водночас, соціокультурні та, беручи вужче, суспільно-політичні процеси кінця XIX – початку XX ст. широко впливали на численне селянство Наддніпрянщини, яке лишалося основним носієм українських етнокультурних цінностей і традицій. Відтак назрілим є завдання концептуально пов’язати ці два мікросвіти: загалом традиційне сільське середовище й уже урбанізований на свій лад інтелектуальний простір.

Особливість пропонованого дослідження полягає в тому, що історики вже мають певні (фрагментарні) напрацювання в цій сфері знань, проте

безпосередньо вони не стосуються самого концепту українського селянства в уявленнях та інтерпретаціях інтелектуальних еліт Наддніпрянщини. Тому, доцільність дослідження визначається не так фактом наявності чи відсутності окремих тематичних розвідок, як потребою вирішити наукову проблему синтезу, яка вже поставлена в історіографії.

Виходячи з зазначеного, тема дослідження видається актуальною з погляду науково-практичного та суспільно-політичного.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Дисертацію виконано відповідно до держбюджетних тем Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини ХХ ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636) та «Українська революція (1917 – 1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864).

Об'єктом дослідження є інтелектуальний простір української інтелігенції Наддніпрянщини кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Предметом дослідження є селянство в рецепції української інтелектуальної еліти Наддніпрянщини, яка своїми уявленнями, помислами та діяльністю творила український модерний світ.

Метою дослідження є відтворення історії формування модерних (національних) уявлень та поглядів на українське селянство інтелігенції (інтелектуальних еліт) Наддніпрянщини кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Для досягнення мети передбачено вирішення таких наукових **завдань**:

– з'ясувати стан наукового вивчення проблеми, рівень і повноту забезпечення її джерельною базою, окреслити та обґрунтувати науковий інструментарій;

– з огляду на соціокультурні та етнонаціональні характеристики, простежити роль інтелігенції в осмисленні українського селянства Наддніпрянщини;

- проаналізувати основні інтерпретаційні моделі селянства Великої України, сформовані станом на кінець XIX – початок XX ст.;
- докладніше прояснити традиційні та інноваційні зразки тлумачення селянського світу інтелектуалами;
- поглибити знання імперського (російського, офіційного) та національного (українського) дискурсів селянства Наддніпрянщини;
- висвітлити історичні умови й особливості творення національного взірця українського селянства;
- обґрунтувати й інтерпретувати робочу гіпотезу: якою мірою інтелектуальній еліті Наддніпрянщини вдалося трансформувати «селян в українців» до початку епохи російського комунізму?

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1890-ті рр. – 1917 р. Нижню межу визначаємо зростаючим інтересом інтелігенції Наддніпрянщини до місцевого селянства, зумовленого формуванням першого досвіду модерної інтерпретації суспільних явищ і процесів. Верхня межа – 1917 р. – спричинена суттєвими історичними пертурбаціями в українському суспільстві, які були пов’язані з початком Української революції (1917 – 1921 рр.).

Територіальні межі дослідження охоплюють 9 українських губерній Наддніпрянщини (Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщини та Півдня України), які, хоча й відрізнялися регіональними особливостями, перебували в схожих політико-правових і соціально-економічних умовах Російської імперії.

Наукова новизна результатів дослідження зумовлена постановкою й розробкою актуальної, але дотепер малодослідженої наукової проблеми.

Уперше:

- на основі критичного переосмислення історіографії та концептуального аналізу широкого спектру історичних джерел сформульовано й розв’язано проблему еволюції уявлень селянства інтелектуальними елітами Наддніпрянщини пізньоімперського періоду;
- проаналізовано й синтезовано зв’язки між, з одного боку, інтелектуальною діяльністю різної за етнонаціональною ідентичністю та

професійною приналежністю інтелігенції Великої України, з іншого, процесами, які репрезентували зростання ролі багатомільйонного сільського простолюду в громадсько-політичному житті цього регіону;

- простежено інтерпретаційні моделі селянського загалу у візії інтелектуальних еліт Наддніпрянщини;
- охарактеризовано безпосередню приналежність окремих осіб до напрацювання модерних поглядів інтелігенції Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. на селянство.

Отримали подальший розвиток:

- питання творення модерних (національних) взірців українського селянства підросійської України;
- оцінка ступеня інноваційності трактування інтелектуалами назагал традиційного селянства;
- загальна характеристика сільської людності Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст.

Уточнено:

- реальні зміни в середовищі та світогляді української інтелігенції рубежу XIX – XX ст. в умовах вибору – служити народу (селянству) чи національній ідеї;
- роль українських видань «Рада», «Село», «Селянин», «Хлібороб» та ін. в актуалізації селянського питання в пізньоімперський період.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її ідеї, положення та висновки можуть бути використані для творення узагальнюючих і спеціальних праць з інтелектуальної та соціальної історії України кінця XIX – початку XX ст., у наукових студіях з минувшини селянства й інтелігенції. Результати дослідження доцільно застосовувати в лекційних курсах з історії України, також під час підготовки навчальних посібників зі спецкурсів для студентів закладів вищої освіти. Крім того, запроваджені до наукового обігу нові джерела дають перспективу використання положень та висновків у суміжних гуманітарних дисциплінах.

Особистий внесок автора полягає в постановці проблеми, розробці всіх її складових, обґрунтування та узагальнення висновків дисертації. У статтях, надрукованих у співавторстві з Ю. Присяжнюком, автор особисто запропонував і проаналізував візії творення інтелектуалами селянських образів.

Апробація результатів дисертації здійснена шляхом оприлюднення їх на міжнародних, усеукраїнських, регіональних конференціях, зокрема Міжнародній науково-практичній конференції «Революційні потрясіння початку ХХ ст. в Європі : геополітичний, соціокультурний і антропологічний виміри» (м. Черкаси, 11–12 квітня 2019 р.), II Міжнародній науковій конференції «Освіта та наука у мінливому світі : проблеми та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 27–28 березня 2020 р.), IV Всеукраїнській науковій конференції «Наддніпрянська Україна: проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя» (м. Дніпро, 5 жовтня 2018 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Десяті Богданівські читання» (м. Черкаси, 7–8 грудня 2017 р.), ХХІХ науковій сесії Осередку НТШ у Черкасах (м. Черкаси, 14–15 березня 2018 р.), ХХХ науковій сесії Осередку НТШ у Черкасах (м. Черкаси, 11–12 березня 2019 р.), Міжнародній конференції «Наука без кордонів: розвиток у 21 столітті» (м. Будапешт, Угорщина, 30 серпня 2020 р.).

Публікації. За матеріалами дослідження автором опубліковано **14** статей, 7 з них у фахових виданнях України, 2 – у зарубіжній періодичних виданнях. Загальний обсяг публікацій у фахових виданнях становить 4,6 умовних друкованих аркушів.

Обсяг і структура дисертації зумовлені метою та дослідницькими завданнями. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (**561** позиція). Загальний обсяг дисертації становить **261** сторінку, із них **186** – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

Цей підрозділ покликаний дати відповіді на питання: хто, коли, як, з якою метою досліджував різні аспекти проблеми? При цьому перед автором стоїть завдання і дещо іншого (пізнавально-ширшого) порядку: «...конструювати та репрезентувати історичний час, особливо якщо взяти до уваги певні сфери людського буття чи конкретний предметний зріз історичного дослідження...», надто в царині інтелектуальної та культурної діяльності [525, 21].

Спираючись передусім на проблемно-хронологічний метод, виділяємо три періоди української історіографії та, окремо, здобутки російських і західних (євроатлантичних) дослідників проблеми. Хоча українському інтелектуальному руху кінця XIX – перших десятиліть XX ст. присвячено солідний масив наукової літератури, проте студії інтелектуального обміркування селянства, як сегмент творення української модерної нації (але не тільки), зазвичай фрагментарно представлені в цьому доробку. Також, зі зрозумілих причин, авторіві важко втриматися в межах аналізу суто сцієнтичних праць, бо свого часу чимало розвідок, зокрема історико-персоналістичного характеру, було виконано на межі науково-популярного й публіцистичного стилів історіописання.

Перший історіографічний період, тобто сучасні подіям праці, є досить численними, особливо щодо питань інтелектуальної спадщини російського та українського модерного націотворення. Наддніпрянське селянство, як соціальна верства, відносно рідко представлене в цих студіях, проте це не свідчить про його відсутність як таку, оскільки в тогочасному дискурсі селянський загал

часто прийнято було уявляти й мислити в категорії «народ». Ще одна властивість історіографії кінця XIX – перших десятиліть XX ст. полягала в тому, що наукові студії були тоді спрямовані переважно на масового читача (нерідко власне на «народ»), а тому, знову ж таки, мали науково-популярний, публіцистичний і навіть пропагандистський характер. Водночас чимало розвідок виконано, так би мовити, «на межі» історіографії та джерел, як приміром наукова спадщина М. Грушевського, Д. Яворницького, Д. Багалія, М. Сумцова та ін. відомих учених. Власне тому тут є потреба акцентувати зусилля лише на деяких методологічних і тематичних особливостях їхнього доробку.

Так, у своїй брошурі «Про українську мову й українську справу» (1907) М. Грушевський звернув увагу на перманентні «непорозуміння... й неохоти» з приводу вживання української мови, які на початку XX ст. існували як серед селянства, так і інтелігенції [132, 5]. Ця «публіка з народу та пів-інтелігенції» демонструвала таку деморалізацію манер поведження, що, на думку вченого, становила справжнє «національне лихо» [132, 5]. Як науковець і український громадський діяч, Грушевський намагався протидіяти тим маніпуляціям, які чинили імперські сили над селянством («народом»). Де очна, а де заочна дискусія велася, так би мовити, без безпосередньої участі самих селян, у межах досить жорсткого протистояння національних інтелектуальних парадигм. М. Грушевський наголошував: «...Урядові заборони (мови) мотивувалися покличами на такі голоси «більшості малоросів», зібраний ними (чиновниками) матеріал ішов «у справу». З другого боку, великій частині українського громадянства, байдужій до національних інтересів, відірваній від народу, від народної мови та «критика»... давала виправдання її недбальства, байдужості, національного регентства...» [132, 6]. Питання «життя і смерті для українського народу» Грушевський убачав у тому, щоб «українська інтелігенція – українська з роду, з симпатій, пригорнулася щиро, гаряче до українського руху...» [133, 11]. Від цього, вважав учений, залежало, чи стане багатомільйонне селянство

«зі славною історією» й водночас самобутньою культурою «справжньою нацією, чи завмре в ролі пів-етнографічної народності» [132, 11].

У цьому ж контексті помітний інтерес становить праця географа з Галичини С. Рудницького «Чого ми хочемо самостійної України?» Обґрунтовуючи, як він вважав, украй важливу для того часу ідею незалежної державності для українців, він тісно пов'язував її внутрішньою логікою хліборобство – традиція – селянство – народ. Принагідно наголошував на етнічній самобутності: «Культура українських селян – це прадавня культура чисто хліборобського народу. Все в ній примінене для хліборобства, що споконвіку було й є тепер головним заняттям українського народу» [242, 71; 319, 111–117]. У такий спосіб не лише знаходив переконливий аргумент для фундації національно-державницької ідеології (свідомості), а й продукував відповідну метафору, більше відому в сучасній науці під назвою «селянська нація» [445, 9 та ін.].

Поєднання «історика і громадського діяча», тобто той феномен, який був притаманний інтелектуалам початку ХХ ст., добре репрезентує постать Б. Грінченка. Він одним із перших звернув увагу й концептуально виписав оригінальне соціокультурне явище, яке ми можемо окреслити діалектичним взаємозв'язком між інтелігенцією («панами») й селянством («мужиками») [128, 14]. Власне до наукового здобутку Грінченка справедливо буде віднести назагал успішну спробу засвідчити глибокі соціокультурні відмінності цих двох верств. Здебільшого вони торкалися соціально-економічної сфери, утім, Грінченко не оминув і національного аспекту. На його думку, «панство» зреклося «своєї національності», що можна визнати лише частково справедливим [128, 14–15]. Справа в тому, що такий погляд не враховував щонайменше дві обставини: по-перше, позицію самого Грінченка і його однодумців, нехай і нечисленних, по-друге, глибокі зміни в суспільстві, які важко було побачити й збагнути сучасникам – для цього потрібен був час і значно ширша (можливо, європейська) інформаційно-пізнавальна опція. Проте ці недоліки аж ніяк не применшують здобутків визнаного інтелектуала, який у

гарячих дискусіях шукав місце селянства вже в нових на той час моделях «організованої і політично цілеспрямованої боротьби... за національно-культурну і державну незалежність України» [128, 6].

Узагальнюючи проблему формування інтелігенції Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст., важливо прояснити загальні історичні умови й збагнути колорит численних соціальних та культурних мікросередовищ. Це дає можливість з'ясувати особливості характерів, професійної підготовки, розуміння «стратегій вибудовування наукової кар'єри, реалізація яких мала вплив на відтворення самого інтелектуального середовища» та його поглядів на селянський загал [386, 20]. Одним із таких діячів, які «...усе своє трудове життя збирав коштовні скарби матеріальної та духовної культури народу», був Д. Яворницький [305, 76]. Аби фундувати «народну словотворчість, він мав чимало кореспондентів – учителів, агрономів, лікарів, письменних селян. Найактивнішими з них були: О. Коваленко, М. Сергіїв, Ф. Заболотний, І. Аутодаров, В. Патлань, М. Погрібняк, О. Білаш та В. Соляник» [305, 76]. Вони систематично надсилали йому оригінальний етнографічний матеріал – слова, пісні, приказки тощо. Робили це «не з принуки, а з власного бажання, бо знали, що скарби духовної культури народу, які вони збирають, попадуть у певні руки й стануть здобутком української культури» [305, 76]. По суті, Д. Яворницький репрезентував покоління етнографів своєї доби. Відомі сучасники (М. Жученко, М. Новицький, М. Сумцов та ін.) вказували на його лідерське становище серед тогочасних народознавців, раз по раз наголошували «на глибокій обізнаності історика..., важливості зібраних ним джерел для подальших наукових студій» історії селянства [314, 112; 19; 20; 275, 7–8].

Віддаючи належне зробленому, зазначимо, що труднощі нашого аналізу полягають у тому, що надто складно виокремити два затребуваних аспекти: представників інтелігенції як виразників інтересів української спільноти та «селянські сліди» в їхніх інтелектуальних практиках. Власне тому, нашу увагу привертає досить численна когорта освіченого українства, для якого другий аспект був, з одного боку, ознакою «родової приналежності», з іншого –

сферою мрій і бажань, часто не реалізованих. До таких відносимо правознавця, філософа права, соціолога, згодом одного з організаторів ВУАН Б. Кістяківського. Показово, що навіть російська інтелігенція, з якою він найактивніше співпрацював усе своє життя (принаймні до 1917 р.), «бачила в ньому втілення українського культурного сепаратизму, що вважалося несумісним з ідеєю творення Росії як національної держави, духовно-ідеологічним підґрунтям якої мала бути загальноруська культура» [329, 73]. Як людина з системним мисленням і прихильник комунікації з російським, так званим «загальнодемократичним рухом», Кістяківський ідейно стояв поруч з М. Василенком, В. Вернадським, М. Грушевським, В. Леонтовичем, М. Могилянським, В. Науменком, М. Туганом-Барановським. Окрім цих людей, активно співпрацював із Б. Грінченком, С. Єфремовим, А. Кримським, Ф. Матушевським, С. Петлюрою, С. Русовою, О. Саліковським та ін. [329, 78]. У візії Кістяківського та більшості його колег українське селянство Наддніпрянщини поставало в образах «народу», «української народної маси», «(не)державної народності», «українців» (як етносу) [329, 78–79]. Така ліберально-демократична позиція не давала можливості вбачати в культурі сільської людності перспектив національно-державного ствердження, причому навіть у роки світової війни, коли погляди «зрушаються... в бік національних інтересів» [329, 79]. Ба більше, і після падіння самодержавства Б. Кістяківський матиме «сподівання (на нашу думку, хибні. – Я. П.), що нові умови... будуть сприяти розумінню російським суспільством українців» [347, 40].

По-своєму особливий погляд на селянство Наддніпрянщини мав В. Винниченко. Як людина, що пройшла шлях від сина сільського чабана до «відомого письменника», що «сягнув вершин української політики», він, зрештою, спромігся збагнути: прихід в Україну більшовизму – це «диктатура незначної частини пролетаріату (руського) над другою частиною пролетаріату (українського) й над усім українським селянством» [560; 10–12].

З пріоритетом етнографічних уподобань та, нерідко, присмаком політичних пріоритетів розглядали селянське (аграрне) питання також

С. Петлюра, С. Єфремов, А. Кримський та інші інтелектуали, яким доводилося робити непростий вибір «між літературно-мистецькою творчістю та політикою» [226–231].

Водночас, якісну характеристику українській (наддніпрянській) інтелігенції початку ХХ ст. та доби Української революції 1917 – 1921 рр. дав В. Липинський. У контексті очевидної для вченого слабкості спротиву «чужоземним напорам» через «внутрішню різню», він критично оцінив українську демократичну інтелігенцію за її політичні прорахунки [185, 432]. При цьому віддав їй належне «за енергію, самопосвяту і працьовитість під час виконання своїх громадянських обов'язків» [485, 548; 450, 37–38]. Липинський вважав, що «наш пересічний інтелігент не гірший від пересічного інтелігента європейця», вбачав у своєму земляку-інтелектуалі «більше ідейності й навіть більше чесності», натомість скептично сприймав «його методи національної організації...», гіршими називав «його способи національної боротьби» [485, 548]. Це дає достатньо підстав для розуміння того, наскільки критично теоретик українського консерватизму оцінював ідеологічну та практичну роботу інтелектуальних еліт Наддніпрянщини з залученням селянства до національного життя.

Ключовою характеристикою історіографії пізньоімперського періоду стало «формування легітимаційної моделі українського минулого, яка повинна була вивести на історичну арену Україну та українців й обґрунтувати їх право на національну індивідуальність і самостійну державність» [367, 11]. Певне місце в цій моделі належало інтелігенції та селянству. Здобутком історіографії перших десятиліть ХХ ст. стало напрацювання першого досвіду розуміння «вкоріненого позачасового знання про самих себе» як селян, так і інтелігенції, зокрема й «з модерним присмаком» [367, 11]. Крім того, чимало метафор, які народилися в історіографії позитивізму й неоромантизму, до останнього часу слугуватимуть засобом наукового пізнання й репрезентації отриманих знань, серед них: еволюція, відродження, революція, розвиток. З деякими застереженнями їх використано в нашій дисертації.

Радянську історіографію проблеми ми окреслюємо трьома періодами: 1920 – 1930-ті рр., післявоєнний (1960 – 1980-ті рр.) та «доба гласності» – 1985 – 1991 рр.

Період 1920 – 1930-ті рр. представлений працями В. Леніна та його послідовників, котрі описували інтелігенцію та селянство «як суб'єктів класової боротьби» й, у кінцевому результаті, слугували «науковому виправданню» приходу до влади більшовиків [561].

Інтелігенцію В. Ленін не цінував і розумів досить однобічно. Він окреслював її як суспільний прошарок («письменники, агітатори, пропагандисти, організатори...»), котрий, нібито, не був самостійним і не міг відповідно впливати на суспільство [182, 449].

Відомо, що задля «зміцнення диктатури пролетаріату» В. Ленін закликав чутливо й «за високу плату» ставитися до «буржуазної інтелігенції». При цьому твердив, що лише «насильством неможливо змусити працювати цілу верству», а тому до «пролетарського примушування» додавав «організованість, дисципліну і моральну перевагу пролетаріату» [384, 27; 181, 56; 182, 451]. Проте там, де нагальна потреба в тимчасовій співпраці зникала, В. Ленін називав інтелігенцію «г...ом», яке «наскрізь просякнуте буржуазним світоглядом», а селян – «напівтрудівниками», «напівспекулянтами», «напівпролетаріями», «дрібнобуржуазною верствою», «нерозвинутими масами», які постійно «відроджують буржуазію», «темними та розкиданими... мільйонами людей», які спроможні нібито лише на об'єднану боротьбу «в союзі з пролетаріатом» [181, 47, 54 та ін.; 179, 100; 182, 452, 460]. Виконуючи настанови вождя, радянські історики трактуватимуть інтелігенцію виключно з погляду приписуваним їй завданням «передачі знань на допомогу трудящим» [182, 454]. Тим самим їхня функція стала максимально ідейно політизованою й тематично звуженою, а все інше відтоді оцінювалося як «шахрайство буржуазної інтелігенції» [182, 456].

До плеяди істориків 1920-х рр. належав Осип (Самуїл-Йосиф) Гермайзе. Як один із прибічників течії марксизму в історіографії, він торкався питань

революції на теренах України. У своїй праці «Нариси з історії революційного руху на Україні. Революційна Українська Партія» (1926) цей історик окреслив методи політичної боротьби партійців, зокрема щодо залучення до неї селян.

Участь селянства в революційних подіях описували й інші дослідники: Мазуренко В. «Наше село в 1905 году» в виданні «Пути революции» (1925), Мірза-Авакянц «Селянські розрухи на Україні 1905 – 1907 року» (1925), Христюк П. «1905 рік на Україні» (1925). Зазначені служители Клію намагалися відобразити події 1905 – 1907 рр. через призму селянського життя та, почасти, інтелігенції.

Питанням переселення селянства (в тому числі й наддніпрянського) займався А. Яхонтов, фундаментальна праця котрого була конспектом лекцій та читалася на курсах. Автор роботи «Переселение и колонизация» (1925) виокремлював і пояснював поняття «переселення» та «колонізація», досить розгорнуто описував ці процеси та показував у них місце й роль селянства.

Також були намагання дослідити кооперативний рух, який набув більшого поширення саме на початку ХХ ст. У дослідженні «Сільськогосподарська кооперація на Україні» (1925) І. Батюк наголошував на поширенні кооперативного руху, намаганні інтелігенції залучити до нього селян, потребі збільшення кількості крамниць, споживчих товариств та ін.

Також цікавим для нас є праця О. Погребинського «Столипінська аграрна реформа на Україні» (1931), де автор критикував усі недоліки цієї реформи, простежував її передумови та наслідки.

Загалом історики, яким випало жити й працювати в 1920 – 1930-х рр., не були мотивовані торкатися у своїх студіях світу уявлень і поглядів на селян «буржуазної інтелігенції» початку ХХ ст. У квітні 1928 р. в Москві відбулася перша Всесоюзна конференція добровільної громадської організації УТОРНІТСО (1928 – 1939), на якій було заявлено: «У знаменний період мирного господарювання й культурного розвитку інтелігенція не повинна бути нейтральною, а має брати активну участь у справі планування і здійснення капітального будівництва всієї промисловості країни» [384; 555]. Про селян же

– жодного слова, й зрозуміло чому, адже в умовах формування тоталітарного режиму функція творити «народні образи» була монополізована вождем і партійною номенклатурою.

Враховуючи досить фрагментарну й політично замовну зацікавленість інтелігенцією радянськими дослідниками, не дивно, що лише в 1960-х рр. почали з'являтися монографії на цю тематику, але в них здебільшого були представлені російські (чи «загальноросійські») інтелектуальні кола. Доречно згадати монографію Л. Єрмана «Интеллигенция в первой русской революции», у якій дуже стисло було подано матеріали «по Київській губернії» та погляди на громадсько-політичну діяльність окремих українських інтелектуалів, зокрема І. Франка, Лесі Українки [355, 18 та ін.].

Грунтовним виданням 1960-х рр. стала «Історія селянства Української РСР» у двох томах, котрі побачили світ в 1967 р. Колектив авторів здійснив першу спробу в радянській історіографії надати синтезований науковий огляд історії селянства України. Ця робота репрезентувала проблему долі українського селянства «в нерозривному зв'язку з долею селян Росії та Білорусії, підкреслювала їхнє спільне походження...» [372, 5]. Тобто не йшлося про окремішність, відмінності та власний історичний розвиток.

Надалі, у період «розвиненого соціалізму», історики звернули увагу на вивчення фольклористично-етнографічної спадщини видатних діячів (Д. Яворницького та ін.). Численні статті та монографію присвятила їм М. Олійник-Шубравська [511], яка «акцентувала увагу на широкому спектрі інтересів учених, передусім народних піснях, переказах, думах, легендах, загадках, прислів'ях» [314, 112]. Її студії «до цього часу залишаються найгрунтовнішими дослідженнями з цієї проблематики» [314, 112]. Розвідки з фольклорно-етнографічної спадщини знайшли продовження в історичних працях 1990-х рр. (роботи С. Абросимової та ін.) [292–295].

Варто згадати доробок історика В. Лейкіної-Свирської, зокрема її дві праці, котрі вийшли з різницею в 10 років. Перша з них – монографія «Интеллигенция в России во второй половине XIX века» – це ґрунтовне,

позбавлене ідеологічного (партійного) спрямування дослідження, де перепліталася історія та соціологія. Авторка дала визначення поняттю «інтелігенція», осмислила її сутність і роль у суспільно-політичних процесах як прошарку, котрий «професійно займався розумовою діяльністю» [411, 4]. У 1981 р. побачила світ ще одна монографія В. Лейкіної-Свирської – «Русская интеллигенция 1900 – 1917 гг.», у якій були додатково охарактеризовані професійна діяльність інтелігенції, її чисельність (з поділом на рід занять) та «коротка історія суспільних і наукових організацій, розвитку освіти» [412].

Умовно третій радянський період (1985 – 1991) позначився зростаючим інтересом істориків до проблематики нашої дисертації. Йдеться передусім про праці М. Якименка та А. Карагодіна. Для них характерне певне ігнорування етнічного (ширше – соціокультурного) чинника. Виходило так, що Україна була представлена низкою регіонів (Правобережжя, Лівобережжя, Південь та ін.), тоді як селянство якоюсь культурно-однорідною спільнотою і виступало виключно як «головна продуктивна сила суспільства» [521, 42]. Кажучи інакше, радянські історики, які догматично дотримувалися марксистсько-ленінських ідеологем, традиційно зводили весь внутрішній світ селян до його, так би мовити, «класової сутності», що, зрештою, підштовхувало їх до продукування положень і висновків, антинауковість яких сьогодні очевидна: «Поступово вони (селяни. – Я. П.) починали розуміти, що тільки в ході рішучої революційної боротьби можна добитися кращої долі» [379, 44]. Така «послідовність» викликає подив, особливо в контексті використання частиною тогочасних науковців самої термінології «українські селяни» на окреслення відчутних відмінностей у їхній культурі й ментальності [379, 44]. На наш погляд, вони не отримали належної уваги власне тому, що політична кон'юнктура історіописання вимагала дещо протилежних акцентів, а саме, ствердження схожих рис «братніх народів» [521, 44].

Цікавою для нас працею радянського періоду є монографія Н. Шип «Интеллигенция на Украине XIX в. Историко-социологический очерк». Дослідниця зазначає, що інтелігенція була, в основному, міським прошарком

населення та досить незначним елементом у структурі тогочасного суспільства Російської імперії. Звідси зробила висновки, що царат не надто турбувався «кількістю та якістю» професійних кадрів, котрі могли б формувати бачення селянства та певним чином впливати на нього [507, 18]. Досить детально простежила групи інтелігенції за професійною діяльністю, визначила їхню участь та ролі в суспільно-політичному (зокрема й інтелектуальному) житті підросійської України кінця XIX ст.

Власне вже до **сучасної історіографії** проблеми треба віднести студії Я. Дашкевича [348, 65]. Унікальність підходу цього вченого полягає в тому, що він розглянув питання сприйняття й ставлення до українського селянства в контексті тих ідеологем і міфологем про українсько-єврейські відносини на селі, які «густо проросли» як у масовій свідомості людей, так і в історіографії. Дашкевич переконливо показав, як ці стереотипи створювалися й кому вигідно було їх поширювати. А ще те, що багато представників наддніпрянської інтелігенції, які покликані були «служити народу», нерідко виступали зачинателями «пружини антисемітизму та українофобії» [348, 67]. Учений критично оцінив усталену традицію інтерпретувати минувшину, коли дослідники «постійно вивчають... три-чотири різанини (єврейські погроми. – Я. П.), а 356 рокам рівноваги приділяють мінімум уваги» [348, 66].

Торкаючись безпосередньо періоду кінця XIX – початку XX ст., варто звернути увагу на зміст дискусії між Я. Грицаком та Г. Касьяновим [380; 382–383; 336]. Перший наголосив, щоправда, дещо раніше, на хронічних вадах: «Нечисленності української інтелігенції» та майже тотальній «неосвіченості селян» [336, 70]. Оригінальні судження другого – це спроба застерегти колег від «змішування» інтелігенції як соціальної верстви та інтелігенції-феномена («того, що власне створило семантичне значення терміна *інтелігенція*») [554]. Інтелігенція в цьому разі – «це суспільний фермент, який постійно провокує та продукує стан незадоволення, постійно явно чи приховано перебуває у незгоді з офіційно визначеною лінією (політичною, економічною тощо), це «вічний революціонер», відкритий чи прихований дисидент, нонконформіст» [554].

Обидва вчені зійшлися на думці, що «історію української інтелігенції... треба писати не лише з погляду внутрішніх процесів і тенденцій, а й на ширшому тлі – зіставляючи її з тими процесами, які відбувалися у сусідів, простежуючи... взаємовпливи, подібність логіки подій і розбіжності, відстежуючи спонтанні реакції і те, що колись називали «закономірностями»» [554].

На наш погляд, здобутки сучасної історіографії добре представлені в дисертації та численних публікаціях Д. Кудінова [401–402]. Глибоко дослідивши праці науковців різних історичних епох, він з'ясував «відмінності реалізованих селянами способів боротьби» за свої інтереси [541, 377]. При цьому наголосив, що «серцевину проблематики соціальних виступів селянства займали блоки конфронтацій селянин-поміщик, селянин-держава, селянин-селянин і селянин-церква» [541, 378]. У спробах окреслити нинішні «живі теми селянознавчих дискусій» надав перевагу змісту, мотиваціям і результативності виступів. Досить вдало вказав на те, що «здебільшого історики пояснювали їх (мотиви) матеріальними чинниками», тоді як у працях сучасних служителів Клію О. Михайлюка, Ю. Присяжнюка (також щодо інтелігенції – В. Потульницького, Ф. Турченка, О. Копиленка, Ю. Шаповала, С. Кулика, В. Ситника, О. Салтовського, С. Шамари, Т. Портнової. – Я. П.) міститься «ідеалістичний підхід до проблеми» [541, 379]. Ці історики, стверджує Д. Кудінов, розглядають проблему селянського руху інакше – «як реакцію аграріїв на державне втручання в традиційний селянський світ, розшарування селянського «миру», втрати старої гармонії аграрного світу» [541, 380]. У їхньому доробку зазнає змін і «розгляд внутрішньоселянських конфліктів, які в радянській історіографії аналізувалися в контексті «другої соціальної війни», а нині пояснюються багатьма дослідниками із соціально-психологічної точки зору» [541, 381].

Ґрунтовно проаналізувала різні аспекти історії модернізації політичної системи Російської імперії початку ХХ ст. Т. Євсєєва. Вона, зокрема, звернула належну увагу на її ідеологічну складову. Не останню роль, на думку

дослідниці, відіграли інстинкти самозбереження імператора та бюрократії, підтримка єпископату РПЦ.

Праця Т. Євсєєвої посідає особливу роль у нашому дослідженні передусім у тому розумінні, що вона, як і багато інших, хоч і не присвячена місцю та особливостям трактування наддніпрянського селянства у візії російської (імперської) еліти, проте відкриває чудову перспективу осмислення цього образу в тих ключових пріоритетах, які були йому притаманні з огляду на домінуючі ментальні мапи та світоглядні орієнтири. А втім, значення цієї розвідки набагато ширше й конкретніше. Зроблені в ній акценти дають підстави вважати, що погляд російських інтелектуалів на українське селянство залишився «незавершеним». Вони так і не спромоглися вирішити проблему «взаємного зіткнення православних і неправославних національних ідентичностей» [357, 174]. У випадку обрання демократичного вектору розвитку Російська імперія була приречена на розпад і роль українського селянства мала стати першочерговою як носія та репрезентації альтернативних соціокультурних імператив, ґрунтованих на них ідеологічних поглядах. Як справедливо зазначає Т. Євсєєва, поряд з традиційними для селянства соціальними вимогами, у резолюціях з'їздів духівництва і мирян, що відбулися навесні та влітку 1917 р., резолютивні частини протоколів містили вимоги «визнання національних особливостей та права України на її рідну мову, побут і культуру у шкільному, церковному та громадському житті» [357, 174].

У статті О. Бойкова окреслено низку положень, які полегшують завдання автора дисертації щодо обґрунтування предмету дослідження, у тому числі таке: «В Україні на кінець XIX – початок XX ст. еліта була представлена інтелігенцією, яка в цей період остаточно утверджувалася у форматі громадсько-політичного руху...» [312, 2]. Ще одне слушне міркування пов'язане з увагою до релігійного чинника, як такого, що єднав (чи роз'єднував) українське селянство Наддніпрянщини (конкретно йшлося про Південь), з одного боку, із духовенством «титульної РПЦ», з іншого, представниками українського національного руху [312, 2]. Не позбавлена

нашого інтересу й думка О. Бойкова про те, що в той період «українська інтелектуальна еліта... поділялася на західників і слов'янофілів» [312, 4].

Серію публікацій із проблематики української інтелігенції ХІХ – початку ХХ ст. запропонувала О. Ганусин. Зосередивши основну увагу на галицькому досвіді, вона послідовно простежила історіографію питання, соціальне походження та родинне виховання інтелектуалів, їхнє матеріально-побутове становище, деякі аспекти повсякдення, життєвий і творчий шлях окремих представників [321–325; 537]. Для нашого дослідження важливим є висновок дослідниці, що «на формування української інтелігенції.., як провідної соціальної групи, впливав ряд чинників.., значення мав... мультикультурний характер краю, українсько-польські (українсько-російські. – Я. П.) співпраця/суперництво тощо...» [325, 62]. Продуктивним для подальших студій визнаємо звернення уваги львівської дослідниці на суб'єктивні сторони розвитку інтелігенції, також запропоновані нею положення, що походження не завжди визначало долю інтелігента: він міг вийти за межі того середовища, у якому народився, завдяки освіті, вродженим талантам, працьовитості, сприяння меценатів. Тим більше, що політичні, культурно-світоглядні, соціально-економічні модернізаційні зміни надавали можливості піднятися «соціальним ліфтом» [325, 62–64].

У статтях І. Коляди зроблено загалом успішну спробу реконструкції соціально-психологічного портрета того прошарку інтелігенції, який був зайнятий в освітній сфері села. У контексті характеристики повсякденних проблем і турбот його представників дослідник умовно поділив сільських учителів на прагматиків та «ідеалістів» («яких... у цьому середовищі не бракувало»). У другому випадку, надто коли доводилося одружуватися з селянкою, учителю доводилося чи не все життя займатися «невдячною працею задля народу» [392, 67]. Побутові обставини так його обтяжували, що «ніколи було й газети почитати», а це своєю чергою формувало опозиційне ставлення до селян [392, 66].

Варто зазначити, що більшість авторів, коли бралися досліджувати наддніпрянську інтелігенцію рубежу XIX – XX ст., робили акцент на громадсько-політичному житті. Відповідно взаємозв'язки інтелектуалів із іншими верствами населення лишалися ніби осторонь. Власне тому для нас важливо простежити навіть найменші зусилля в цьому напрямку. Привертає увагу стаття А. Радчука, у якій він посилається на окремі міркування Н. Шип і стверджує, що саме тогочасне молоде покоління українців «порушувало національні й соціальні проблеми, які турбували... суспільство» [465, 140]. Порушувало по-особливому, тобто значною мірою ще перебувало в полоні уявлень і тверджень своїх «авторитетних учителів» (М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, О. Кониського). Саме тому селянство не завжди можна було простежувати в таких поняттях як «єдиний русько-український народ» [465, 141].

Опосередковано на формування і специфіку інтелігенції Наддніпрянщини вказували дослідники історії інших верств. Так, Н. Темірова, аналізуючи соціально-економічну еволюцію поміщицтва, наголосила, що унаслідок «розвитку капіталізму», на суспільну арену вийшли «різночинні шари», інколи достатньо забезпечені й освічені. Окрім іншого, вони активно посприяли «поширенню доброчинності», що нерідко давало змогу тим же селянам «лікуватися стаціонарно... й амбулаторно, ліки в аптеці отримувати безкоштовно» [482, 99; 484, 264]. Утім, візія власне інтелігенції в таких дискурсах хибує надмірною розпливчатістю, у якій, буває, важко розгледіти «різночинного» громадського діяча, публічного активіста, інтелектуала.

Ставлення інтелігенції до сільських мешканців на початку XX ст., зокрема в період революції 1905 – 1907 рр., досліджували чернігівські історики. Так, Т. Демченко звернула увагу на звернення-відозву Чернігівської міської думи до населення міста й найближчих сіл, ухваленому 2 листопада 1905 р. Вона наголосила, що на заклики провокаторів із чорносотенних організацій «бити євреїв і панів» тамтешні «темні неосвічені люди» тому вірили [349, 88; 386, 13]. Гласні Думи М. Пухтинський і відомий діяч І. Шраг виявили «неабияку

обізнаність селянського середовища» й запропонували «частину накладу видрукувати малоросійською мовою» [349, 89]. Демченко зробила вмотивований висновок, що «думці добре розуміли вплив пропагандистських заходів і подбали про поширення друкованого звернення серед... селян навколишніх сіл» [349, 89].

Плідно в цій царині попрацював В. Шевченко [501–502, 504–505]. Одна з його публікацій у співавторстві з Т. Демченко присвячена історії діяльності РУП (осередкам «вільних громад»). У ній приділено увагу родинам відомих українофілів Русових, Антоновичів та ін., наголошено, що їхня агітаційно-пропагандистська література знаходила належний «відгук серед українського селянства» [501, 4]. Особливо популярними серед сільського люду були брошури «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина?», які видавали тиражами в 10 тис. примірників і поширювали серед учасників повстань 1902 р. на Полтавщині. Автори справедливо вказували на інші масові видання для селян: «Гасло», «Селянин», «Новина», «Праця», прокламацію «До рідних земляків-українців» [501, 4]. В останньому з названих документів зазначалося: «...Почав сільський люд потроху прокидатися і повставати проти панської неволі», і далі «читати газети, листки, книжки» [501, 7; 502, 145]. Утім, усього цього явно бракувало для налагодження нормального («законного») життя на селі. Аналізуючи «Листи з Чернігівщини» І. Шрага, В. Шевченко вказав на дещо інакший бік справи: в 1900 р. «у Вовчанському повіті Харківської губернії волосні суди часто виносили вироки, навіть не запрошуючи звинувачених (селян. – Я. П.), а скарги на такі дії залишались без уваги» [505, 8–9]. Крім того, селяни виявляли крайнє невдоволення тим, що не мали підтримки наділених значними повноваженнями місцевих чиновників, зокрема земських начальників. Особливо дошкуляла відсутність особистих контактів («ніколи не можна застати на місці») та численні зловживання, передусім писарів «усіх рівнів» [505, 6].

Сучасні історичні студії помітно претендують на новітні теоретичні узагальнення й рекомендації. Цей аспект постає для нас у контексті тривалих

дискусій про «історичні» та «неісторичні» модерні нації, що вряди-годи тривають на дещо іншому полемічному майданчику – «селянські нації». У першому випадку змістовні розвідки належать І. Лисяку-Рудницькому, Г. Грабовичу, В. Потульницькому, Я. Грицаку, В. Масненку, у другому – А. Граціозі, Д. Бовуа, А. Заярнюку, О. Михайлюку, С. Токцю, Ю. Присяжнюку. Вони помітно підважують, однак повною мірою не деконструють закорінені у свідомості істориків міфологізовані «пізнавальні конструкції», сформовані в різні періоди історії переважно під політичним впливом, власне тому – лише почасти вирішують кілька засадничих завдань [445, 43]. Керуючись міркуваннями В. Масненка про «суспільні та евристичні можливості» української національної історичної парадигми початку ХХ ст., спробуємо в процесі дослідження розширити їхній пізнавальний діапазон власне в суспільному контексті [430, 50; 432]. Адже за подібним до наукового сценарію відбувалася відома інтелектуальна сепарація та спроба ствердження модерної нації, в якій селянству було відведено роль «історичного матеріалу», а інтелігенції – творців історичних дискурсів. Безперечно, у цьому разі на методологію нашого дослідження відчутно «тисне» криза невідповідності між парадигмою модерної історіографії та численними критичними оцінками на її адресу. Пропонуючи локальний компроміс між цими «непримиренними ворогами», зазначимо, що для нас «мета і сенс історії» лежить у площині не так реанімації національного охоплення інтелігенцією пізньоімперського періоду тогочасного наддніпрянського селянства, як його розуміння та тлумачення [297, 82; 527, 153].

Реконструювати «культурну політику» М. Грушевського, причетною до поглядів на село, селянське питання, спробував В. Тельвак. Аналізуючи діяльність Грушевського як редактора й дописувача газет «Село» та «Засів», він з'ясував, що першочерговим пріоритетом для вченого була боротьба з неписьемністю сільської людності. При цьому Грушевський намагався більше впливати не так на самих селян, як на «читачів», треба думати, у першу чергу на інтелігенцію. На ґрунті опрацювання численних джерел В. Тельвак

доводить: «Провідною рисою історичної публіцистики М. Грушевського було намагання прищепити читачеві почуття соборності українських земель» [481, 127–128]. Отже, «об’єктивне й серйозне» ставлення Грушевського до різних аспектів обговорюваних на той час питань дає підстави відводити вченому особливе місце одного з перших фундаторів національного погляду на селянський загал Наддніпрянщини (й водночас Галичини). Своєю чергою часописи «Село» та «Засів» треба сприймати як «справжню школу національного самовиховання» широких читацьких кіл, зокрема й селянства [481, 132].

Увагу поглядам і творчості Д. Яворницького приділила дніпровська дослідниця Н. Буланова. Яворницький продовжував фольклорно-етнографічну традицію – збирав джерела, які засвідчували самобутність селянства Наддніпрянщини, його зосередженість на «власному амбівалентному світі», збереженні автентичної спадщини, «яка асоціювалась із правом на самобутне існування» [314, 118]. Він був одним із тих, хто тісно й послідовно пов’язував українських селян із культурною спадщиною, традиціями козацьких вольностей. Н. Буланова вбачає їх «на рівні побутової свідомості» [314, 118]. Ба більше, «українські селяни через історично сформований хист до мудрування потенційно були схильними до релігійної модернізації. В їхньому світогляді... співіснувала православна догматика й міфологічно-релігійні уявлення» [314, 118]. Це дало підстави стверджувати, що завдяки своєрідному селянському «фольклористично-етнографічному простору Наддніпрянщина залишалась унікальним світом мови, релігійності, фольклористичної культури, історичної пам’яті». А хлібороби – «люди від плуга, виявилися мало готовими до нових реалій життя, залишилися у своєму часі та просторі» [314, 118].

Оригінальні ракурси дослідження проблеми інтелігенції, її уявлень та поглядів запропонувало багато інших істориків, наприклад Б. Кравченко, який звернув увагу на статистичний бік справи (згідно з матеріалами першого Всеросійського перепису населення 1897 р.) й, зокрема, зазначив, що «головною

соціальною функцією інтелігенції було створення і відтворення духовно-культурних цінностей (селянства. – Я. П.)» [399, 58; 300, 34].

Погляди на історію українського селянства пізньоімперського періоду в сучасній **російській історіографії** зумовлені низкою мотивів, чи не ключовим із яких є бажання підпорядкувати Україну, її історію стратегічним геополітичним інтересам Росії. Риторика лідерів РФ, а їм в унісон і істориків, свідчить про це цілком однозначно. Маскуючись під дещо пом'якшені меседжі («перетворення України на... дружню територію, яка знаходиться в добросусідських міждержавних відносинах»), російські дослідники фактично ігнорують власне історичну складову взаємин [536, 14]. Зрозуміло, що українське селянство Наддніпрянщини тут вкотре стає заручником теологічних міркувань, які добре чи погано, але послідовно і цілеспрямовано закамують під науковий дискурс.

О. Широкоград є типовим представником сучасної російської публіцистики, яка в контексті насадження великодержавної ідеології приділяє значну увагу «українському питанню», торкаючись так чи так проблеми, яка є предметом нашого наукового пошуку. Отже, інтерес автора дисертації до цієї літератури зумовлений не стільки її науковим значенням (ці праці справедливо критикують за «надмірно публіцистичний вид», неточність у свідченнях, відверто вигадливий тон інтерпретації подій), як тим впливом, котрий вона має на знавців минувшини, до яких нерідко потрапляють представники професійних кіл.

Отож, українських селян Наддніпрянщини рубежу XIX – XX ст. О. Широкоград подає як «мешканців Малоросії», які й «не підозрювали про існування П'ємонту (української Галичини. – Я. П.)» [508, 368]. Така інтерпретація покликана посилити думку про те, що селянство, яке становило абсолютну більшість населення підросійської України, нібито не мало жодного стосунку до процесів національного пробудження. Публіцист пішов далі: він наголосив на тому, що українські діячі («самостійники») Галичини прагнули брутально використати селянство Наддніпрянщини для творення якогось

регіонального національного проекту, хоча насправді про такий варіант «підпорядкування» ніколи не йшлося [543, 14]. У стилі подібних лексично-термінологічних маніпуляцій виконано й супровідні пояснювальні сюжети. Цікаво, що автор визнав факт принципової «відмінності українських селян від російських у контексті різних традицій землекористування», попри те, що зробив це з політично-замовною метою [508, 372].

Помітним явищем у сучасній російській історичній науці є праці О. Міллера. Він запропонував розглядати російсько-українські відносини другої половини XIX ст. як конфлікт між українським проектом національного будівництва і проектом формування «великої російської нації», у складі якої українців (як і білорусів) чекала перспектива русифікації [436, 245]. Цілком слушно О. Міллер наголосив, що основні інтелектуальні битви відбувалися тоді в середовищі можновладців, чиновників, інтелігенції, відтак селяни не були безпосередньо задіяні в них. Історик показав, що назагал це відповідало рівню тогочасного суспільства. У поглядах же на село все ще домінували соціально-побутові, релігійно-церковні аспекти, хоча інтерес до народної культури був уже достатньо високим і мав тенденцію до зростання. Водночас суперечливим, на наш погляд, стало твердження історика про особливості «малоруського» селянина, зокрема його прив'язаності до землі, тож і намір довести, що асиміляційний бар'єр із «великоруським» селянином був набагато меншим видається дещо упередженим [436, 248]. Беручи до уваги висновки досліджень вищезгаданих українських істориків (Ф. Турченка, Ю. Присяжнюка та ін.), які побачили світ майже синхронно, маємо підстави стверджувати, що гіпотеза О. Міллера в цьому питанні хибує браком знань новітніх селянознавчих студій чи намаганнями їх ігнорувати.

Працюючи над осмисленням теоретичних принципів вивчення російського націоналізму, О. Міллер доречно пов'язав його джерела з середньовічними традиціями, тим «старим світом», у котрому правлячі династії «отримували владу «від Бога» й так здійснювали її над... язиками і народами...» [455, 10]. Коли ж, орієнтовно на зламі XIX – XX ст., утвердження націоналізму «як

способу бачення соціального світу» почало змушувати монархії йти на компроміс з «підвладними народами», з'ясувалося, що династія Романових (попри всю її «типовість європейським традиціям», на чому не зовсім виправдано наполегливо наголошує О. Міллер) виявилася не надто готовою до «розширення політичної участі (пересічної людності. – Я. П.) та становлення громадянського суспільства» [455, 11]. У цьому контексті навіть під впливом революційних подій 1905 – 1907 рр. селянству не знайшлося місця в затребуваному часом «загальному зростанні суспільної діяльності народу». Це означає, що імперська влада не розуміла сутності багатьох назрілих викликів, передусім нової якості «взаємопов'язаності та амбівалентності» соціального (селянського) й національного питань [455, 12]. Щоправда, у своєму дослідженні О. Міллер спробував пом'якшити оцінку такої виразної «некомпетентності» режиму Миколи II, зазначивши, що утвердження модерної національної ідентичності «серед більшості членів цієї уявлюваної спільноти... потребувало значного часу» [455, 12].

Деякі положення монографії О. Міллера можуть служити контраверсійним прикладом міфологізації українського селянства. Це стосується насамперед тих інтерпретаційних сюжетів, які пов'язані з явними спробами штучно «підсилити» уявленнями, почуттями та свідомістю сільських людей поточні завдання політичного життя та національного розвитку, якому симпатизує автор. Так, на думку історика, «народ сам не бажав навчатися українською мовою, а мовою.., якою писалися царські закони» [436, 212].

Щодо **західної (євроатлантичної) історіографії**, то її представником тут є австрійський історик А. Каппелер. Він запропонував концепцію «традиційної амбівалентності» становища українців у складі Російської імперії, що дало змогу максимально оптимізувати трактування відносин між народами, передусім їхніми елітами, з погляду історичних стереотипів сприйняття росіянами українців. Під стійкішим, тобто більш усталеним і мотивованим поглядом перебували селяни («хохли») та русифікована частина еліти («малороси»), бо вони, по-перше, становили абсолютну більшість етнічної

спільноти, по-друге, і це головне, майже «органічно вписувалися» в російський національний проект [378, 18–19]. Національно свідома частина українців, зокрема інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. («мазепинці»), поставала як непримиренний опонент. При цьому А. Каппелер виявився до певної міри заручником уживаних ним підходів і термінів, а також традицій, які склалися в історіографії, зокрема російській. Так, убачаючи в політиці імперського центру до «української периферії» елементи ущемлення культури, він тут же констатував, що між двома народами «не існувало... культурної та расової дискримінації...» [378, 17]. Спроба ж опертися у своєму аналізі на три ієрархії – політичну лояльність, станово-соціальні чинники та кола культури – видається нам достатньо продуктивною для з'ясування піднятих проблем.

Ця ж історіографічна група представлена монографією американського історика Еріка Лора. У контексті дослідження дискримінаційної та каральної політики російської влади проти «іногородців» (ідеться про «неблагонадійних переселенців») на початку XX ст. він проаналізував способи, з допомогою яких «імперія оцінювала та класифікувала піддане їй населення, принагідно маніпулювала ним різними чинниками», включно з економічними [422, 20]. У цьому контексті становище українського селянства Наддніпрянщини варто розуміти як посереднє, тобто, з одного боку, воно unikнуло масових депортацій, крайнощів спровокованого владою насилля, з іншого, підлягало подальшій «натуралізації» (русифікації).

Монографія Лії Грінфельд «Націоналізм: п'ять шляхів до модерності» є, по суті, критикою російського (імперського) національного дискурсу. Аналізуючи російський шовінізм як такий, авторка вказала на незмінність національної свідомості з 1800 по 1917 рр. Хоча в пропонованому дослідженні немає чіткого окреслення селянського світу Наддніпрянщини й бачення його інтелектуалами, та є ґрунтовне пояснення того, як можна характеризувати ставлення імперських еліт до так званих «німих мас» (селян), за котрих «потрібно все вирішувати і котрі самі не знають чого хочуть» [530, 260–261].

Оскільки історична наука покликана «конструювати» знання про минуле, яке залежить відразу від кількох, так би мовити, «соціокультурних обріїв», у цьому випадку внутрішнього світу селян та інтелігентів початку ХХ ст., істориків (які репрезентують різні історіографічні напрями) та самого дослідника, то важливим чинником у пізнавальному процесі варто визнати присутність міфів. Мова йде про рецепції, творення уявлень/знань на ґрунті образно-чуттєвих образів, укорінених у свідомість стереотипів. Як зазначає Л. Зашкільняк, «без міфологізації знань, тобто певної інерції їх пристосування до міжлюдських взаємин, було б неможливе людське пізнання як таке й формування соціальних колективів і спільнот» [367, 11]. Власне тому, спільноти (верстви, прошарки), які «формують» предмет нашого дослідження, історично постали «на підставі спільних уявлень про самих себе і те, що їх об'єднує» [367, 11]. Це спростило й водночас ускладнило завдання в сенсі помітного «змістовного зближення» різних історіографічних традицій тематичного спрямування та джерел пропонованого наукового пошуку.

1.2. Джерельна база

Для характеристики джерельної бази дослідження автор попередньо виокремив її за спорідненими рисами. Для цього всі писемні пам'ятки, на аналізі яких вибудовано пізнавальний процес, було завчасно диференційовано. Зрештою, залучені джерела за походженням, внутрішньою структурою та змістовним (тематичним) наповненням згруповано на такі основні види: архівні матеріали, етнографічні джерела (матеріали польових досліджень), джерела особливого походження, матеріали періодики, епістолярна та художня література.

Архівні матеріали. Їх підібрано комплексно, з урахуванням потреби залучення більшості різновидів документів, які репрезентують внутрішній світ інтелігенції, а також селянства Наддніпрянщини кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Одну з важливих груп джерел тут становлять матеріали Відділу рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України у м. Києві, у яких відображено затребуваний етнографічний матеріал: приказки, загадки, забобони, оповідання, пісні, повір'я, анекдоти, проекти організацій фольклорних комісій для збору матеріалів, спогади та судження селян. Найактивніше робота проводилася з фондом 1 (додаток), також із фондами 3, 8, 15, 28. Їхній фактологічний матеріал містить оригінальні сюжети етнографічного характеру, зібрані М. Білозерським, Б. Грінченком, Д. Яворницьким, В. Кравченком та ін. Він дав змогу студіювати відразу кілька напрямів заявленої проблематики – селянознавчий, інтелектуальний, персональний [13–24]. Важливо те, що етнографічні матеріали є, так би мовити, джерелами першого порядку, тобто вони майже не містять узагальнень теоретичного плану. Там же, де вони почасти представлені, виникала нагода з'ясувати власне специфіку інтелектуального середовища. У такий спосіб вдалося поєднати й синхронно провести переважну частину студій про уявлення інтелігенції щодо селянства.

Значну частку матеріалів використано з Російського державного історичного архіву у м. Санкт-Петербурзі. Це зумовлено потребою опрацювання губернських звітів, з'ясування окремих статистичних даних (передусім чисельності населення в регіонах, його соціальної структури та економічного становища), аналізу процесів еволюції земельного ринку, міграції та ін. Ґрунтовно оброблено документи фондів 408, 1284, 1290, 1413, 1415 [25–55]. Залучаючи їх до інструментарію дослідження, автор керувався нормою, що джерела цього виду становлять ту універсальну науково-пізнавальну базу, «яка визначає характер взаємовідносин у всіх сферах життя суспільства» [370, 358].

Також автором опрацьовано фонди одного центрального та кількох обласних архівів України: Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Державного архіву Полтавської області, Державного архіву Житомирської області, Державного архіву Черкаської області, Державного архіву Харківської області. Зокрема, використані в дослідженні матеріали

архіву Полтавської області представлені фондами 138, 351, 540. Вони репрезентують справи «обвинувачень селян» щодо їхньої приналежності до політичних партій, розповсюдження нелегальної літератури, справи й свідчення про селян, котрі були під таємним або особливим наглядом поліції. Це дало змогу простежити окремі аспекти проблеми трансформації уявлень різних груп селянства інтелектуальними елітами, а крім того, дослідити деякі сюжетні лінії ставлення самих сільських простолюдинів до «освіченого панства».

Фонди архівів Житомирської (ф. 115, 226), Черкаської (ф. 97, 98, 104), Полтавської (ф. 138, 351, 540) та Херсонської областей (ф. 18) репрезентовані справами, які помітно розширюють регіоналістику наукового пошуку, серед іншого допомагають виявляти й висвітлювати комунікативні блоки взаємозв'язків інтелігенція – селянство, передусім у контексті «присутності» першої в процесах функціонування кредитних установ, землевпорядних робіт, навчальних закладів та ін. [58–65; 68–77; 56–57; 66–67]. Ці ракурси пізнання та уявлювально-інтерпретаційні моделі суттєво відрізняються від тих образів селян, які синхронно творили науковці й літератори.

Серед залучених автором фактів особливу цінність становлять окремі рукописи, нотатки, чернетки, переважно особистісного характеру.

Етнографічні джерела (матеріали польових досліджень) належать до таких джерел, які дали змогу достовірно розглянути селянство у поглядах інтелектуалів та вже в їхній візії – традиційність хліборобського загалу, певні зміни в їхньому житті в умовах активізації модернізаційних процесів. Конкретно вони допомогли осмисленню та репрезентації селянства через призму фольклорних студій, демографічних і соціологічних досліджень, вивчення побуту, релігійних звичаїв, забобонів. Вони є первинними завдяки безпосередньому збору дослідниками даних при їхньому особистому контакті з населенням сіл і хуторів Наддніпрянщини.

Крім згаданих вище матеріалів фондів Відділу рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, до таких джерел варто віднести праці М. Сумцова й Д. Яворницького, у котрих досить

професійно описано окремі регіони Великої України, звернуто увагу на «пекучі» проблеми селянського загалу [258; 262]. До них належали нестача земель і труднощі, пов'язані з переселенням (передусім малоземелля), побутові умови, лінгвістичні питання, фольклорні традиції та ін.

Також варто відзначити дослідження Х. Ящуржинського, який наголошував на тому, що назва «Україна» визначала окрему землю, тому що згадувалася не лише в листуванні освічених людей, а й народних думках, піснях та інших джерелах. Етнолог вважав, що до початку ХХ ст. цей термін набув як народного, так і національного значення. Він наголошував на «лінгвістичній та антропологічній окремішності українців» [289].

Активно використано етнографічний матеріал і інших дослідників. Це праці Гр. Кравченка, П. Чубинського, А. Кримського, Т. Осадчого та ін. [143; 274; 175; 215]. Їхній доробок «охоплює» майже всі губернії Наддніпрянщини, що уможливило комплексне (синтезоване) дослідження селянського світу в уявленнях місцевої інтелігенції.

Труднощі, які авторові довелося долати при залученні етнографічних матеріалів, насамперед пов'язані з відсутністю в переважній їх частині супровідних аналітичних пояснень та інтерпретацій, що своєю чергою видимо збіднило візію самого селянства, кажучи конкретніше, у «народі» не завжди вдавалося розгледіти людей, конкретних індивідів.

До джерел особливого походження відносяться спогади та листи інтелектуалів про селян та кореспонденції самих хліборобів, найчастіше ті, які потрапляли в редакції періодичних видань.

Значна увага звернута на спогади Є. Чикаленка, котрого небезпідставно називали «добродієм та батечком». Їхня цінність полягає в тому, що в них подано численні діалоги з селянами, описи їхніх потреб і намірів, фактично сконструйовано словесний портрет хліборобського загалу. Мешкаючи 10 років у с. Перешорах (на Херсонщині) та ставши першокласним господарем, знавцем сільськогосподарської справи, Чикаленко був своєрідним прикладом для селян, передусім як носій української свідомості. Звісно, що це джерело репрезентує

суб'єктивні погляди й оцінки, але саме вони дають змогу краще збагнути, як цей інтелектуал намагався «учити наше селянство» [282, 8].

Аналогічними є спогади Д. Дорошенка, котрий жив і працював на Катеринославщині. Він особисто спостерігав у довколишніх селах «пробудження українського життя». Відзначав самих селян, порівнював їх із хліборобами Київщини та Чернігівщини, вказував на «високу самосвідомість» сільських людей, їхню незалежну вдачу, котра передалася їм від їхніх предків (козаків). Особисто проводячи культурно-просвітницьку діяльність по селах, Дорошенко не міг приховувати свого захоплення та поступу в справі просвітництва селян: відкриття «Просвіт», надання громадами землі на їхнє будівництво [140, 120–121 та ін.].

Також опрацьовано спогади та щоденники В. Винниченка, П. Скоропадського, окремих діячів комуністичної влади [111; 254; 136].

Загалом джерела особливого походження дають змогу краще зрозуміти процеси, що відбувалися в селах Наддніпрянщини, глибше познайомитися з інтерпретацією селянства інтелігенцією. Не даючи повної картини, вони допомагають уявити й дослідити «внутрішній» колорит інтелектуального схоплення сільської дійсності.

Матеріали періодики представлені численними виданнями. До них ми відносимо газети й журнали «Рада», «Хлібороб», «Літературно-науковий вісник», «Село», «Украинская жизнь», «Исторический Вѣстникъ» та ін.

Відомо, що на рубежі та в перші десятиліття ХХ ст. у Наддніпрянській Україні побачило світ кілька видань під назвою «Хлібороб». Найбільший інтерес для нас становлять матеріали однойменного місячника, присвяченого справам кооперації й сільського господарства, який виходив у Харкові протягом 1907 – 1918 рр. українською та російською мовами. Оскільки його видавало Харківське сільськогосподарське товариство, метою якого були завдання розвитку аграрного сектору господарства, його окремих напрямків, організації науково-дослідних робіт, видавництва власне фахових праць і журналів, поширення спеціалізованої освіти, допомоги в раціоналізації

господарства (створення сільськогосподарських станцій, проведення виставок, публікації у пресі, посередництво в купівлі машин, постачанні насіння, збуті продукції та ін.), то очевидно, що саме в таких видах діяльності, зокрема й інтелектуальної, доречним стало простеження як творення образів українського селянства, так і напрацювання в цих складних і суперечливих процесах інтерпретаційних моделей (чи їхніх локальних сегментів).

Таку ж цінність становлять матеріали ілюстрованого тижневика «Село» (формально був присвячений «селянам і робітникам», а фактично привертав увагу інтелектуалів), який виходив у Києві протягом 1909–1911 рр. під редакцією М. Грушевського. Особливо наближеними до репрезентації «інтелігентної правди» про селян виявилися публікації однодумців головного редактора «щодо важливості поширення української ідеї на селі» Л. Мартовича, В. Дорошенка, М. Шаповала, Н. Романович-Ткаченко, особливо П. Стебницького [452, 30]. Нагадаємо, що саме П. Стебницький закликав М. Грушевського підтримати експеримент з народною газетою, бо, на його думку, «не можна ні на хвилю одвертати увагу од села і треба напружити всіх сил, щоб поставити на ноги селянську газету» [1, 77 зв.]. Важливо, що навіть лаконічне висвітлення процесів, які відбувалися в селах Наддніпрянщини, ці інтелектуали подавали нерідко в контексті хроніки загальносуспільних подій, свої роздуми супроводжували доречними порівняннями з життям українських селян Галичини та місцевого єврейства. Оригінальність сюжетів була настільки переконливою, що спонукала імперську владу на цензурні утиски, відверті переслідування (арешти та штрафи) членів редколегії, а невдовзі на закриття «Села». Щодо численних розвідок самого М. Грушевського, то вони торкалися різних аспектів життєдіяльності селянства Великої України, а насамперед «української мови, освіти, преси, професійних, громадських і просвітніх товариств» [452, 34–35].

Використано також матеріали епістолярної спадщини одноразових дописувачів і постійних кореспондентів цього видання. Серед них

М. Коцюбинський, М. Вороний, А. Ніковський, Ю. Тищенко-Сірий, «добрий поради́к» Є. Чикаленко, також пересічні селяни (Ф. Шелест та ін.).

Змістовною на «джерельне наповнення» виявилася єдина щоденна українська громадсько-політична, економічна та літературна газета «Рада», котра мала ліберальне спрямування та видавалася в Києві протягом 1906 – 1914 рр. Офіційним представником газети вважався Б. Грінченко, хоча, по факту, фінансував і видавав її Є. Чикаленко, за певної підтримки П. Стебницького, Л. Жебуньова, В. Леонтовича, В. Смирєнка. «Рада» була позапартійною газетою, щоправда, певні політичні погляди на її сторінках таки простежувалися. Видання описувало та оцінювало повсякденне селянське життя, висвітлювало різні «супутні» суспільні процеси: листи до нього надходили з усіх куточків підросійської України, на його шпальтах публікувалися дописи від власних кореспондентів, що відображали думки селян стосовно різних питань (здебільшого – аграрних), культурно-просвітницькі події на селі, створення різних товариств та генерування ініціатив інтелектуалами, також друкували інформацію про події в Західній (підавстрійській) Україні, а ще оповідання різного характеру українських і закордонних (у перекладі) письменників, критичні замітки про обговорення селянського питання в Державній Думі.

Протилежний, тобто імперський, табір представлений публікаціями інших часописів, зокрема, статтями історико-літературного журналу «Історичний вісник», редакція якого знаходилася в Санкт-Петербурзі. Вісник функціонував протягом 1880 – 1918 рр. і належав до відверто консервативно-монархічних видань. Цей щомісячник був заснований О. Суворином, який був відомий своїми помірковано-ліберальними прозахідними поглядами. Сповідуючи принципи широких політичних свобод, терпимості, які мало хто поділяв у тогочасній Російській імперії, він усе ж солідаризувався з імперським інтелігентним загалом щодо негативного ставлення до «вузького націоналізму». Ще помітніший вплив на матеріали журналу мав його незмінний (до смерті в 1913 р.) редактор С. Шубинський. Загалом же погляди на село авторів

публікацій часопису були від «офіційно-охоронних (провладних) до історико-революційних», але, зазвичай, «українське питання» не потрапляло в цей, дозволений редколегією і цензурою, спектр [80, 161]. Останнє із названих видань привертає увагу ще й тим, що з 1905 р. воно містило відверто реакційні матеріали великодержавного характеру.

Епістолярна література представлена в дослідженні як матеріалами архівних фондів, так і збірками документів, окремими опублікованими працями. До них відносимо секретне листування М. Насакіна-Симбірського щодо огляду хуторів Єкатеринославської та Таврійської губернії (РДІА, ф. 408), переписку з Полтавським губернським жандармським управлінням про розшуки й арешти селян (ф. 351) [25; 76]. Також до епістолярних джерел варто зарахувати відоме листування Б. Грінченка та М. Драгоманова про українську національну справу, де два інтелектуали теоретично обґрунтували своє бачення селянства та різні явища, котрі впливали на його історію й повсякдення [129].

Особливим джерелом інформації є **художня література**, яка створена сучасниками досліджуваних подій. Твори є відображенням думок інтелектуалів у їхніх старих/нових уявленнях селянського світу. Вони відображають особливості селянської традиційності, почасти (фрагментарно) селянську етнічну самосвідомість, звичаї. Художня література, як окрема група джерел, є корисною для типологізації образів, виокремлення їх на тлі і селянського, і інтелектуального загалу, причому в тому контексті, як ці візії були випрацьовані окремими, небайдужими до «народу» освіченими сучасниками. У дисертації вона представлена різними прозовими творами, насамперед такими: 1) В. Винниченко – «Біля машини»; у цьому оповіданні автор реалістично описує модернізаційні процеси та проникнення їх у традиційне сільськогосподарське виробництво; інтенсифікацію селянської праці й нові відносини між «наймачами» (економами) та працівниками (селянами). На початку ХХ ст. другі вже не були «замкненими» у своїх господарствах і оселях, а навпаки – жваво вели діалоги на різну тематику на тлі «активізації товарно-грошових відносин». Саме оця згуртованість навколо питань, що їх життєво цікавили й викликали в

подальшому соціальну активність, певний політичний спротив, і була описана в цьому творі; 2) М. Коцюбинський – «Fata Morgana»; видатний письменник не лишався осторонь тематики модернізації села. Власне ця повість чудово ілюструє один із перших художніх творів якісно нового (модерного) погляду на українське селянство Наддніпрянщини. Конкретно, на прикладі селянина А. Волика, автор зобразив історично складні процеси модернізації села (спогади Волика про цукроварню, котра вже давно згоріла). Водночас він витончено показав традиційне селянство, котре сумувало за колишніми часами, не було ментально підготовленим до механізації, до життя «поруч з машиною»; 3) У п'єсі «Старі сучки й молоді парості» М. Кропивницький показав мораль сільських людей, котрі в умовах зростання ринкової конкуренції докладали чимало зусиль для «модернізації» власного господарства: збільшувалася можливість до купівлі машин і зростав попит на них.

Названі та деякі інші твори допомогли розумінню й аналізу рефлексії інтелектуалів на зміни в селянському середовищі, насамперед в умовах потрясінь (воєн, революцій, реформ). Утім, оскільки художня література має свою «джерельну» специфіку, автор використовував її як допоміжну (уточнюючу), передусім задля розкриття «наголошених» авторами явищ і процесів, котрі позначалися на моделях і образах селян.

Залучена джерельна база є різноплановою та достовірною. Використання її на засадах сучасної методології дало змогу дослідити уявлення та інтерпретації селянства Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. сучасниками-інтелектуалами. Завдяки тривалій пошуковій роботі виявлено чимало нових документів, уперше введених у дисертації до наукового обігу.

1.3 Методологія наукового пошуку

У цьому підрозділі визначено теоретико-методологічні засади дисертації, також – методику роботи з джерелами, поняттєво-категоріальний апарат, вибір

яких зумовлено історіографією проблеми, метою та дослідницькими завданнями, характером джерельної бази.

Методологічний інструментарій роботи сформовано з двох умовних частин – власне методології та конкретних методів дослідження. Такий поділ спричинений потребою засвідчити авторські шляхи осмислення сутності історичних явищ, водночас обґрунтувати конкретні пізнавальні поля (механізми) пропонованих положень та отриманих результатів.

Стосовно рефлексії на використання історіографії, її здобутків, у тому числі методологічних підходів, то автор керується положенням, що сучасна глобалізація веде не лише «до високого ступеня універсалізації...», а й до розходження з культурно-інакшими «світовідчуттями й практиками», буває – навіть до «явного спротиву» їм [368, 21]. Ця обставина вимагає суворих критичних переоцінок раніше напрацьованого інструментарію, насамперед того, який прийнятий у гуманітарних науках. Очевидно також, що пропоновані тут погляди передбачають відмову від ортодоксального копіювання явно застарілих епістемологічних практик історіографії, і це попри те, що оптимізація теоретичних засад продукує нові складності й конфліктності.

Аби мінімізувати свою залежність від методологічних пасток, варто враховувати, що «інтерес до людини минулого.., з її індивідуальністю, тобто внутрішнім світом, може бути реалізований лише частково» [498, 67]. При цьому важливо орієнтуватися й брати до уваги розмаїття та скомбінованість діалогів пропонованих об'єктів-суб'єктів дослідження. Передусім тих, які так чи так відбивають глибинні пласти свідомості людей, «включених» у предмет дослідження епох, їхні соціокультурні подібності та відмінності, ментальні мапи, комунікативні зв'язки, особливості публічних дискурсів та ін. З цією метою, а також враховуючи весь комплекс переваг і труднощів джерельного забезпечення дисертації, автор претендує на системне послугування міждисциплінарним підходом. Він дає змогу тримати фокус дослідницьких процедур на «різних сторонах історичної реальності» [498, 71].

До методологічного інструментарію дисертації варто віднести переваги міждисциплінарної науки синергетики, зокрема щодо вивчення процесів самоорганізації, стійкості й розпаду соціокультурних структур. Люди не люблять перемін, особливо якщо вони мають сприйматися, а зазвичай так і трапляється, структурованим на усталених засадах культури й мислення інтелектом. Ситуація ще більше ускладнюється, якщо доводиться мати справу з, так би мовити, «діями однієї людини», як «основним творцем історії» [409, 53]. З огляду на зростання соціального, психічного, біологічного чинників в історії, виправданим є підвищений інтерес до мемуарної та художньої літератури. Тут автор прагне розуміти зміст (тексти й контексти) інтелектуальної спадщини як складну систему поглядів, що формувалися поступово, під впливом численних чинників. Водночас ця «цікавість» потребує дослідження «довгих часових рядів», які містять матеріал для характеристики властивостей процесів, явищ, індивідуальної життєвої практики й досвіду [409, 53]. Усе це сукупно покликане наближати до можливостей фіксувати й інтерпретувати як поодинокі вчинки, так і стійкі поведінкові манери селян, інтелігентів, істориків.

До методологічного інструментарію дисертації належить герменевтика. Потреба її залучення полягає в тому, аби збагнути культурні смисли епохи, причому як інтелігенції, так і селянства, тим самим уникнути спокуси звести всі різновиди невизначеності й полярності до якогось одного універсального типу, який, на наш погляд, покликаний «відображати певну несвідому (латентну. – Я. П.) логічну діяльність» [515, 249].

Своєрідною пізнавальною основою для трактування проблеми українського селянства в уявленнях та інтерпретаціях інтелектуальних еліт Наддніпрянщини потрібно визнати знання історичного часу кінця XIX – початку XX ст. В історіографії цей період нерідко подається як доба «становлення модерної національної спільноти» [431, 2]. Вважаємо, що таке бачення здебільшого стосується еволюції інтелектуального й політичного середовищ, тоді як селянство змінювалося «незрівнянно повільніше». Розуміти

й, раз по раз, брати до уваги ці різні ритми, які, до того ж, взаємозалежали та взаємодіяли між собою, вкрай важливо. Саме тому автор не лише приділяє увагу порівняно динамічнішим змінам в уявленнях (інтерпретаційних моделях) інтелігенції, а й зважає на «...традиційність, липку прив'язаність до певних елементарних форм... на рівні соціально-психологічних стереотипів, навичок свідомості, ментальності...» українського селянства [340, 8].

Визначаючи й оптимізуючи методологію дослідження, доречно звернути увагу на той алгоритм наукового пошуку, що його А. Гуревич назвав «хронотопом історика» [344, 108]. Мова йде про згадані вище кілька пластів часу (фактично – культури), які взаємодіють у полі дослідження. По-перше, це сучасний історичу час, тобто наукові та суспільні обставини, які становлять зміст тих реалій, у яких він творить свій наратив. По-друге, це час появи джерел, через аналіз яких, власне, і відбувається напрацювання концептуальних положень дисертації. Крім того, до «временних перегукувань» суб'єктів та об'єктів долучаються часи продукування історіографії проблеми, котрі неможливо не враховувати, і які спроможні як посилювати, так і послаблювати пізнавальний процес. Кажучи словами А. Гуревича, «тут відбувається постійний переклик, взаємодія та взаємовпливи різних часів» [344, 109].

Пропонована візія спонукає враховувати численні додаткові обставини «взаємодії епох», як вона постає в авторському наративі дослідника. Серед іншого, ідеться про географічні межі, як вони свого часу отримували ідентифікацію на «українськість». Очевидно, що пропонуючи термін «Наддніпрянина», варто брати до уваги, що ні в дискурсах епохи, що її досліджуємо, ні в історіографії він тоді не отримав однозначної прописки. Проте цей аспект лишається дуже затребуваним і вимагає встановлення логічного зв'язку між усіма складовими пізнавального процесу. У цьому контексті вкрай важливо зазначити, що ще напередодні Першої світової війни земський статистик, етнограф, фольклорист і громадський діяч О. Русов називав «українськими губерніями» Харківську, Чернігівську, Полтавську, Київську, Волинську, Подільську, Катеринославську та Херсонську [244, 29; 7,

31]. Якщо взяти до уваги й Таврійську губернію (Крим), то такий погляд співпадає з розумінням Наддніпрянщини, як він сформувався пізніше й дотепер використовується науковцями.

Важливо наголосити: коли мова заходить про напрацювання епістемологічних моделей тлумачення складних взаємовпливів людей різних історичних епох, універсальні схеми інтерпретації є малопродуктивними, навіть шкідливими. Приміром, якщо наддніпрянський селянин «з раupersona ставав повноправним громадянином.., отримував землю в особисту приватну власність...», то стверджувати, що «Перша російська революція зазнала поразки 3 червня 1907 р. немає наукових підстав» [358, 34].

Ці та інші обставини спонукають нас до процедури оптимізації методологічного поля дослідження стереотипних (ментальних) уявлень та поглядів, які були притаманні як селянам, так, значною мірою, і інтелігенції. Оскільки категорії, якими прийнято характеризувати внутрішній світ людей, до того ж носіїв відчутно інакшої щодо автора культури, нерідко погано піддаються вербалізації, першочергову увагу приділяємо їхньому попередньому (чи синхронному) аналізу («тестуванню») [298, 18]. Власне синхронне й діахронне порівняння робить вживаний понятійний апарат «менш розпливчатим» і «придатним для історичного дослідження» [298, 18]. З цією метою сутність кожної з категорій уточнюється, за потреби – обмежується її зміст, і в такий спосіб окреслюється придатна для порівняння сфера з достатньо чіткими параметрами. Так визначається доцільність, формат і синонімічний ряд використаних понять: «ідентичність», «ідеологія», «ментальність», «уявлення», «дискурс», «інтерпретаційні моделі» та ін.

Крім того, предмет дисертаційного дослідження спонукає чітко співвідносити реалії і моделі тлумачення соціальної дійсності, ступінь їхньої ідеологізації (чи міфологізації), усі дискурси та знання, які напрацьовано в процесі тогочасного й пізнішого осмислення цих складних історичних явищ. Серед іншого, вкрай важливо уникати пасток «надмірного захоплення пошуками ідеологічної спрямованості мислення» селянства, як людей

традиційного суспільства, беручи до уваги, що залучені писемні джерела, це «продукція», яка творилася й модифікувалася кількома поколіннями інтелектуалів, кожне з яких зі своїми мотивами привносило в їхній текст і контекст «дух (нової. – Я. П.) історичної культури» [298, 19]. Сукупно це ще більше ускладнює завдання реконструкції внутрішнього світу тих, які творили історію, та тими, котрі здебільшого «лишалися в тіні» [442, 4].

Окремі «вимоги», які автор пред'являє до категорій дисертації, пов'язані з потребою простежити, «де їхні джерела і як вони змінювалися в часі» [298, 20]. Адже, як справедливо зазначав чеський історик Ф. Граус, навіть такий «компонент» наукового пошуку як ментальність навряд чи можна визнати «гранично статичним» [298, 20]. Це означає заперечення міркувань і поведження константними, навіть у культурі селянської спільноти. При цьому деякі компоненти, мотивовані «схожими (але не однаковими) імпульсами», дійсно позначалися подібністю у селян і інтелігенції, наприклад «прославляння добрих старих часів» [298, 20–21].

Також творення цілісної картини українського селянства в уявленнях та інтерпретаціях інтелектуальних еліт Наддніпрянщини кінця XIX – перших десятиліть XX ст. передбачає врахування «культурних просторів», які знаходилися на перетині між селянством і «не-селянством», визначали соціальні, інтелектуальні, інформаційні, регіональні та інші ознаки локальних співтовариств. При цьому вивчення цих просторів не є метою, а радше своєрідним засобом, який дає змогу краще «відчути рельєф часу» [298, 23].

Глибинним пластом наших знань про природу досліджуваного соціуму варто визнати «патерни» (системи) індивідуального та колективного підсвідомого, що «наділені властивістю породжувати» ті чи інші форми самовираження. Вони, ці архетипи (як назвав їх К. Юнг), не мають позитивного чи негативного забарвлення, до того ж не можуть долатися «зовнішнім раціональним плануванням» [303, 54]. Але саме на цьому рівні зберігалися й «діяли» об'єднуючі для соціуму (спільнот, верств, прошарків) властивості,

спроможні були існувати, а відтак «проростали» традиційні та модерні типи ідентичності, зокрема й національної.

Дослідження пов'язане з таким напрямом в історіографії як інтелектуальна історія, засновником якої вважають американського філософа й історика А. Лавджоя. Серед його міркувань особливо цінним для нас є акцент уваги «на історичному характері домінуючих уявлень» [444, 22]. Дослідження їх потребує надмірних зусиль, бо, як вважав Лавджой, смисли багатьох ідей «вислизують» або навіть зникають з поля зору дослідника на обширах багатьох наукових дисциплін. Також у дисертації використано окремі напрацювання американського філолога («який уславився як історик») П. Міллера. Саме в його працях уперше було введено до наукового обігу поняття «інтелектуальна історія» [444, 28].

Автором звернуто увагу на доробок французьких і німецьких шкіл історієписання ХХ ст., зокрема на творчу спадщину представників школи «Анналів». Вони репрезентували й утвердили історію ментальностей, яка фактично закрила собою предметну область та дисциплінарну сферу, і на котру могла претендувати інтелектуальна історія після Другої світової війни. Саме у французькій традиції натрапляємо на низку застережень щодо уподібнення чи безпосереднього порівняння взірців людського мислення, що належали до різних історичних епох. Цінним для нас є вихідний концепт Л. Леві-Брюля, пов'язаний із поняттям «вихідні представлення», також тематичні студії Л. Февра та М. Блока. Водночас і німецька школа напрацювала свій аналог інтелектуальної історії. Це так звана «історія духу» («духовна історія»). Конструктивним для нашого наукового пошуку є акцент на специфіці сприйняття та тлумачення «політичних і культурних смислів» [444, 31–32]. У загальному контексті залучення потенціалу «академічного ґрунту інтелектуальної історії» продуктивним тут вважаємо чинник «неабиякого впливу національних традицій та середовищ» [444, 32].

Українська історіографія теж має плідний доробок у царині інтелектуальної історії. Це насамперед праці Л. Зашкільняка, І. Колесник,

О. Яся, В. Андрєєва, В. Підгаєцького, В. Масненка, Т. Попової, К. Колесникова, Д. Вирського, Ю. Присяжнюка, С. Шамари та ін. Їхній теоретичний потенціал залучено в дисертацію за потребою, переважно ситуативно.

Як предмет дослідження, українське селянство в уявленнях та інтерпретаціях інтелектуальних еліт Наддніпрянщини постає у термінології, використання якої має бути позбавлене, наскільки це можливо, ідеологічного наповнення. Ключовими категоріями є поняття «традиційне суспільство» й «модерне суспільство». У нашому випадку традиція вживається в тому універсальному значенні, як вона покликана «покривати всю культурну спадщину, що її одне покоління передає іншому» [337, 15]. Спираючись на творчий доробок Л. Леві-Брюля, Е. Дюркгейма, Р. Генона, принагідно використовуючи інтерпретаційні положення, що їх запропонував Я. Грицак, додамо: у дисертації «традиційним суспільством» названо той тип суспільства, де традиція передавалася від старшого покоління до молодшого і безпосередньо (через прямі особистісні контакти), і опосередковано (на латентному рівні включно), причому не лише усно, а й завдяки персональному «включенню» індивіда в «певні конкретні матеріальні та духовні... вияви культури...» [337, 15]. Це, безперечно, не означає, що таке розуміння традиційного суспільства обмежено виключно його ототожненням з селянством. Сама універсальність його сутності, як не дивно, передбачає той чи інший ступінь причетності до нього решти верств і прошарків населення, зокрема й інтелігенції, про що автор схильний вести мову в максимально нейтральному, безвідносному до власних ідеологічних поглядів значенні.

Щодо епістемологічного потенціалу терміну «модерне суспільство», контекстуальних йому синонімів «модернізація», «модерність», то з огляду на те, що дослідник позбавлений можливості перебувати «за межами» пізнавального процесу, цей феномен визнано в межах часового виміру («епоха модерності»), ідеологічного (у розумінні тієї міри «вищості» та «досконалості», яка була притаманна інтелектуальній еліті щодо селянства), почасти прогресивного (достатньо бурхливі зміни в соціально-економічній сфері, по

суті творення нового способу життєдіяльності), але найбільше – свідомісного. Цей аспект є домінуючим із огляду на завдання простежити формування інтерпретаційних моделей та образів селянства в уявленнях інтелектуальної еліти, збагачених не менш важливою для її представників рефлексивною практикою.

Водночас, як відомо, універсальні рецепти історичного наукового пізнання містять пастку творення «авторитетної канонічності» [524, 26]. Аби їх уникнути, прагнемо до інтерпретаційного плюралізму, що означає дотримання щонайменше двох базових принципів – пізнавальної гнучкості методологічних прийомів і максимально можливого «відкриття індивіда», тобто дослідження на рівні «конкретної людини, що керується власними стратегіями поведінки для досягнення своїх потреб і цілей», а не в контексті деперсоналізованої верстви (суспільства) [524, 27].

Щодо термінології, яка безпосередньо репрезентує предмет дослідження, то синонімічно універсальному «селяни» будемо використовувати поняття «хлібороби». Такий вибір зумовлений визнанням першочергового землеробського пріоритету в життєдіяльності сільських людей, також врахуванням очевидної «народної популярності» цього поняття (кілька наддніпрянських сіл мали тоді назву «Хлібороб»), власне розповсюдженням вживанням його на початку ХХ ст. українською інтелігенцією й самими селянами [298, 4; 236, 5]. На нього натрапляємо в різних видах писемних джерел, зокрема й у тижневику «Село», творцями якого були визнані інтелектуали Наддніпрянщини – М. Грушевський, його «моральна вихователька» єврейського походження Г. Ямпольська, яку на посаді відповідального редактора часопису згодом змінив І. Малич. До речі, у тогочасному науково-публіцистичному дискурсі українських селян Наддніпрянщини часто ідентифікували за регіональним походженням, зокрема волиняни («волиняки»), кияни, подоляни, полтавчани та ін. [236, 5].

Не позбавлений сенсу поділ селян Наддніпрянщини за їхнім офіційним статусом. На думку В. Шевченка, це селяни-власники, нижні військові чини,

козаки й колоністи, інші вільні сільські обивателі, які «були тісно пов'язані з землею й сільськогосподарським виробництвом, становили невід'ємну складову українського селянства» [505, 75, 83]. Утім, такий «синтезуючий» погляд на селянський загаль містить очевидні пізнавальні пастки, оскільки добре відомо, що представники різних прошарків наддніпрянської інтелігенції по-різному сприймали й ставилися до тих чи інших категорій землеробської людності, найперше колоністів – німців, чехів, голландців, шведів, швейцарців, греків, болгар. Інша справа, що від моменту «скасування кріпосного права становище (малоросійських козаків Лівобережжя. – Я. П.), особливо незаможних, поступово наближалось до селян...» [505, 80].

Принципами дисертаційного дослідження є науковість, історизм, об'єктивність, системність. Їхня реалізація стала можливою завдяки комплексному використанню загальнонаукових і спеціально-історичних методів. До перших ми відносимо методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, абстрагування й конкретизації, до других – історико-порівняльний, історико-біографічний методи, контент-аналіз джерел, метод ситуаційного аналізу, проблемно-хронологічний, ретроспективний, герменевтичний та ін. методи.

Принцип науковості забезпечив виявлення, розкриття та аналіз/синтез причинно-наслідкових (внутрішніх) зв'язків у явищах на основі дотримання наукових засад – достовірності, критичності, системності, раціональності, універсальності, фрагментарності, позаморальності, загальної значущості та ін. Він дав змогу розуміти й досліджувати уявлення та інтерпретації інтелігенції пізньоімперського періоду, які торкалися світу селян, максимально дистанціюватися від притаманних людям стереотипів мислення, ідеологічних симпатій, емоцій.

Принцип історизму уможливив тлумачення явищ і процесів з позиції їхньої соціокультурної взаємозалежності. При цьому трактування об'єкта дослідження подано з погляду часових (епохальних) історичних взаємозв'язків і подій. Це дало змогу простежувати розвиток історичної думки вже безпосередньо з предмету дослідження, виявляти й з'ясовувати причини подій,

давати оцінку (переоцінку) поширеним інформаційним блокам та ін. Завдяки використанню принципу історизму авторові вдалося збагнути уявлення та інтерпретаційні сюжети інтелектуальної еліти Наддніпрянщини відповідно до їхньої сутності та в динаміці змін, концептуально порівняти різні моделі напрацьованого досвіду.

Принцип об'єктивності потребував обережного та вдумливого ставлення (оцінювання) до досліджуваних історичних явищ, процесів, тенденцій, також виваженого й продуманого залучення різних підходів і методів. Згідно з традицією, яка склалася в історичних студіях, автор прагнув насамперед до неупередженого аналізу історіографічних напрацювань з розвитку української інтелігенції та селянства. Проведено систематизацію та критичну класифікацію джерел, визначено ступінь їхньої вірогідності. Це уможливило об'єктивний підхід до дослідження процесів формування поглядів інтелектуалів на селянство (вужче – селянське питання), а ще – критичне осмислення їхнього значення в процесі модернізаційних суспільних змін.

Принцип системності сприяв формулюванню об'єкта дослідження, допоміг уявити його цілісною та своєрідною внутрішньо узгодженою системою. Це дало змогу структурувати науковий пошук, виокремити складні вузли досліджуваних явищ, мисленнєво вибудувати їхню ієрархію, визначити й простежити кожний із її компонентів, з'ясувати ті мікросюжети, блоки й напрямки, які потребували додаткових пізнавальних студій. Водночас, принцип системності забезпечив науково виважене трактування широкого спектру видових розбіжностей – регіональних, ідеологічних, ідентифікаційних. Доведено, зокрема, що більшого успіху нечисленна українська інтелігенція добивалася тоді, коли спиралася на еволюцію в самому селянському середовищі, яка своє чергою відбувалася під впливом суспільних потрясінь – воєн, революцій, реформ.

Серед інструментарію дослідження особливу роль відведено загальнонауковим методам, насамперед аналізу й синтезу, які використані в діалектичній єдності. Проаналізовано всі основні структурні елементи роботи,

зокрема інтегральні характеристики інтелектуальних еліт та українського селянства Наддніпрянщини, відповідні узагальнення проведено з залученням додаткових джерел. В органічній єдності з методом узагальнення залучено метод абстрагування. Справа в тому, що уявлення та інтерпретації селянства інтелігенцією, як реальне історичне явище, науковцю складно, практично неможливо охопити в усій його цілісності й розмаїтті. Звідси нагальна потреба виокремлення властивостей, передусім тих, які безпосередньо пов'язані з предметом наукового пошуку. Ця ж обставина спонукала до використання ще одного методу – конкретизації. Досліджуючи інтерпретаційні моделі та образи селянства в поглядах освічених людей, автор максимально враховував їхні особисті зв'язки та умови виникнення/існування, намагався уникати психологічної залежності від надмірного їхнього абстрагування. Своєю чергою індуктивний метод дав змогу охарактеризувати уявлення та інтерпретації представників інтелігенції на емпіричному рівні фіксації фактологічного матеріалу, з подальшою їхньою систематизацією, узагальненням і формулюванням висновків. При цьому, не ігноруючи завдання отримати достовірні знання, автор інколи використовував метод неповної індукції – студіювання окремих аспектів візії й поширення отриманих результатів на явища всього класу. Повною мірою достовірність індуктивних узагальнень визначалася дедуктивним методом дослідження. Його сутність простежується у виведенні з усталених (доведених раніше чи аксіоматичних) положень тих наслідків, які перевірялися шляхом предметного вивчення. Індуктивний і дедуктивний методи дали змогу виділити найважливіші риси об'єкта (інтелектуального простору), зробити його ціннісне дослідження.

Відомо, що загальнонаукові методи дають позитивний результат лише у випадку їхнього комплексного залучення разом із методами конкретно-історичними. У першу чергу мова йде про історико-порівняльний метод, який «супроводжував» увесь пізнавальний процес, але особлива його роль у дослідженні селянського світу в традиційних та інноваційних тлумаченнях інтелігенції, а також з'ясуванні особливостей імперського й національного

дискурсів селянства. Висвітлити взаємодію людей різних соціокультурних середовищ, також визначити місце окремих індивідів в уявленнях інтелектуалів допоміг історико-біографічний метод. Найбільша цінність цього методу якраз у тому, що він передбачає вивчення конкретних осіб із усіма їхніми унікальними властивостями (суб'єктивними ознаками). Автор використовував цей метод у широкому соціальному діапазоні – інтелігенція, селянство, почасти чиновники, священники, дописувачі періодичних видань, історики. Пропоновані мікросюжети уможливили не тільки пізнавальний інтерес до окремих персоналій, а й їхній зв'язок із соціальним (у тому числі інтелектуальним, господарським) середовищем. Застосування цього методу створило сприятливий ґрунт для досить продуктивного залучення контент-аналізу джерел. «Вичленування» з них затребуваних фактів проводилося з урахуванням як загального становища, так і великого числа всіляких обставин, умовностей і ситуативних випадковостей (це дає підстави вести мову про ситуаційний аналіз, котрий покликаний відтворювати «індивідуальну подію в її цілісності, тобто розкритті сукупності умов, мотивів, дій, хвилювань, сприйняття та реакцій, а також наслідків людських учинків») [472, 300]. Ці методи істотно полегшили творення синтезів історичних спільнот, надто з «додаванням» до них світу уявлень та інтерпретаційних практик. Проблемно-хронологічний метод автор використав з допоміжною метою поділу теми дослідження на кілька відносно вузьких проблем. Така потреба виникла під час опрацювання історіографії, біографічних і професійних характеристик, модернізаційних процесів загалом. Натомість ширше залучався ретроспективний метод. Сама ідея досліджувати елементи старого в новому (діахронія), виявилася вкрай продуктивною якраз у випадку творення знань про уявлення освічених, урбанізованих людей щодо назагал традиційного селянства. І, безперечно, особливе місце в дисертації відведено германевтичному методу, який (як «мистецтво інтерпретації») мав «цікавитися» практичною стороною трактування історичних текстів (джерел). На відміну від природничих наук, де нерідко домінує «монологічна форма знання», у гуманітаристиці, зазвичай, переважають діалоги [302, 363]. Завдання

полягало в тому, аби оптимально вибудувати алгоритми цих складних діалогів, уникнути численних пасток, про які пишуть польський історик В. Вжосек та інші сучасні теоретики. Одна з них – неприпустимість повернення до «традиційної історії», позаяк «спроби нав'язати світу візію минулого, засновану на банальних або мертвих метафорах, не мають жодного шансу» [318, 155]. Власне герменевтичний метод, як особлива технологія інтерпретації текстів, максимально наближав нас до інтерпретації іншого порядку – селянства освіченою частиною суспільства (інтелігенцією).

Отже, ефективне застосування сучасного наукового інструментарію в поєднанні з узагальненою історіографічною літературою, виявленням і залученням джерельним матеріалом дають змогу досягнути поставленої мети, вирішити сформульовані дослідницькі завдання.

РОЗДІЛ 2

ІНТЕГРАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ЕЛІТ ТА УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НАДДНІПРЯНЩИНИ

2.1. Інтелігенція Наддніпрянщини, її роль в осмисленні суспільних процесів на селі

Поняття «інтелігенція Наддніпрянщини» фігурує в нашому дослідженні як своєрідне збірне уявлення й поняття, адже чітко окреслити його демографічно, територіально (регіонально), чи, скажімо, визначити за ступенем урбанізації напрочуд складно, десь навіть неможливо. Утім, вона, як соціальна верства (сукупність та ієрархія прошарків), що творила власну візію суспільних процесів, у тому числі рецепцію селянського загалу, заслуговує на окреме дослідження. Зважаючи на досить значну історіографію, яка присвячена цій проблемі, вкажемо на ту особливість, яка, з одного боку, засвідчує низький рівень знань у царині творення інтелектуалами старих/нових поглядів на селянство, з іншого, репрезентує досить низький рівень, так би мовити, «внутрішньої ієрархічності» запропонованих оцінок, зокрема щодо ступеня модернізації самих інтелектуалів, відповідних (національних та ін.) типів їхньої ідентичності, меж ідейно-корпоративної єдності тощо. Цими обставинами мотивований наш специфічний інтерес до історії наддніпрянської інтелігенції кінця XIX – перших десятиліть XX ст., без чого, власне, важко буде збагнути характер тих образів «безмежного» селянства, які вона творила своїм інтелектом [395, 141].

У пізньоімперський період більшість українських етнічних земель входили до складу Росії в її власне імперських кордонах. Інтелігенції Наддніпрянщини, надто тій її частині, яка на той час уже ідентифікувала себе за національною ознакою «українцями», доводилося жити й творити в складних суспільно-політичних умовах, а нерідко йти на суттєві ідейні компроміси з російськими

імперськими силами, котрі були репрезентовані чиновництвом, церковним кліром і порівняно численнішими інтелектуальними колами – «від учителів гімназій до... урядників Міністерства освіти...» [394, 139]. Хоча, як справедливо зазначила О. Гнатюк, під час і після «Першої світової війни у дискусії про ідентичність української культури почали брати гору переконання в її європейськості...» [328, 22].

Еволюція української національної ідеології, яка, варто визнати, полонила думки досить незначної кількості тогочасних інтелектуалів, так чи так відбувалася під впливом європейських ідей. Сама ж українська інтелігенція переймалася здебільшого локальним колом питань. Узагальнюючи деякі попередні напрацювання, можна стверджувати – суспільні реалії початку ХХ ст. у Наддніпрянщині були такими, що основну увагу люди розумової праці приділяли студіям «світоглядного, релігійного, етнографічно-фольклорного», соціокультурного, регіонального характеру, меншою мірою проблемам господарського та національного життя селянства [152, 68; 151, 65–66; 141, 6]. Показовою в цьому контексті була публікація в Харкові (1907) книги етнографа П. Іванова «Життя та повір'я селян Куп'янського повіту Харківської губернії», чому передувала низка тематичних статей цього автора. Даючи розлогу характеристику уявлень українського селянства регіону про «вищі сили й... матеріальний світ», Іванов так узагальнював загальну картину сільського буття: «Хоча нові течії з різних сторін впадають у широке русло народного життя, але вони лише рябіють поверхню, а не поглиблюють його русло» [152, 76].

З огляду на такий «видимий консерватизм», нічого дивного, що в поглядах на селянство інтелектуали здебільшого й надалі перебували в полоні етнографізму – цієї своєрідної історичної спадщини ХІХ ст., представлені різножанровими працями О. Афанасьєва-Чужбинського, Т. Шевченка, П. Чубинського, Я. Головацького, І. Манжури, згодом Б. Грінченка, М. Сумцова, В. Г. Кравченка, В. Ю. Охримовича, Т. Рильського та ін. [82, 131; 262, 45; 261, 1; 143; 218–219; 246–247; 280, 85-106]. Щоправда, підвищена увага

до селян початку ХХ ст. давала змогу П. Іванову помічати в них не лише «світ ідей і вірувань», а й «певний ступінь раціоналізму в міркуваннях» [152, 77].

Як зазначає Л. Зашкільняк, такий вибір виявився надто обмеженим. В умовах, коли багато сил потребувало вирішення внутрішніх (партійних, міжособистісних та ін.) проблем, звужена своїм масштабом орієнтація помітно «послаблювала вплив інтелектуалів на суспільство», селянство зокрема [364, 33]. Кажучи інакше, українська інтелігенція небезпідставно претендувала на роль основної рушійної сили національного ствердження, зокрема налагодженню зв'язків між наддніпрянцями й галичанами, буковинцями, закарпатцями, але вона мало що робила для свого авторитету серед широких верств населення, сільського простолюду, що помітно мінімізувало її «інтеграційні» можливості.

Потреба врахування теоретичних аспектів дослідження інтелігенції Наддніпрянщини, її ролі в осмисленні модернізації селянства спонукає погодитися з думкою Д. Бовуа, що лише «інтелігенти були спроможні уявити потрібні конструкції, «вигадати» націю, тобто усі мовні, історичні, соціологічні теорії, що надавали їй відповідну структуру» [445, 26]. Водночас цікавими є міркування М. Гроха про те, що «на відміну від суб'єктивістської концепції нації як продукту національної свідомості, націоналізму, національної волі та духовних сил, ми ставимо концепцію нації як складову соціальної реальності історичного походження, а націоналізм як феномен, похідний від цієї нації» [531, 3]. Тож, процес українського націотворення доцільно концептуалізувати з урахуванням першочергової ролі й відповідного місця інтелігенції, котра в цій якості постає якраз у пізньоімперську добу кінця ХІХ – початку ХХ ст. До того ж, приблизно останнє десятиліття ХІХ ст. сукупно з першим десятиліттям ХХ ст. – попри календарний розрив – у європейській історіографії трактовані як «суцільний і однорідний період за перебігом соціокультурних і політичних процесів» [361, 83; 325, 62].

Ким була представлена інтелігенція? Більшість дослідників відносять до цього прошарку людей, які професійно займалися розумовою працею, а

точніше – трьома її видами: по-перше, власне інтелектуальною діяльністю, продукт якої став(ав) товаром і водночас мав духовну цінність (твори письменників, художників); по-друге, роботою, яка поєднувала результат «неінтелектуальної» праці з творчим процесом (професійні зусилля вчителів, лікарів, статистиків, агрономів, ветеринарів, землемірів); по-третє, розумовою діяльністю, унаслідок якої «створювалися матеріальні цінності» (праця інженерів) [538, 30; 25, 4–7; 28, 34 та ін.]. У соціально-економічному контексті інтелігенція відрізнялася від дворян відсутністю аристократичного «коріння», також, частіше всього, власністю на засоби виробництва, а від робітників і селян тим, що її представники займалися не фізичною, а розумовою працею (яка нерідко викликати в сільських людей саркастичні посмішки) [32, 11 зв.; 29, 65]. Зважаючи на історичні особливості тогочасного суспільства, його «перехідний» характер, інтелігенція набула специфічних гетеро- та автостереотипних образів у поглядах решти населення. Скажімо, багатомільйонне селянство сприймало її як прошарок «панства», хоча ступінь довіри в цьому випадку був більшим, ніж, скажімо, до «поміщицтва» [482, 98; 484, 182 та ін.]. Однак, так було далеко не завжди.

В історичній перспективі саме попереднє ХІХ ст. стало переломним у формуванні нової (модерної) соціальної сутності інтелігенції. Головними рисами її становлення й розвитку можна вважати такі: по-перше, чисельне зростання, особливо інтенсивне в другій половині «історичного» століття (тут кожна генерація інтелектуалів могла похвалитися новими рекордами) [38, 5 та ін.]; по-друге, трансформація соціальних джерел формування, що своєю чергою було зумовлено лібералізацією (демократизацією) її складу; по-третє, відчутне «зростання впливу інтелектуалів на суспільно-політичне життя» [34, 7 зв.]; по-четверте, остаточне оформлення інтелігенції «в окрему, специфічну соціально-професійну верству» [534, 306].

Унаслідок різночинного соціального походження, особливого матеріального становища та правового статусу інтелігенція все ж не була монолітною суспільною групою, як це було в «традиційних» верствах –

дворянстві, селянстві, духівництві чи купецтві [32, 12]. Кваліфіковані (порівняно освіченіші) представники розумової праці – науковці (професори), інженери, агрономи, письменники, актори, художники та ін. – становили найменш численну частину та, своєю чергою, найбільш привілейовану підгрупу. Водночас, наймасовішим прошарком були особи, що здійснювали порівняно нескладну виконавчу роботу, яка не вимагала ґрунтовної освіти й включала в себе елементи фізичної праці (канцеляристи, службовці пошти, телеграфу, фельдшери, техніки). У цьому ж середовищі було багато «державних і приватних службовців» [300, 34–35; 382, 35–46].

Формування інтелігенції як самобутнього соціального фронтиру українського суспільства не було якимось виключним явищем. Усі так звані «неісторичні народи», що втратили свою державність і перебували в складі імперій, «розбудовувалися» як нації у час модернізаційного «штурму» переважно інтелектуальними й організаційними зусиллями інтелігенції [445, 11 та ін.]. Вона скрізь поставала як соціальний феномен цивілізаційного характеру. На відміну від становлення пролетаріату та буржуазії, котре відбувалося на основі природно-органічного включення людей у соціальні умови відносин власності й поділу праці, генеза інтелігенції залежала ще й від самоусвідомлення, акту «власного вибору» [25, 33]. Її представники, маючи ширший культурно-освітній багаж, розглядали суспільство не з позицій специфічних станових інтересів дворянства, духовенства, буржуазії, селянства чи пересічних городян, а трактували його як цілісність. Харизма інтелігенції на новому історичному етапі полягала в намаганні «кардинально трансформувати... суспільно-політичні та економічні відносини» [361, 84–85].

Н. Шип зазначає, що інтелігенція концентрувалася, в основному, у містах. Співвідношення чисельності інтелігенції з загальною кількістю населення дає чітке розуміння того, що царат не дуже турбувався про те, аби було достатньо спеціалістів для бурхливого економічного та культурно-просвітницького розвитку. Причина, певно, крилася в тому, що протягом ХІХ ст. доступ до середньої та вищої освіти лише формально мали вихідці з усіх станів (до

середини століття діти дворян становили більшість студентів Київського й Харківського університетів). Звісно, що й інтелігенція на той час складалася здебільшого з вихідців із дворянських сімей. Після реформи 1861 р. та реорганізації в системі освіти «збільшилася кількість студентів, а відповідно й інтелігенції, з інших станів» [507, 17–18].

Вступ у гімназії та заклади вищої школи «різночинної» молоді сприяв демократизації інтелігенції. Зважаючи на історичні обставини, її філософські та суспільно-політичні погляди ставали прогресивнішими. Інтелігенція ж дворянського походження лишалася переважно реакційною («варварською») силою – за невеликим виключенням її представники «перебували на Государевій службі» [328, 78; 71, 2 та ін.]. Адміністрація скептично називала різночинну інтелігенцію «третім елементом». Часто це були люди, які служили в губернських і повітових земствах: лікарі, вчителі, техніки та ін. [507, 18].

Отож, інтелігенція Наддніпрянщини була досить строкатим, водночас на свій лад адаптованим в історичні реалії, соціокультурним явищем. Два чинники, які, на наш погляд, найбільше визначали її антропологічні й психологічні характеристики – це етнокультурна сутність та російсько-імперська дійсність. Кожен із цих аспектів потребує окремого аналізу, однак є підстави вести мову й уже за сформовані на той час «системні ознаки мислення й поведіння» [296, 19–20]. Тобто очевидним є третій (синхронний і малопомітний) чинник: це історія попередніх поколінь, яка на свій лад розставила пріоритети ідентичності, керуючись алгоритмом свій – чужий. Тому на початку ХХ ст. так звана «близькість культур» приховувала небезпеку «конфліктів, коли охоплені національною ідеєю українці (інтелігенти. – Я. П.) стали протистояти процесу поглинання своєї культури» [378, 18].

До таких явищ варто зарахувати феномен малоросійства. Він сформувався до пізньоімперського періоду й постає як наслідок тривалого перебування населення Наддніпрянщини «в полі дії державної машини Російської імперії» [332, 69]. Малоросійство, яке еволюціонувало у світогляді й поведінці багатьох поколінь під зовнішнім тиском, «підпорядкувало» помірне відстоювання

самобутніх «прав і вольностей» лояльному ставленню до російської влади [39, 31]. У соціокультурній площині це означало зростання й чи не цілковиту домінацію інтровертивності: внутрішній світ, повсякденні турботи й переживання навколо «проблем» помітно позбавили уявлення та манери поведіння екстравертивності. Тож, для інтелектуала-малороса нормою було «перечекати й перетерпіти чергові незгоди, зберегти себе будь-що, реалізуючи лише необхідний мінімум зусиль у світі повсякденності» [332, 69; 506, 33–37]. У багатьох значеннях «малорос», як історичне явище й термін, помітно ототожнював інтелігента з селянином, тому вочевидь недаремно згодом ним прийнято буде (само)ідентифікувати загал, який не вирізнятиметься національною свідомістю.

Ситуація була настільки «ментально стійкою», що навіть Перша світова війна нічого «не зробить» для її руйнування. Як справедливо зазначив Р. Коваль, воєнне лихоліття «не розвіяло російського дурману в головах малоросійської інтелігенції» [388, 26]. Ба більше, інтелектуали й селяни певним чином навіть поміняються місцями: у той час, коли «маса українська протверезіла..., інтелігенція продовжувала перебувати в наркотичному полоні, як вони казали, передової російської культури» [388, 26].

Вірнопідданим малоросіянам і самій імперській владі ідеологічно протистояли «менш численні прошарки інтелігенції» [39, 13]. Виокремимо той із них, який претендував на певну шовіністичну оригінальність. У 1910 р. колишній голова царського уряду (1905–1906) С. Вітте наголошував: «...Ми досі ще не усвідомили, що від часів Петра Великого та Катерини Великої немає Росії, а є Російська імперія» [416, 166]. Не ігнорувати цього історичного факту зголосилися й більшовики. У статті «Про національну гордість великоросів» (грудень 1914) їхній лідер В. Ленін закликав до боротьби «великоросійських демократів за вільну й демократичну Великоросію» [510, 153; 183, 689]. Попри всі інтелектуальні маневри, сутність яких полягала в намірах підпорядкувати національне питання питанню класовому і в такий спосіб досягнути поставлених політичних цілей, Леніну не вдалося послідовно дотриматися

принципу поділу «національних культур на дві» (чи навіть три), зокрема й щодо українців [180, 129]. Ще меншими були його успіхи в спробах визначити національну приналежність селянства. Чи стало до початку ХХ ст. воно національним? На це питання більшовики відповіді не дали, а після захоплення влади в 1917 р. воно взагалі втратило для них актуальність.

Помітно інакше виглядала ситуація в колах української національної інтелігенції (Є. Чикаленко, М. Міхновський, В. Симиренко, власне всі ті, хто не піддавався «спокусі русифікації» в умовах «перебування Наддніпрянської України в полі дії державної машини Російської імперії») [552]. Це про них у першій половині 1930-х рр. Д. Дорошенко скаже: «Ви стільки зробили добра для української справи, що, на мою думку, кожен чесний українець – Ваш неоплатний боржник...» [315, 57].

Як зауважує І. Колесник, у контексті національних процесів розвиток української інтелігенції відбувався в складних умовах, адже тривала перманентна боротьба за саму можливість існування національної духовної і політичної еліти. Серед політичних ідей, які вона проголосила, найвагомішими були ті, що виявилися пов'язаними з «потребою об'єднання нації», створення власної (бодай і автономної) держави [391, 185–188]. Слова І. Франка слугують тут своєрідним маніфестом для тогочасної інтелігенції: «Перед українською інтелігенцією відкривається тепер, при свободніших формах життя... величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу *українську націю*, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і не сильна держава не може остоятися» [514, 50]. Утім, геній Франка надто височів над уявленнями більшості українських інтелектуалів, кожний із яких ніби йшов власною дорогою до чогось самотужки омріяного.

Загальне розуміння українською інтелігенцією своєї суспільної (історичної) ролі та, водночас, слабкості (хоча б через нечисленність) спонукало до створення національних навчальних і наукових закладів, породжувало перманентні зусилля реформування освітньої сфери. Дидактика ж, яка визначала сутність «підготовчого» процесу формування інтелігенції, лишалася далеко не системною. Напрочуд мало українських студентів навчалось повний термін (ця ж обставина була характерною і для учнів початкових шкіл, гімназій, ремісничих училищ). До того ж тиск русифікації, особливо після появи Валуєвського циркуляру (1863) та Емського указу (1876), був «добре відчутним» [375, 69; 219, 59; 68, 1 та ін.]. Власне тому гурти студентів, які ідентифікували себе «українцями» й здобували знання в кращих європейських і власне російсько-імперських навчальних закладах, вирізнялися більшою національною свідомістю; готувалися ж вони передусім до того, аби заповнити вакансії в українській науці та культурі. Позаяк багато студентів походило з села, ці молоді люди здебільшого щиро «прагнули покращити долю своїх односельців» [454, 106; 217, 56]. Вони і в роки молодості, і згодом працювали на культурно-освітній ниві – у читальнях, кооперативах, аматорських гуртках, театрах тощо. Наприкінці XIX – на початку XX ст. формувалося нове покоління українських діячів, котрі вже не вагалися щодо власної ідентичності й самобутності, ба більше, рішуче «вимагали для свого народу національних прав і політичних свобод» [513, 232; 271, 255].

А втім, давалися ознаки «старі недуги». Протягом XIX – початку XX ст. українська інтелігенція «не була позбавлена такого традиційного «лиха» як конфлікт поколінь» [26, 9]. Значною мірою він був спричинений зміною епох, що привносило свій колорит, зокрема й у традиційно непрості персональні та родинні взаємини. Часто молодь керувалася прямо протилежними починаннями: аби «відійти» від минулого, порівняно радикальніше тяжіла до нового (на що свого часу звертав увагу П. Куліш) [24, 8]. За словами І. Лисяка-Рудницького, це відображалось передусім у критичному сприйнятті нащадків провідних верств, що стояли в той час на ґрунті чужих державних ідеологій.

Традиційна ж інтелігенція не лише мало що робила, щоб ці молодіжні суспільні групи схилити до української справи, а навпаки, чинила все можливе, аби мінімізувати їхню публічну діяльність. Навіть окремі постаті зі старших генерацій, які дотримувалися «шляхетного ідеалізму» щодо українства, не мали довіри. Таке ставлення інтелігенції не могло задовольнити й самі молоді активні сили, що кооптувалися з «народу», і, не маючи змоги «вгамувати свої стихійні прагнення в українських формах, поповнювали російську імперську *intelligibility*» [415, 364; 31, 12].

Отже, формування модерної нації протягом другої половини XIX – початку XX ст., в умовах утвердження індустріального суспільства, мотивувало розвиток інтелігенції як затребуваного суспільного прошарку.

Її, тогочасну інтелігенцію, І. Коляда поділяє на три групи. До першої групи відносить представників розумової праці, які намагалися робити акцент на політичній сфері й своєю активною діяльністю, насамперед експлуатуючи ідею етнокультурної самобутності, «реанімувати й ствердити українські традиції, звичаї», можливо той пласт буття, який сьогодні ми називаємо ментальними архетипами [393, 211]. Другу частину становила та інтелігенція, яка діяла в руслі, що був заданий російськими ліберально-земськими діячами, котрі в самобутніх державних умовах Російської імперії були класичною опозицією самодержавству, передусім на регіональному (наддніпрянському) рівні. Вона сприяла також утвердженню новітніх засад професійної діяльності та етики на противагу прямому пристосуванству й прислужництву, як наслідок – репрезентувала вузьке коло чиновницьких опонентів. До третьої групи І. Коляда відніс інтелектуалів, які своєю позицією раз по раз підтверджували лояльність, «були відкритими до російського самодержавства» [393, 212].

Запропонований поділ підтверджує думку про відсутність тотальної ролі інтелігенції в розгортанні національних процесів на початку XX ст., навіть більше, уряди-годи ставить під сумнів адекватність її реагування на кризові явища. Радше це були «зовнішні» складові процесу трансформації української інтелігенції в політичну еліту. Його внутрішню сутність визначав розвиток її

політичної свідомості, який виявлявся в тому, що національний рух ґрунтувався на інтересах далеко не однієї верстви.

Українська національна інтелігенція початку ХХ ст., до того часу сприйнявши західну ліберальну й демократичну ідеї, а також спираючись на критично переосмислений історичний досвід (що було притаманно вузькому колу інтелектуалів), не стала «буржуазною». Вона зберігала «закоріненість» у європейську інтелектуальну й культурно-політичну традицію та «національну проблематику» [328, 19]. Унаслідок участі в інституціоналізації та діяльності політичних партій і організацій множила свою професійну, корпоративну, соціальну характеристику інтелектуальною елітарністю.

На противагу російській (налаштованій на імперські цінності та пріоритети), українська інтелігенція Наддніпрянщини інакше змінювала свої світоглядні акценти. Якщо «великодержавні» були зосереджені «на спасінні» й «не прищеплювали» селянам істинної свободи, то «українофіли» – на абстрагуванні, звільненні, що виявилось в ідеї української самостійницької державності [197, 242 та ін.; 398, 152; 540, 30 та ін.]. Протягом ХІХ ст. українська інтелігенція від перших своїх суспільних кроків (діяльності І. Котляревського, Є. Гребінки, М. Маркевича, М. Остроградського та ін.) проводила широке культурництво. По суті перманентно перебуваючи в «недружньому» середовищі, вона була покликана протистояти набагато численнішим прошаркам інтелектуалів та, водночас, соціальним верствам, для яких асиміляторська політика самодержавства лишалася «звичною справою» [393, 213]. Це, по-перше, вносило відчутний психологічний дисбаланс між національними та соціальними пріоритетами (завданнями), по-друге, посилювало прагнення до соціального достатку й землі (як у селян), достойної оплати праці (як у найманих робітників), по-третє, мінімізувало бажання творити національне життя – від відстоювання історичної пам'яті, мови й культури до державності. Цю суперечливу визначеність підживлювала залежність від насправді потужного російського впливу, який на свій лад розставляв акценти соціального й національного. Генерації українських

інтелектуалів початку ХХ ст. виявляться «гідними спадкоємцями» цієї підпорядкованості [393, 213–214; 270].

Для загального розуміння ролі інтелігенції Наддніпрянщини в осмисленні «селянського питання» початку ХХ ст. варто звернути увагу на сільський прошарок інтелектуалів, який найближче перебував до селянства, фактично на рівні повсякденної безпосередньої комунікації. Як історичне явище він почав формуватися якраз у другій половині ХІХ ст. Основними навчальними закладами, що готували «нове панство» для села, були духовні семінарії [25, 56]. Сюди ж відносимо випускників міських гімназій, ліцеїв, учительських семінарій, педагогічних курсів та інших закладів середньої (нижчої середньої) освіти. Значний ресурс поповнення сільської інтелігенції становили також особи, які здобували домашню освіту. Але, як справедливо зазначається в сучасній історіографії, далеко «не всі вони йшли працювати в села» [363, 72].

Нагадаємо, що зміни 1870–1880-х рр. у сфері освіти (названі в радянській історіографії «контрреформами») не давали змоги вступити в університети людям, котрі не мали диплому класичної гімназії, тобто фактично представляли «соціальне дно» суспільства. Тому кадри сільської інтелігенції Наддніпрянщини поповнювали переважно ті особи, які користувалися з нагоди «розширення мережі середніх навчальних закладів у повітових містах», закінчували міські училища, гімназії чи духовні семінарії, водночас не змогли вступити до університетів у зв'язку з урядовими заборонами або іншими життєвими обставинами» [544, 199; 69, 1–9; 72, 1 та ін.; 73; 76, 1 та ін.]. З незадоволеними амбіціями такі спеціалісти поверталися на село. Серед них було багато таких, що не закінчили повний курс навчання.

Загалом же на формування ідентичності інтелігенції вплинув ліберальний дух реформ 1860–1870-х рр. та всієї пореформеної доби. Зміни в характері економічної діяльності означали, що отримавши освіту, фахівці «виходили у світ професій, який ставав дедалі різноманітнішим» [30, 126 та ін.]. Державна служба вже не була єдиним засобом пристойного заробітку. В умовах ринкових відносин було закладено умови для появи когорти вільнодумних людей, котрі

самі вирішували, як надалі будувати своє життя та на яку роботу влаштовуватися. Походження й сімейні статки дедалі менше відігравали роль, натомість більше цінувалися професійні уміння та здібності. Як зазначає С. Шамара, у такий спосіб «відбувалося поступове виокремлення інтелігенції (у тому числі сільської) як нової верстви» [548, 16].

Сільська інтелігенція формувалася в специфічних умовах. Потреба в новій системі державного регулювання призвела до зміни управлінської структури села. Новий формат економічної залежності селянства, який був передбачений Великою реформою 1861 р., суттєво розширював попит на освічених людей [198, 164]. Зрештою, реформа початкової освіти й народолюбні аспірації «перших інтелігентів» призводили до розширення соціальної бази та, відповідно, функцій «освічених людей суспільства» на селі [352, 63]. Місцеве духовенство, як і раніше, виступало моральним охоронцем старорежимних порядків. Водночас реформи «ставили перед кліром низку додаткових обов'язків» [250, 408]. А ще внаслідок суспільних трансформацій з'являлася нова когорта дворянства, яка «не мала великих статків і земельної власності» [509, 162 та ін.].

Саме декласований дворянський елемент, духівництво, заможне селянство, різноманітні міські прошарки поповнювали верству сільської інтелігенції Наддніпрянщини. Ажітаж навколо реформ спричинив появу громадської думки, згідно з якою вважалося почесним працювати на селі. Прописка в сільській місцевості порівняно нової верстви породила також цікавий взаємообумовлений соціокультурний процес – так зване «оселянювання» інтелігенції і початок «інтелектуалізації» селян [393, 74–76].

Цікавими для нас є спостереження О. Верходуба, який висвітлював погляди сільської інтелігенції на український рух напередодні Першої світової війни у, так би мовити, «національному» масштабі. Як сучасник, він поділив уявлення сільського інтелігента на два типи: перший – тотальне нерозуміння «мазепинства», заперечення його важливості й доцільності, звинувачення в авантюризмі; другий – ясне розуміння того, «наскільки глибока життєва

справа є сучасний український рух для всього бідного, затурканого українського люду» [108, 3]. До обох цих категорій відносилася різночинна сільська інтелігенція.

Яскравим свідченням процесу несприйняття було зібрання представників цієї верстви в одному селі на день святого Юрія та власне сам діалог гостей. О. Верходуб навів приклад тверджень отця Івана, котрий виступав категорично проти богослужіння українською мовою. Пояснював це тим, що в такому випадку деякі проповіді звучать «грубо і по-блюзнірськи». Піднявши цю тему, отець отримав підтримку решти присутніх служителів культу, які аргументували свою позицію тим, що «селяни.., церковний староста, усі сторожі церковні, розмовляючи... про це саме діло, теж казали, що не можна і не варто казати проповіді по-хахляцькому» [108, 4]. Інші учасники дискусії теж «не відставали», виказуючи своє нерозуміння національного руху та українського письменства загалом – це були представники освіти, служителі культу, кооперативного руху та агрономії.

Друга категорія, про яку йшла мова, була за своїми поглядами протилежною першій. Для демонстрації цього наведемо приклад із їхнього спілкування: «Попрохали мене селяни і я 26 лютого правив по Тарасові панахиду в церкві, промовляв по-українському і тепер інколи промовляю. Знали б віру Христову наші люде, коли б звертались до них у церкві рідною мовою». Ці слова – свідчення сільського священика. Те, що він був не самотній у поглядах, засвідчив болгарський учитель: «Служу... на Херсонщині, виписую українську газету, і тобі ось зумів листа написати по вашому. Кожний інтелігент на українському селі повинен знати мову народу» [108, 4].

Отже, сільська інтелігенція вже умовно поділялася на два табори, які радикально по-інакшому ставилися до українського руху.

Формування світогляду науково-педагогічної, освітянської, літературної, мистецької, лікарської, військової й технічної інтелігенції Наддніпрянщини, що об'єднала вихідців із місцевого та прибулого дворянства, духівництва й різночинства, відбувалося під впливом різноманітних чинників. З одного боку,

це були традиції Просвітництва й Романтизму, процеси лібералізації та національного самоусвідомлення, які на той час охопили країни Європи й Північної Америки, з іншого – слов'янські впливи, насамперед російської та польської культур, відповідно – соціуму й політикуму [460, 201 та ін.; 245, 37–40]. Не менш важливими видаються процеси власне українського соціо- й націотворення, що розвивалися в непростих історичних умовах: відсутності власної держави, роз'єднаності кордонами, утисків національної освіти, науки та культури з боку імперських режимів. На генезу світоглядних засад інтелігенції додатково впливали різні культурні традиції та ментальні мапи. Це зумовило той факт, що її «духовно-культурний світ ґрунтувався як на загальнолюдських, так і етнонаціональних цінностях» [475, 110–111].

Зміцнення етнокультурних основ, створених і збережених попередніми поколіннями, було наслідком і водночас джерелом зростання національної свідомості інтелігенції, демократизації її складу, розширення, бодай і незначного, соціальної бази українського руху. До складу інтелігенції порівняно активніше вливалися представники заможних верств села і середніх за матеріальними статками верств міста (за оцінкою Г. Касьянова, «тогочасна українська інтелігенція, основна її маса, змикалася за своїми життєвими стандартами з тими міськими верствами, що їх на Заході окреслюють терміном «середній клас»») [382, 19]. Відповідно посилювався соціальний, генетичний зв'язок із селянством, носієм етнокультурних звичаїв і традицій, а також з тими категоріями населення, які були тісно пов'язані з селом, – сільськими вчителями, священиками, земськими діячами тощо. Під впливом об'єктивних і суб'єктивних обставин етнічна самосвідомість інтелігентів – вихідців із селянської верстви – поволі трансформувалася в національну свідомість. На той час інтелігенція досягла вже такого рівня розвитку, що в її середовищі склалися передумови для відтворення й передачі національно-культурних традицій від однієї генерації до наступної (щоправда, процес цей був далеко не однозначний, зокрема в середовищі священнослужителів РПЦ) [33, 9 зв.; 327, 27–28]. Спадкова орієнтація на духовні та національно-культурні цінності

збільшувала потенціал цієї верстви, водночас посилювала вплив окремих родин на культурне життя, на процес його піднесення як такий. Родини Єфремових, Грушевських, Матушевських, Рильських, Чикаленків, Яхненків, Симиренків, Дорошенків, Дурдуківських, Антоновичів, Кониських, Косачів, Драгоманових, Терещенків перебували в авангарді цих змін [345, 126].

Статус і поведінка інтелігенції в суспільстві визначалася багатьма чинниками. У передмові до збірки статей «За сто літ» М. Грушевський досить докладно й аргументовано окреслив завдання інтелігенції в житті української спільноти початку ХХ ст.: «...Приходить час... забратись до докладнішого висвітлення... тої сірої буденщини тяжкого й трудного походу – не самих провідників, а й української обивательщини і всієї української маси в напрямі нинішніх командних позицій. Висвітлити економічні й соціальні підстави сього процесу... У формальніших обставинах культурного життя сей процес ілюструється значною мірою автоматично даними матеріялами щоденної преси й тою масою буденної обивательської літератури, що переломлює й перетравлює в собі провідні ідеї корифеїв літературного й громадського руху, служить мірилом їх впливу й дієвої енергії, дає образ настроїв ширших інтелігентських кругів і мас людности, зростання їх рухової сили та виявляє її підоснови. Але в нас на Україні, особливо Україні Східній «Великій», або «Наддніпрянській» – таких нормальних обставин виявлення сього процесу не було. Не тільки в порівнянні з Західною Європою, а навіть коли поставити її поруч з Західною Україною, маємо в тім велику різницю на її некористь! Преси і взагалі періодик не було... Можливості виявів настроїв і домагань громадянства були зведені до мінімум – аж до самої революції 1905 року, або її передоднів» [148, IV; 78].

Очевидно, що песимізм видатного історика не був абсолютним, зокрема й щодо впливу інтелігенції «на маси людности». Грушевський бачив і позитивні зрушення. Щоправда, схильний був оцінювати їх критично: «...Те, що досі зроблене в нас у сім напрямі, дуже невелике. «Основа», «Кієвская Старина», «Зоря», «Житє і Слово», «Літературно-Науковий Вістник», «Записки Наукового

Товариства ім. Шевченка», «Записки Українського Наукового Товариства в Києві», «Україна» 1907 і 1914 р., «Украинская Жизнь», «Наше Минувле» й інші зовсім уже ефемерні, на жаль, проби літературно-історичної періодики, могли здебільшого тільки прихапцем докидати до нашого історично-літературного запасу більші або менші жмутки сього дорогого й пильно-потрібного матеріалу» [148, IV–V].

Думка М. Грушевського є своєрідним показником критичного осмислення суспільних процесів одним із яскравих представників тогочасної інтелігенції. Для її кращого розуміння процитуємо витяги з його статті «Украина и украинство», опублікованої в журналі «Украинская жизнь» за 1912 рік: «Під впливом ідей романтичного народництва, що розповсюджувалися в українському суспільстві.., це суспільство схильне було перебільшувати самодостатність і імунітет народного життя... Воно готове було дивитися на все багатство етнографічного змісту українського народного життя, на всі ці... колоритні плями матеріальної культури: на вражаюче багатство писемності, на оригінальний склад психо-фізичного українського «обличчя», що так різко відрізняло українське народне життя від життя великоросійського – з одного боку і від польського – з іншого, як на якусь еманацию внутрішньої народної сутності. Воно схильне було перебільшувати відчуженість народу від життя інтелігентських класів і її вплив.., оригінальність елементів народного життя, народної культури, народної словесності, народного права... Це була односторонність, крайність...» [130, 13–14].

М. Грушевський досить аргументовано показав «спадщину Романтизму», як він бачив її на початку ХХ ст. Це було вкрай важливо, адже перехід від романтичних, а десь і реалістичних поглядів до модерністських становив сутність, «основну сюжетну лінію тогочасних світоглядних пошуків інтелігенції» [433, 47–50]. Дещо перебільшуючи ритм прощання із «застарілим» ХІХ ст. («для теперішнього українознавства і теперішньої української інтелігенції все це... безповоротно пройдено»), він намагався бути максимально неупередженим у оцінках: «Ми не маємо причин гидливо відвертатися від

свого минулого. Несприятливі історичні умови були причиною, чому в минулому у нас не склалося такого яскравого, кристалічного поняття нашої національності, як це мало місце у багатьох інших народів... Нам нема потреби жити містичною вірою в сокровенну силу народу «від себе», яка створює суще з не сущого. У нас є вже справжнє, досить реальне – весь український рух, котрий виник протягом останніх десятиліть, зі своїми досить реальними надбаннями...» [130, 14–15]. Отож, Грушевський розрізняв роль інтелігенції й народу в процесі модерного поступу. У цьому контексті розумів місце і роль селянства: «...Не поділяючи захопленнь романтичного народництва, сучасні представники українського руху і всі, хто ними цікавиться, звісно ж повинні враховувати факти української етнографічної статистики, наявність величезної згуртованої колонізаційної маси і суцільної національної території, як обставини, поряд з історичними умовами... минулого, котрі обумовлювали певним чином подальший напрямок українського життя і української думки» [130, 14–15].

Отже, як впливає з розмислів М. Грушевського, українські селяни Наддніпрянщини переймалися набагато «нагальнішими» проблемами, ніж участь в «абстрактній політичній спільноті». Після звільнення (чи переведення на викуп земель) у 1861, 1863, 1866 рр. колишні кріпаки, удільні та державні селяни потерпали від численних обмежень у правах, «малоземелля та безгрошів'я» [178, 10 та ін.; 115, 4]. Крихітні ділянки ґрунтів часто були єдиною «втіхою», бо від держави (чиновництва) чекати бажаної підтримки не доводилося. Заодно ринок «пригнічував» селян підвищеними цінами на купівельні товари й заниженими – на вирощене збіжжя [32, 10; 174, 390; 446, 10]. А значний приріст населення, що припав якраз на другу половину ХІХ ст., посилював соціально-економічні негаразди, змушував шукати джерела існування в містах, де більшість сільських людей виявилася «мало конкурентоспроможною для отримання робочих місць» [528, 49–50].

Загалом суспільні процеси вели до політизації українського руху. Утворювався спектр політичних партій націонал-демократичного, націонал-

консервативного та соціал-демократичного напрямків, формувалася ідеологія українського націоналізму, котра, без перебільшення, «стала виразником нової, самостійницької течії в українському русі» [475, 114].

Маємо достатньо підстав, аби стверджувати: уже 1890-ті рр. позначалися тим, що до патріотичного руху залучалося чимало молодих людей, котрі рішуче виступали за зміни, порушуючи питання оптимізації національного та соціального розвитку. Учасники молодіжних гуртків сміливіше й рішучіше за старогромадівців ставили на порядок денний українське питання, намагалися віднайти шляхи та форми його розв'язання. Вони порушували соціальні й політичні проблеми, вказували на методи їхнього вирішення здебільшого в дусі радикально-демократичних ідей, що поширювалися на теренах імперії. Водночас зростали розбіжності стосовно стратегії українських перспектив («культурницька... фаза національного руху поволі вичерпувала себе») [543, 15]. Київська громада, приміром, відмовлялася від культурно-політичної стратегії Драгоманова, не підтримувала проавстрійську політику Антоновича й Кониського, лишилася на позиціях певної культурницької невизначеності. Загалом старше покоління громадівців цікавило скасування Емського указу, решту, зокрема й селянське питання, воно сприймало за щось другорядне.

У середовищі громадівців тривав конфлікт поколінь. Сутність його була в тому, що зосередження на виключно культурницькій діяльності не задовольняло молодь. До всього ж, старогромадівці не мали власної чіткої політичної програми, тоді як українських рух на Галичині успішно розвивався, водночас там діяло багато російських організацій. При цьому саме молода генерація створила «перші українські групи з чіткими політичними вимогами» [465, 140]. У них «складно розгледіти візію селянства», бо його місце в національних завданнях ще мало турбувало інтелектуалів-політиків [458, 102].

Улітку 1891 р. в Полтаві виникло таємне товариство «Братство тарасівців» (М. Базькевич, М. Байздренко, В. Боровик, І. Липа та ін.), яке заходилося критикувати українофілів за їхню «кабінетну» любов до народу, відрив від соціальних реалій: бідності, економічного й духовного занепаду. Своє завдання

тарасівці бачили в тому, аби «з українофіла зробити свідомого українця». Український поступ розуміли як «культурно-політичну» справу, яка повинна створити альтернативу російському революційному рухові, щоб зашкодити переходу молодих українців до його організацій. Водночас вони говорили про українців як про окрему самостійну націю, називали себе «інтелігентами загальноросійськими», наголошували, що стоять за повну автономію всіх народів, які мешкають в імперії. Утворення братства засвідчило з'яву нового покоління інтелігенції, реально більше «пройнятого соціальними і політичними настроями» селянства [470, 94–96].

У середині – другій половині 1890-х рр. відбувалася інституалізація українського руху: на початку 1896 р. у Києві І. Стешенко та Леся Українка створили організацію «Українська соціал-демократія»; того ж року було започатковане таємне товариство «Україна молода», до складу якої ввійшло 22 громади з різних міст України. У 1896–1897 рр. відбувалася полеміка між Лесею Українкою та І. Франком з питань тактики українського громадсько-політичного руху, що свідчила про його «невпинну політизацію» [470, 94–96].

Загалом нове покоління української інтелігенції більше тяжіло до масштабних форм об'єднань, радикальних дій, фактично – до згаданої політизації. Суттєвим кроком у цьому напрямі стало створення в 1897 р. в Києві таємної організації, яка стала основою майбутньої Загальноукраїнської безпартійної демократичної організації (ЗУБДО). Ініціативу її фундації підтримали і молоді, і старі громадівці. Серед засновників організації були С. Єфремов та В. Дурдуківський. Керувала організацією Рада, яку в різні роки очолювали М. Лисенко, В. Антонович, а членами були О. Лотоцький, В. Страшкевич, Ф. Матушевський, В. Доманицький, В. Прокопович. Їм вдалося згуртувати значні творчі сили, що дало можливість суттєво активізувати друк україномовних книг – від суто інформативних і популярних до культурно-просвітницьких. Друковане слово «сприяло розширенню... національно-культурного руху», зокрема й серед сільської людності [345, 126].

Виявляючи інтерес до робітничих страйків, українські інтелектуали не лишалися байдужими до селянських виступів. Це спонукало їх до висунення відповідних політичних гасел. У 1903 р. ЗУБДО розробила проект програми, ключовими ідеями якої було проголошення автономії України, широке запровадження української мови в усіх школах Наддніпрянщини. Восени 1904 р. на базі ЗУБДО була утворена Українська демократична партія (УДП), яка об'єднала переважно «культурників» – помірковану частину інтелігенції. Однак на той час українське питання вже вийшло за межі культурного, а його вирішення не могло відбутися без розв'язання політичних і соціально-економічних проблем. Українська інтелігенція звертала увагу на добробут населення, що слугувало своєрідним засобом консолідації громад.

У 1906 р. царський уряд запровадив аграрну (столипінську) реформу, що сприяла переходу землі в приватну власність селян [503, 99]. Уже не було щорічного перерозподілу ґрунтів, і навіть коли селянин переселявся до іншого села чи міста, громада та сторонні особи тепер «не були зобов'язані купувати залишену ним землю» [273, 50–52].

Проте проблема консолідації українського селянства (ширше – спільноти, нації) не була вирішена, що виявлялося в слабкості його станової та національної ідентичності. Крім того, неписьменність більшості населення перешкоджала формулюванню спільних потреб, що негативно позначалося на політичному житті [364, 32]. Скажімо, голосування за національну партію селянами не означало повної згоди з усіма аспектами її платформи. Якщо партійці доступно пояснювали свої ідеї й говорили про потребу радикальної земельної реформи, то логічним було, що селяни голосували за неї, не зважаючи на інші елементи, тим більше, що більшість політичних організацій «не робило навіть цього» [528, 53–54].

В українському русі царизм вбачав основну загрозу «російській православної цивілізації». Після революції 1905–1907 рр. він радикально змінив свою політику: у 1908 р. Сенат оголосив україномовну культуру й освітню діяльність шкідливою для імперії, навіть такою що «загрожувала

громадськості» [31, 14]. Згодом Микола II заборонив українську пресу. Протягом 1905–1912 рр. уряд закрив в Наддніпрянщині 12 приватних гімназій, звільнив велику кількість директорів і вчителів. А VII дворянський з'їзд у Москві прийняв постанову про неприпустимість вживання «інших мов» у навчальних закладах Росії [25, 45]. Аж до 1917 р. місцевим чиновникам доплачували 50% до заробітної плати за «обрусіння краю» [457, 257 та ін.]. За таких умов «селянське питання» лишалося обабіч інтересів української інтелігенції, яка зосереджувала свою увагу на «власному самозбереженні».

Щодо творення нових стандартів розуміння селянського загалу, то унікальним в цьому відношенні був досвід Є. Чикаленка. Його комунікаційна практика виявилася насправду настільки «модерною», що вражала своєю сміливістю сучасників, навіть самих хліборобів. Чикаленко помітно вирізнявся серед місцевого (у цьому випадку херсонського й полтавського) «панства». Як визнаний господарник, він був не менш знаним «українським просвітником, вихователем селян» [559]. У спогадах Чикаленко створив колоритні портрети своїх односельців-простолюдинів. Саме тих, у яких він «послідовно пробуджував громадянську й національну свідомість» [558].

Унікальність цього інтелектуала полягала в тому, що до всього іншого, Є. Чикаленко виявився спроможним на рефлексію власного життєвого досвіду та світогляду. Ба більше, він поєднав кілька вкрай важливих сторін такого досвіду, витворивши на українському ґрунті один із кращих зразків «інтелектуала-будителя національної свідомості та гідності народу», що було притаманно для прошарку патріотично налаштованої інтелігенції ХІХ – початку ХХ ст. [559]. По-перше, Чикаленко був чудовим знавцем аграрної сфери, власне господарником, що не могло не подобатися як тому ж «панству», так і селянству [27, 68]. Його брошура «Розмови про сільське хазяйство» побачила світ півмільйонним накладом, мала прикладний характер, користувалася величезним попитом серед населення, яке мріяло про нарощування прибутковості аграрного виробництва на «науковій основі». Щодо селянства, то саме це видання було одним із тих, які «здійснювали

переворот» у свідомості його представників [559]. По-друге, Чикаленко лишався «невиправним демократом», що потребувало від нього надзвичайних зусиль, цілковитої самовіддачі, а вряди-годи справжньої жертвності. Організаційна, інтелектуальна та фінансова підтримка численних починань, які покликані були нести користь «новому», тобто думаючому й працюючому з використанням передових на той час технологій селянству, нерідко не передбачала переслідування власних інтересів. Ба більше, часто суперечила їм, і, на чому важливо наголосити, «дружина й діти поділяли його погляди» [559]. Він належав до тих нечисленних діячів, які цікавилися матеріальною основою будь-якої справи, добробутом не як кінцевою метою. Очевидно усвідомлював: «матеріальна культура є умовою здійснення ідеалів, але не найвищим ідеалом» [559; 475]. Отже, Чикаленко стверджував свої інновації на вищих моральних засадах, що підкреслювало очевидну прогресивність і лідерські якості його особи. По-третє, він належав до кола провідної української інтелігенції, людей, яких згодом прийнято буде визначати афоризмом «совість нації». До його оточення належали В. Антонович, Б. Беренштам, М. Василенко, В. Винниченко, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Коцюбинський, П. Житецький, В. Леонтович, М. Лисенко, К. Михальчук, В. Науменко, О. Пчілка, М. Старицький, І. Стещенко, І. Франко, Я. Шульгін, Д. Яворницький та ін. Взаємовідносини з такими особистостями давали обопільну користь, а головне слугували спільній справі, про що Чикаленко не раз згадуватиме у своїх «Спогадах» [282]. По-четверте, меценат, який долучався до українського руху «не лише глибиною душі, а й кишені», як мало хто в той час наполягав на поширенні сфери використання української мови, особливо у творчих, художньо-мистецьких проектах. Наскільки це поширювалося на селянський загаль, сказати складно, хоча відомо, що землякам Чикаленка, які мешкали в Перешорах, подобалося, що «їхній пан говорить з ними їхньою мовою» [282, 170]. І все ж саме за послідовність у мовному питанні царська поліція переслідувала цього відомого українця, вважала його «одним із вождів мазепинців» [559]. По-п'яте, важливо вказати не лише на безпосередні, а й

латентні зв'язки громадського діяча з селянством, власне на ті пласти взаємин, які хліборобська людність, яка все ще жила переважно «патріархальним землеробським укладом», не спроможна була збагнути й належно оцінити, а проте, саме ці стосунки мали чи не найбільшу історичну перспективу [26, 4–6]. Мова йде про ідеологію консерватизму, яку своєю душею й помислами сповідував Чикаленко (хоча в історіографії його нерідко називають «лібералом»). Однак ця «прогресивна» риса зіграла з ним злий жарт, бо, з одного боку, він знаходився надто далеко від тих «соціалістичних» мрій, якими переймалася абсолютна більшість сільських людей, з іншого, опертися на заможне селянство в роки Української революції також не зможе, оскільки щиро вважатиме, «що гетьманом (тобто лідером консерваторів. – Я. П.) має стати людина військова» [442, 7]. По-шосте, Чикаленко ввійшов в історію як мислитель і діяч національного масштабу. Про це свідчило все його життя, зокрема проживання та особиста участь у «розбудові» багатьох міст і сіл Наддніпрянщини, співпраця з непересічними особистостями, фахівцями та чиновниками різної професійної спрямованості й діяльності (включно з галичанами та ін.), а головне – креативний характер мислення, спрямований на модерне (національне) творення України. Тут зв'язки з селянством також важко розгледіти, проте якраз такий вид діяльності покликаний «ткати... українську історію» [442, 5]. Отже, Є. Чикаленко належав до тієї когорти інтелігенції, які пропонували українському селянству чи не найоптимальніший варіант історичного розвитку, і це попри всю складність його реалізації, насамперед через неготовність самого мужицького загалу.

Одним із перших і справді небагатьох, хто по-новому розумів і публічно відстоював свої погляди на селянство, був майбутній академік Б. Кістяківський. Доречно пригадати, що в середині 1870-х рр. саме його батько – професор права Київського університету св. Володимира О. Кістяківський – казав, що він «малорос, але це не значить, що не російська людина». Синові судилося радикально змінювати погляди та ідентичність свого народу. Він вважав, «...якщо російське суспільство нічого не знає про український народ і

українців, про їхні потреби і прагнення, то це відбувається тому, що воно й не бажає нічого про них знати» [387, 133].

Батько й син Кістяківські справді належали до різних історичних епох. Принаймні саме ці інтелектуали творили ті відмінності між «етнографізмом» і «модернізмом», що їх помітно буде лише з плином часу. До того ж, щодо ролі тогочасної розумової еліти в тлумаченні та відстоюванні етнокультурних цінностей, носієм яких було багатомільйонне селянство, то вона лишалася далеко не однозначною. Емоційно й дещо упереджено оцінюючи ще в 1876 р. більшість її представників, О. Кістяківський писав: «Усе це люди, що нагадують малоросів XVII ст., здатні лише до розбрату, до взаємних заздрощів... Українська інтелігенція – це скептики та резонери..., схильні хіба що мислити та розмірковувати... в себе в квартирі, та й то здебільшого з погляду блазенства. Це і змушує думати, що малоросійське плем'я неспроможне створити якийсь індивід політичний» [462, 519]. І все ж саме інтелігенції судилося (за словами Бориса Олександровича) «поставити на вид» «питання про українську мову та літературне відродження» [462, 519].

Для розуміння ролі інтелігенції Наддніпрянщини в осмисленні суспільних явищ, зокрема селянської верстви пізньоімперського періоду звернемо увагу на спроби реалізації громадських ініціатив. До таких належали зусилля, спрямовані на проведення в Києві у січні 1906 р. Українського селянського з'їзду (УСЗ), який мав консолідувати депутатів від осередків Всеросійського селянського союзу (ВСС), що діяли на теренах Наддніпрянщини та інших українських землях Російської імперії [403, 91]. Власне на основі структур ВСС (масової безпартійної організації селянства), які діяли в революційний період кінця 1905 – початку 1906 рр., тривала боротьба за утворення Української селянської спілки. Діяльність таких структур свідчила, що в імперії, та Наддніпрянщині зокрема, селянство втягується в політичні змагання, «стає окремою самостійною суспільно-політичною силою», на яку повинен зважати уряд, політичні партії та інші верстви суспільства [494, 348].

Інтелігенція по-різному ставилася до таких ініціатив. Досить скептично їх оцінював член РУП (УСДРП) Д. Дорошенко, коли називав справу організації УСС «авантюрою». Він вважав, що це почин кількох людей, котрі проголосили себе комітетом, надрукували кілька тисяч примірників плакатів із закликом до селян про з'їзд, на якому, нібито, мали обговорити земельне питання та шляхи його вирішення. Цю думку можна вважати хибною, тому що сам «з'їзд мав проходити з відома Центрального бюро ВСС» [494, 348].

Зовсім іншою була позиція С. Єфремова. Він особисто займав важливе місце в підготовці УСЗ та започаткуванні Української селянської спілки. Разом з М. Левицьким вони брали участь у роботі Київської філії ВСС. Робота в цьому напрямку давала змогу українським лібералам посилити свій вплив на селі. С. Єфремов і М. Левицький наполягали на тому, що національні й економічні особливості України потребують самостійної, незалежної від імперського центру Української селянської спілки, котра «федеративно» могла б бути пов'язаною з аналогічною російською структурою. Важливою заслугою С. Єфремова було написання відозви-заклику до селянства про скликання УСЗ, що була надрукована в газеті «Хлібороб» [494, 350–351].

Хоча з'їзд, урешті-решт, так і не відбувся, а його організаторів було заарештовано, ці заходи стали серйозним імпульсом щодо залучення селянства до вирішення земельного питання та політичного життя загалом.

Аналіз джерел засвідчує: представники інтелігенції досить добре розуміли свою провідну роль у просвітньому процесі, його значущість для селянства, котре тепер більше прагнуло здобувати освіту і в такий спосіб отримувати змогу «протистояти панам». Саме про це писав І. Біленький. В одній зі своїх статей («Марні мрії») він репрезентував труднощі роботи сільського вчителя, бажання селян отримувати знання й намагання включити в програму підготовки українські книги: «...Мені млосно, тяжко стає на душі, коли прохожу коло школи. Те, про що треба піклуватися більш над усе, та криниця, з якої береться дорога цілюща вода – світло правди та знання, стоїть в такій неохайності, як щось нікчемне, непотрібне...» [88, 2]. Передаючи діалог із

сільським фельдшером, Біленький зазначав, що «через темноту гинуть сотні селян та робітників..., не змігши перенести і боротись з гнітом освічених панів... Бути вчителем народу, допомогти йому вийти з того гидкого темного становища, в якому він не живе, а животіє, вивести на світлу дорогу до кращого добробуту, чи не святе це – апостольське діло. Я віддам все: силу, здоров'я, навіть життя, щоб хоч частина моїх мрій здійснилася» [88, 2].

Продовжуючи тему освіти на селі, О. Верходуб дослідив тему складнощів роботи сільських учителів із боку нової психології сприйняття ними імперської дійсності: «...Як і серед усього теперішнього громадянства, так і посеред учительства, з'являється особливий тип інтелігента-реаліста, але реалізм цього інтелігента не є ідейний реалізм 60 років, бо він наскрізь проїдений скептицизмом до всякої громадської роботи, він переходить у своєрідний індивідуалізм. Знов таки кажемо, що цей індивідуалізм не є трагічне безвір'я інтелігента восьмидесятника, а індивідуалізм самої низької проби, що не має ніякого відношення до світогляду людини» [103, 3; 70, 3 та ін.]. Очевидно, що такі «полохливі гави» мало цікавилися селянством, його перспективами, а нерідко й повсякденними турботами.

Сам же О. Верходуб пояснював такий стан справ тим, що тодішні циркуляри, постанови та всі інші правила заважали, ба більше, демотивували сільських учителів, котрі мали б доносити своїм учням науку, прищеплювати любов до книги та інше. Окрім негідних умов праці та неможливості долучитися до культурних процесів додавалася загроза звинувачень у крамолі, «сепаратизмі», неблагонадійності та багато іншого, що «вибивало ґрунт з-під ніг» [103, 2; 38, 43; 354, 48-50]. Утім, автор, на противагу описаним вище фактам, наводив приклади й зворотного процесу: знаходилися вчителі, котрі йшли наперекір системі заборон і самовіддано працювали на цьому непростому поприщі.

Отже, суспільні процеси в Наддніпрянщині початку ХХ ст., які, крім іншого, відносно активно проникали в село й так чи так охоплювали різні сторони життєдіяльності його людності, відбувалися в умовах зростання ролі

інтелігенції в громадсько-політичному житті. Село не тільки втягувалося в ці процеси, а й дедалі більшою мірою визначало уявлення людей розумової праці про перспективи свого розвитку й імовірного використання. Відносна більшість інтелігенції лишалася носієм російсько-імперської ідентичності, відтак свою позицію щодо українського селянства пов'язувала з творенням «великої російської нації», непорушного єднання народу з престолом. Тут варто розрізняти дві великі й водночас умовні групи: по-перше, власне більшість, яка репрезентувала загальноімперські («реакційні») погляди, по-друге, теоретиків так званої «вільної й демократичної» Великоросії. Погляди представників другої групи найбільш рельєфно були представлені в працях більшовицького лідера В. Леніна; проте до 1917 р. вони так і не спромоглися досягнути бажаного для себе «виховання народних мас».

Інтелігенцію Наддніпрянщини доцільно структурувати за ступенем її «включення» в процес творення нової візії тутешнього селянства. У такому розумінні насправду більшість інтелігенції лишалася байдужою до села, його мешканців; у соціальному контексті вона здебільшого переймалася питаннями власного повсякденного життєзабезпечення.

2.2 Традиційна сільська людність в умовах модернізаційних змін

У XIX ст. в українських селах Наддніпрянщини існував своєрідний соціальний аграрний лад. Він формувався протягом багатьох століть і відзначався багатьма характерними особливостями. Чимало з них дослідники справедливо пов'язують з етнокультурною самобутністю селянства.

Загалом більшість сільських мешканців великого регіону, а в локально окремих його губерніях, повітах, власне селах абсолютну більшість, становили українські (малоросійські) селяни. Вони вирізнялися способом життя, формами господарювання, «манерами й узагалі культурою», причому як відчутно

відмінними ментальними рисами, світоглядними уподобаннями, так і повсякденною поведінкою [82, 130–131; 99, 108].

Не буде перебільшенням зазначити, що в 1890-х рр. та в перші десятиліття ХХ ст. модернізаційні процеси в Наддніпрянщині, які безпосередньо торкалися селі та його людності, помітно пришвидшилися. Напрацьована на сьогодні численна історіографія цієї проблеми свідчить про це достатньо переконливо. Очевидно також, що коли йдеться про основний вектор трансформації, який ми окреслюємо поняттям «модернізація», то тут першість у перетвореннях належала інтелектуальному середовищу. Власне інтелігенції випала доля творити нові образи як тогочасних суспільних реалій в цілому, так і селянського загалу зокрема. Щоправда, це аж ніяк не означало, що чиновники різних рангів, які представляли регіональні державні інституції, стояли осторонь цих завдань. Безперечно, вони керувалися передусім логікою політичної кон'юнктури («служіння государеві-імператору» та ін.), проте також уже не стояли осторонь глибоких трансформаційних змін [42, 2–3]. Так, у столипінському законодавстві про «розверстання черезсмужжя» (указ від 29 травня 1911 р.) було зазначено, що розподіл угідь, які на той час перебували у спільному користуванні селян і приватних власників, міг тепер здійснюватися «за клопотанням хоча б однієї зі сторін» [249, 22]. По суті це засвідчувало фактичність визнання юридичної рівності між суб'єктами земельних відносин. Вона простежувалася практично у всіх нормах нового законодавства, хоча, зрозуміло, це аж ніяк не гарантувало практичного дотримання цих положень.

Оригінальний матеріал про сільську людність в умовах поживлення модернізаційних змін дають публікації дільничних агрономів фактично всіх губерній Наддніпрянщини, тобто освічених людей, яким судилося стати (принаймні в багатьох селах так відбувалося) чи не першими ініціаторами системного реформування традиційного господарського устрою на місцях (крім, зрозуміло, тих зусиль, які свого часу докладали в цьому сенсі мирові посередники та інші спеціально призначені державою чиновники), а відтак і уявлень сільської людності [203, 27–29]. Власне цій категорії інтелектуалів

випало простежити й зафіксувати факт появи «цікавих молодих «нових» хліборобів» [123, 28]. Головною ознакою представників цього прошарку селян, що їх вони виокремили з загального числа хліборобської людності, був інтерес до інновацій, скажімо, до чотирипілля (багатопілля), про яке на той час більшість селян «не мала жодної уяви» [211, 114–115; 252, 675].

Це не означало, що селяни лишалися локалізованими від впливу модерних явищ і процесів, які так чи так проникали в село. Але впливати – не завжди означало змінювати. На думку одного з них (на ім'я Федір) причиною відсталості його односельців були малограмотність, небажання «давати дітям освіти», шкідлива звичка «пропивати громадські гроші» [187, 58].

Треба зазначити, що погляд селянина Федора був до певної міри типовим – «так мислила більшість тих, хто брався за цю справу» [94; 90, 59]. Ба більше, подібний алгоритм оцінювання ситуації у «відсталому селі» передався дослідникам, власне так чи так він дотепер панує в історіографії. На наш погляд, ситуація потребує складнішої інтерпретації, що спричинено потребою адекватно уявляти й тлумачити внутрішній світ традиційного селянства.

Початок ХХ ст. справді виявився надто бурхливим для села, його мешканці перманентно переживали болючі потрясіння. Соціальна пасивність, за великим рахунком, зумовлювалася «саме цим станом» [534, 332]. Британський історик Д. Норман так окреслив логіку помислів і дій людей традиційного суспільства в умовах модернізації: відчуваючи «свою вразливість у швидкозмінному світі, (вони. – Я. П.) прихилились душею до давніх стереотипів... і дисципліни. Попри бездушність машин (механізмів і технологій. – Я. П.) і паралельно з піднесенням романтизму.., відчували велику потребу в божественній підтримці, охоче визначали існування надприродного...» [449, 783–784].

Власне ось з яким селянським світом доводилося мати справу освіченим людям, котрим випала доля знайомитися з ним, до певного рівня розуміти його, вивчати й реформувати. У цьому сенсі доцільно звернутися до масових, хоча й розпорошених по численних матеріалах періодики, свідчень сучасників. Серед

інших, щоденник агронома Головка, який виконував таку місію в селі Бересток (Берестки) на Харківщині. У його спілкуванні з місцевим активістом («довіреною громади») Панченком вдалося з'ясувати цікаву деталь: «Цілий тиждень, – повідомив той, – б'ємося, б'ємося, аби перейти на нове господарювання, і поки що не прийшли до жодного рішення: половина стоїть за, половину – проти» [123, 31; 66]. Суперечливий стан справ було оцінено позитивно, оптимізму додавала та обставина, що попервах селяни взагалі не розуміли, про що йдеться, не кажучи вже про відсутність досвіду «брати участь у подібних експериментах» [316, 66].

Про реалії села «на порозі» модернізації переконливо свідчили міркування одного зі старожилів згаданого населеного пункту. Записані під свіжими враженнями, вони передають самотній світ цінностей і людських стосунків, з яким доводилося мати справу і посадовцям, і реформаторам-практикам початку ХХ ст.: «Я доживаю ось уже восьмий десяток років, а й досі не чув про те, що це Ви (агроном. – Я. П.) розказуєте! Знаю я, як навчали нас пани (поміщики. – Я. П.), знаю, що вони не вважали нас за людей... Далі, – я був кілька літ старостою у своєму хуторі, і ходив повіреним (адвокатом. – Я. П.) по судах і при землемірі; був я і церковним старостою, де я лише не був, а ніколи не чув, щоб треба було ламати нам наш господарський порядок... Це, скажу я Вам..., може воно й гарне те, що Ви нам розказуєте – ми Вам, як ученій людині віримо, лише не в нас його можна зробити. У нас не такий народ, не такі закони і немає у нас стільки землі, щоб можна було це зробити... Спасибі Вам і Вашому земству, що вони прислали Вас сюди, але ще раз скажу: не вигорить діло!..» [123, 29]. Утім, тривалі й наполегливі роз'яснення поволі робили свою справу – серед скептично налаштованих односельців поступово з'являлися «співчуваючі перемінам» [123, 30].

Характерною ознакою таких непростих діалогів можна вважати ту обставину, що освічена їх сторона виокремлювала в середовищі своїх візаві розряди (прошарки) дещо по-різному думаючих людей. Окрім того, увагу її представників привертало те, що селяни виявляли виразно підвищений інтерес

до друкованих матеріалів – газет, журналів, плакатів, листівок. І хоча вони, ці матеріали, далеко не відразу змінювали погляди сільських людей (тим більше, що багато корисної інформації так і «не доходило до рядових хліборобів»), ставало зрозуміло, що яскраво виконані на папері малюнки, схеми та інші зображення емоційно привабливо впливали на їхні уявлення, а почасти й дії [133, 675; 167, 14–15]. З'являлася й утверджувалася думка, що саме через такі «технології впливу» сільська людність чи не найкраще реагує на пропоновані зміни, й питання тут лише «в часі» [123, 31].

Зрештою, цікава бесіда чи змістовна агітаційна розповідь могли «радикально модифікувати ставлення селян до інновацій», які ми пов'язуємо з модернізаційними перетвореннями [142, 876–877]. Навіть така непроста з погляду потенційно затребуваної зміни культури господарювання справа як організація кооперативу (кредитного або сільськогосподарського товариства) могла їм «подобатися» [125, 27; 154, 344–345]. Це, щоправда, не означало готовності послідовно рухатися цим шляхом, брати на себе ініціативу, діяти креативно. Як правило, селяни перекладали «функціональну частину» перетворень на власне тих, хто їх «вигадував», ще й ображалися на них, коли справа потребувала «нових клопотів» [31, 9–10].

Приміром, розуміння важливості кооперативного руху на селі дедалі більше побутувало серед інтелігенції. Вказуючи на міських робітників та їхню ініціативність («так жваво й енергійно організуються в професійні спілки»), освічені люди сподівалися на пробудження чогось схожого і в селянстві [40, 37–39; 126, 51]. Вони, як свідчать джерела, нерідко закликали допомогти в цьому всі «демократичні елементи»: «особливо дуже й дуже корисною була б тут допомога народніх учителів, демократично настроєних земців і інших свідомих працюючих, що ближше всього стоять до селянської маси» [117, 1; 66]. Це сприяло не лише розширенню можливостей у «наданні кредитів, купівлі землі на вигідніших для селян умовах», а й їхнього розвитку як громадсько-активних людей [491, 302–305].

Цікавою для нас є думка українця єврейського походження, згодом редактора відомого «Літературно-наукового вісника», співробітника газет «Село», «Засів» М. Гетхера щодо самого кооперативного руху. Даючи оцінку роботи селян у цьому напрямку, він зазначав, що кооперація не лише є засобом до покращення матеріального стану людей, а й дає змогу дбати про їхній освітній рівень: «Бачучи на кожному кроці своєї кооперативної діяльності – при рахунках, ревізіях, покупках, запродажах – як то важко жити без грамоти та освіти, селянин і дітям своїм намагається дати освіту та й собі, думає, може, трохи підучиться тієї грамоти. З другого боку, кращі матеріальні достатки увільняють селянина од гіркої потреби посилати своїх дітей у найми або тяжкою працею у власному господарстві витягати з них у найніжнішому віці всі їхні сили...» [120, 1]. Як стверджується в сучасній українській історіографії, кооперація також впливала і на ментальний рівень буття – поволі селяни «здогадувалися», що лише гуртом і на нових (ринкових) засадах вони можуть поліпшити свій благоустрій [490; 492; 463, 119–120].

Кооперативні товариства надавали селянам вигідні позики, зразки боротьби проти спекулянтів. Яскравий приклад – відкриття власних особливих магазинів для збіжжя. «Під хліб селянам видавалися позички, а товариства той хліб чистили, сортували й продавали великими партіями. Агенти закордонних фірм дуже охоче вступали в зносини з кооперативами, переконавшись, що хліб, куплений через товариства, часто бував чистіший від хліба, купленого навіть у великих скупників» [224, 1]. Такі товариства були поширені на Київщині, Полтавщині, Харківщині, Катеринославщині, Поділлі. Люди єдналися «заради продажу хліба та боротьби проти скупників», що вказувало на зміни в «розумінні селянами ринкових відносин» [489, 195–196; 67, 1–9].

Ще одним видом кооперації на селі були споживчі крамниці, покликані допомогти селянам у подоланні монополії на ціни. Реакція на цю ініціативу в людей не завжди була однозначною. Для прикладу, мешканці села Сунки, Черкаського повіту, замість того, аби намагатися заснувати в себе крамницю, опиралися цьому та, навіть, вороже ставилися до такої новації. Дописувач

газети «Рада» зазначав: «Є в нашому селі потребительська крамниця і кредитове товариство, але засновані вони не селянами. Двоє чи троє інтелігентів, які, не дивлячись ні на які нарікання з боку селян і вороже відношення їх до цих справ, таки довели діло до кінця» [138, 4]. Помітно інакшою була ситуація в селі Драбові, сусіднього Золотоніського повіту, де люди бажали заснувати споживче товариство та крамницю, але не мали змоги це зробити, бо не було «путніх інтелігентів» [138, 4]. У селі ж Деркачі, що на Харківщині, складність полягала в наступному – товариство було засноване та селяни не могли дати собі ради, бо в «гурт проскочило кілька інтелігентів, для котрих... особисті інтереси..., стояли вище за товариські» [138, 4].

Згадані вище численність і розпорошеність джерел дуже ускладнюють аналіз окремих епізодів модернізації села. Відтак доцільно поєднати попередньо опрацьовані матеріали й доробок сучасної історіографії та творити на цій основі синтези, так би мовити, «другого (вищого) порядку». Для з'ясування проблеми появи нових явищ у житті селянства найдоцільніше це робити в контексті тих екстремальних ситуацій, у які хлібороби потрапляли під час реформ, революцій, воєн та інших суспільних потрясінь.

Одним із таких випробувань, у яке було втягнуто зокрема й українське селянство Наддніпрянщини, була Перша російська революція 1905 – 1907 рр. Дослідження засвідчує більш строкату палітру взаємовідносин села й міста, аніж це стверджували радянські історики, які зазвичай з'ясовували чи не виключно два аспекти життєдіяльності селян – їхнє соціально-економічне становище та «класову боротьбу» [423, 5 та ін.]. Сучасні методологічні підходи дають можливість розширити джерельну базу й на цій основі продукувати більш репрезентативні знання.

На формування позиції українського селянства наприкінці XIX – на початку XX ст. впливала низка чинників. Зростало невдоволення своїм становищем, насамперед низьким рівнем добробуту, що своєю чергою спричиняло падіння авторитету влади, посилювало соціальну напругу. При цьому варто виокремити позицію хліборобів стосовно таких інституцій:

монарший престол, структури владної вертикалі, самоврядні органи (земства). І якщо незадоволення діяльністю чиновників усіх рівнів було характерним для селян і раніше, то «самобутня повага» до інституту царизму зберігалася аж до революційних подій 1917 р. [462, 370].

Нагадаємо, що на початку ХХ ст. селянство страждало від безземелля та малоземелля. Реформа 1861 р., попри деякі позитивні наслідки, не вирішила нагальних потреб села. Російсько-японська війна 1904 – 1905 рр. та інші соціальні катаклізми ще більше «посприяли зростанню невдоволення» [493, 67]. Люди, зокрема, не розуміли потреби в «далекій» війні, яка вимагала значних людських ресурсів, синхронно ослаблюючи господарство [373, 382; 86, 15–16].

Ці проблеми привертали увагу громадсько-політичних сил імперії, надто тих, котрі намагалися заручитися багатомільйонною підтримкою селянства. У своїх річних звітах очільники дев'яти губерній Наддніпрянщини відзначали, що головною причиною «аграрних безпорядків» була революційна агітація пропагандистів опозиційних партій [25, 54]. Винятком на початку літа 1905 р. була думка подільського губернатора та його клерків, що справжні чинники селянських бунтів були все-таки глибшими, ніж агітація «революціонерів». Вони полягали в малоземеллі, бо за тогочасних умов виробництва праця на наявних у користуванні ґрунтах не покривала сімейних бюджетів селян. Отже, революційні ідеї потрапляли на вже сформоване, загалом «сприятливе підґрунтя» [426, 22–23; 238, 81–82].

Революція пожвавила суспільно-політичний рух на селі. Він виявлявся в присудній кампанії, приєднанні до безпартійного Всеросійського селянського союзу (ВСС) та кількох політичних партій. Сильний вплив на хліборобів справив Маніфест від 17 жовтня 1905 р., який вони сприйняли як інструкцію до дій [209, 246–266; 210, 135–169]. Обізнані селяни радісно вітали появу документа, де-не-де активно збиралися на ради, утворювати союзи. У рішенні приєднатися до ВСС селян села Трубайців, Хорольського повіту, Полтавської губернії містилися вимоги про скликання Установчих зборів, передачі землі

трудоарям, ліквідації поліції, посад земських начальників, скасування смертної кари, запровадження суду присяжних, звільнення політв'язнів тощо. У листопаді 1905 р. селяни містечка Оболонь Полтавської губернії зібралися, щоб здійснити обіцяну маніфестом свободу слова, зібрань, петицій. Було прийнято рішення організувати Селянський союз і виробити вимоги до Державної Думи, які включали б такі положення: передача монастирських і поміщицьких земель селянам, усунення інституту земських начальників, розширення влади волосних правлінь. Поряд із надіями на покращення життя «висловлювалися сумніви» [426, 23].

У жовтневі дні 1905 р. революційна ініціатива й чисельна більшість належала студентам і гімназістам. Приміром, у Ніжині та в інших містах Чернігівської губернії саме вони «страйкували, проводили маніфестації та різні агітаційні зібрання» [27, 15–17]. Вони ж становили ядро найактивніших на той час опозиційних партій регіону – РУП, Бунд, ПСР, РСДРП, анархістів.

З літа 1905 р. активна частина революціонерів (переважно анархісти) почала або вдаватися до терору, або демонструвати готовність за першої-ліпшої нагоди вступати у двобій з представниками влади. Така поведінка лишалася «цілком неприйнятною та ворожою селянству» [402, 97; 407, 25]. А поява озброєної молоді в містах, а особливо – селах, «дратувала (багатьох. – Я. П.) селян, які почали вимагати (від влади. – Я. П.) роззброїти городян» [80, 183].

Кульмінацією протистояння революціонерів і «контрреволюціонерів» на тій же Чернігівщині стали події перших днів після оприлюднення 17 жовтня 1905 р. маніфесту Миколи II. Так, у Ніжині, коли революціонери почали встановлювати контроль над вулицями, транспортом і об'єктами торгівлі, вони наразилися на стійкий спротив селян окраїнних сіл. Тих розлютили радикальні «дії молодих людей, передусім стрілянина» [31, 14]. Спроби порозумітися не дали позитивних результатів. Примирити сторони взялася влада, яка залучила до вирішення конфлікту поліцію, вірних режиму козаків. У тих подіях, які позначалися посиленням конфронтації («до Ніжина прилинув потік селян із різних сіл повіту, стурбованих розповідями про вчорашні сутички і

святотатські виступи проти царя»), сільські люди демонстрували своїми діями згуртованість і послідовність [402, 99]. Якими мотивами вони керувалися? По-перше, негативним ставленням до своїх «братів», які приєдналися до «демократів» (так називали революціонерів, не розуміючи справжнього значення цього слова); по-друге, упередженим сприйняттям євреїв, які мешкали переважно в містах та містечках і традиційно вважалися «найголовнішими винуватцями мітингів та знущань над царем і Богом» [402, 99; 26, 5–6; 201, 47; 37, 13 зв.]. Загострення ж конфлікту було пов'язано з тим, що шляхів до порозуміння фактично не лишалося. Селян обурювала «кожна дрібниця», зокрема чутки, які ширилися з неймовірною швидкістю, що, мовляв, «євреї висміювали релігійні почуття християн» [402, 99; 495, 5–21].

Миритися ставало дедалі важче: округою прокотилася хвиля єврейських погромів. У третій декаді жовтня склалася ситуація, коли селяни деякий час контролювали повітовий центр, були своєюрідною другою (чи третьою) владою в Ніжині. При цьому першим своїм супротивником вони свідомо вважали не російську самодержавну владу, а революціонерів, про що збереглося багато свідчень. Чого вартий лише епізод, коли натовп увірвався до приміщення місцевого інституту, побив «кількох викладачів, працівників закладу та студентів» [402, 99]. Або наскільки революційними можна вважати вимоги селянської делегації до міського голови з ультимативними вимогами «закриття інституту, виселення євреїв із міста чи позбавлення їх права оренди й торгівлі» [402, 99]? До речі, остання вимога селян виглядає цілком «провладною», адже проживання євреїв на Лівобережжі (за межами «смуги осілості») турбувало і російський уряд. Натомість невдовзі ситуація почала змінюватися. Люди з «хліборобською правдою» налякали не лише євреїв (серед тих, хто чинив погроми їхніх будинків, квартир, мануфактур, лавок, булочних, винних льохів, олійниць, млинів та ін., вони становили понад 80%), а й саму владу. Збіг обставин, який склався в повіті, не був ексклюзивним: так чи схоже селяни уявляли, думали й діяли по всій Наддніпрянщині.

Проголошення Маніфесту та скликання I Державної Думи загалом посилило віру хліборобів у перспективу позитивних для них змін. Згідно зі свідченням жандармських органів, у 1906 р. селяни більш критично ставилися до прокламацій та агіток. Уже після розпуску Думи «Виборзька відозва» була сприйнята ними «як злочинний заклик до заколоту» [80, 79].

Варто солідаризуватися з думкою Д. Кудінова, що в період 1905 – 1907 рр. революційно налаштована громадськість і патріархальна сільська людність виявилися «розколотими на дві непримиренні групи»; при цьому одна частина селян «ішла за революціонерами, інша – за прибічниками монархії» [402, 100]. Це дає підстави для висновку про те, що здебільшого українське селянство не було «революційним класом». Революція ж, як насамперед «міське явище», добре лякало сільських людей [127, 253–254]. Утім, оскільки зазвичай вона торкалася їхніх інтересів на персональному рівні, то спонукала до громадсько-політичної активності, яка, згідно з логікою боротьби «демократів», нерідко мала контрреволюційний характер. Кажучи інакше, зусилля на місцях зазнавали поразки тому, що політична культура сільських бунтарів лишалася патріархальною, тоді як у міських діячів не вистачило знань та досвіду ідейно й організаційно комунікувати з таким домодерним світом.

Відповідно до звіту начальника губернського жандармського управління 1908 р., що стосувався Катеринославщини та Харківщини, після розгону I Державної Думи селяни стали чекати скликання наступної, але й вона не задовольнила їхні вимоги. Після розпуску II Думи люди зрозуміли, що землі (поміщицької чи казенної) їм не дадуть і треба знову протестувати. Проте все ж сподівалися: а раптом III Дума наділить їх ґрунтами й зменшить оподаткування. Очікування не виправдалися. У подальшому інтерес до Думи помітно знизився: до неї селяни виявлятимуть цікавість лише стосовно земельного питання. При цьому навіть поміркованіші з них висловлюватимуть невдоволення, коли мова заходитиме про «реальний стан їхньої забезпеченості ґрунтами» [426, 22–23].

Повільно на селі формувався прошарок селян, які передплачували пресу, цікавилися й краще розуміли перипетії політичного життя. Вони більш

критично ставилися до агітаторів, що було спричинено певним розчаруванням у революційних подіях і гірким досвідом поразок. У цих людей зростало прагнення до освіти (самоосвіти) та публічного захисту власних інтересів. Своєю чергою столипінська аграрна реформа «не сприяла зміцненню довіри до чиновництва» [547, 18]. Щоправда, спочатку хлібороби на неї сподівалися, але, збагнувши як вона «оминає поміщицькі землі», почали обурюватися, що навіть призводило до уповільнення виходу з общини [483, 83–87].

Цікавий аналіз подій знаходимо в статті «Союзы землевладельцев» («Рада»). Описуючи збори «магнатів» у Києві та інших містах, її автор показав процес вибору самими селянами представників до I Державної Думи. Там же йшлося й про аграрне питання: «Прошли ті магнати (польські. – Я. П.) на виборах у Волині так, що змовилися з чорносотенними монахами почаївськими, а темні селяни не розуміли добре, за кого подають голоси свої. На Поділлі селяни завзялися і не вибрали ні одного пана, але вскочили у другу біду – вибрали темних, неграмотних селян і ті послі... нічого корисного не змогли зробити, а деякі навіть потрапили в чорносотенну компанію Єрогіна. Тільки на Київщині селяни... вибрали кращих послів у Думу – селян та інтелігентів, але і тут проскочили деякі пани – земельні, з польської партії, що тягли в Думі за чорносотенцями» [256, 11; 8, 29; 9, 25]. Зрозуміло, що таке представництво в Думі ніяк не могло допомогти безземельним селянам вирішити аграрне питання. Так вибори засвідчили неготовність людей «від плуга» до нових політичних реалій [320, 8–14].

З початком політики реакції в імперії, зокрема й Наддніпрянщині, селянське життя ніби повернулося в звичне русло. Насичені на події та надії роки змінилися періодом затишшя, а найбільшими сенсаціями на селі стали «крадіжки, бійки, випадки конокрадства» [124, 34]. У той час про становище в Радомишльському повіті місцевий кореспондент писав так: «Усе здрибніло, змізерніло і з того зворушення, з того піднесення духу, що так недавно панував, здається, не лишилось а ні сліду. ...Лишилось... «землеустройство». Це те.., над чим працюють земельні комісії. Село за селом в нашому повіті беруться до

переходу на хуторі та волокни... Новий спосіб хазяювання зараз-же дався взнаки убогим із селян, що мають... по кілька десятин... Вони зараз-же після нарізки їм волоків примушені були попродавати ту худобу, яка випасалася на громадській толоці, потім свині, овечки, навіть гусей, бо на своїй волоці-клаптеві вдержати цього не можна. А всякий, хто знає життя селянина, розуміє, що хлібороб без худоби як без рук, і яку велику поміч в дрібному хазяйстві уявляє з себе дрібна свійська животи́на...» [291, 2].

Аналіз численних джерел засвідчує: малоземельне селянство змушене було скорочувати своє господарство та продавати худобу через неможливість її утримувати. Дописувачі періодичних видань «демократичного» спрямування зазначали, що «такі хазяйства не дають своїм власникам самих мізерних засобів до життя і мусять щезнути, а хазяї їхні обернуться в пролетарів. Це вже і зараз помічається: законом 9 ноября 1906 р. «Об укреплении в личную собственность надельной земли» користуються наші селяни не для того, щоб закріпить за собою свої наділи (рідко це робиться), а для того.., щоб продати, а заможні, щоб купити в убогих... Убогі ж ледві чи найдуть десь собі клапті землі за ті гроші, за які спродались, а як найдуть з поміччю банку, то недовго вдержаться... і поробляться наймитами» [291, 2; 40, 2–4 та ін.]. Прихильники хуторів радили малоземельним спродувати землю братам або сусідам, а самим йти і шукати кращої долі. Але не всі могли дозволити собі купити цю землю, і, зрештою, хутірна система господарства була «для одних добро, а для других – лихо». Така ж ситуація була й з громадами, котрі переходили на хутірну систему – у деяких селян забиралася земля і земельні комісії ніяк на це не реагували, тобто нехтували приватні інтереси. До цього всього «на селах почалися додаватися ще й крадіжки», на котрі селянство реагувало досить гостро [193, 14–17; 232, 177–178; 253, 389–391].

Унаслідок зростання малоземелля, голоду, злиднів, також відповідних державних рішень, посилювався переселенський рух. Люди їхали до Сибіру та в інші «окраїнні» землі імперії, які влада охоче прагнула заселити українськими селянами [221, 1; 235, 617]. Про реакцію інтелектуальних кіл Полтавщини,

Харківщини, Чернігівщини, Катеринославщини на таку політику свідчать матеріали дискусій, які тривали на губернських зборах до весни 1908 р. Вони засвідчили, що «наближених до влади» людей турбували «лише другорядні питання» [519, 51]. До того ж і вони цілком залежали від волі та рішень державних управлінців. Така ситуація знайшла відображення в історіографії: історики-аграрники радянської доби фактично ігнорували інтелігенцію (крім політично орієнтованої) як репрезентанта селянського життя [311; 517; 520].

У Глухівському ж повіті, де з'явився чоловік, котрий ходив у «вишиваній сорочці» і розмовляв «по-простому», селяни потрапили під ще більший агітаційний вплив. Він пропонував контракт на 3 роки в Італії, на кам'яні роботи, з зарплатнею 60 крб у місяць. Свої обіцянки підтверджував словами, що з Київщини, мовляв, на той момент уже поїхало близько 80 сімей. Радив також їхати «до Америки, бо там «дурно дають землю, а на заводах більше 3 крб на день платять». Дехто вірив цим вигадкам, збирався в далеку дорогу й, зрозуміло, спродувався, нерідко збував останнє і в такий спосіб отримував високий титул «чистого пролетарія» [221, 1; 194, 408–410].

У пізньоімперський період помітно на краще змінювалося ставлення селян до школи. Загальна динаміка була такою: «на зміну заперечення доцільності й ігнорування приходили зацікавленість та бажання» [112, 6–10]. Як свідчать архівні джерела, багато сільських громад Київського, Канівського, Таращанського, Радомишльського та інших повітів «нарізали» садиб і передавали їх земствам для земських народних шкіл [57, 12 та ін.; 204, 23]. У протилежний бік змінилася ситуація з церковними (парафіяльними) школами – «селяни почали виявляти менше прагнення там навчатися» [223, 1].

Однак, варто брати до уваги й процеси, які відбувалися на латентному рівні життєдіяльності. Справа в тому, що ближче до кінця XIX ст. у поглядах на суспільство в підкорених свого часу царським престолом «племен» відбувалася світоглядна переорієнтація [533, 399]. Якщо раніше дихотомія «свій/чужий» визначалася за критеріями конфесійної та станової приналежності, то тепер ця «ініціатива» переходила до «раси» (етносу) [378, 12; 435, 5–11]. І тут поставало

питання: спроможний він чи ні, передусім своєю культурою, до інтеграції з великоросами? Зі своїх меркантильних інтересів влада давала позитивну відповідь щодо української сільської людності, на яку чекала нова хвиля русифікації. Її особливістю мало бути органічне поєднання й, по суті, визначення характеру модернізаційних змін у національній сфері суспільного розвитку. Власне русифікація була спричинена не якоюсь міфічною упередженістю до «братів-малоросів», а своєрідним «домашнім завданням» самих росіян, які «дедалі більше охоплювалися національним рухом», принагідно змішуючи «принципи династії, станів, цивілізації та релігії» та більше залежачи від «чинників культури» [378, 11–12; 395, 131; 201, 233].

Наше дослідження продовжимо коротким аналізом тих процесів, які відбувалися в самому українському селі рубежу XIX – XX ст. Таке завдання зумовлене потребою краще уявити той «об'єкт» цікавості, який мав «удосконалюватися» у візії тогочасних інтелектуалів. Отож, як репрезентанти самотнього аграрного ладу, про що сказано вище, українські селяни вимушено еволюціонували під впливом нових явищ. І хоча через недостатню історичну готовність до модернізації суспільства ці зміни на селі відбувалися виключно під зовнішнім тиском, у багатьох місцевостях та окремих сферах, треба визнати, вони були досить суттєвими. Уже давно дослідники звернули увагу на такі царини життєбуття як освіта, міграція, кооперація і, навіть, «фермеризація» [325, 30–32; 482; 484, 195–198; 300, 7–8 та ін.]. Ще раніше вони почали з'ясовувати політико-правові та адміністративні чинники «селянської модернізації». Хоча, зрозуміло, і ситуативні, і системні заходи російської влади ніколи не вичерпували, не могли підмінити всього розмаїття впливу соціального довкілля на трансформацію українського селянства. Щоправда, деякі її дії таки сприяли адаптації «норовливих малоросів» до реалій пореформеної доби.

На початку XX ст., зокрема під впливом революційних потрясінь 1905 – 1907 рр., столипінської аграрної реформи, суспільних процесів, що були спричинені глобалізацією світового порядку, активізацією політичного,

громадського, наукового, освітнього життя, а ще більше викликами та труднощами, з якими довелося мати справу в роки Першої світової війни, «модернізаційні зміни стрімкіше проникали в селянський світ» [533, 399]. У таких умовах, у сільського простолюдю помітно поживавлювався інтерес до суспільно-важливої інформації, громадсько-політичного життя, навіть «міжнародних справ» [533, 399]. Це виявлялося, як зазначалося вище, у «передплаті деякими селянами газет, слідкування за перебігом бойових дій за допомогою карт» [462, 145]. Проте й перебільшувати цей процес, тобто так звану «природну» модернізацію села, включно з «ментальною географією та світом свідомості» його мешканців, не варто [331, 102; 439, 96–101; 421, 248–254]. Серед іншого, у спостереженнях і міркуваннях селян простежувалася майже цілковита відсутність критичного ставлення до дійсності. Крім того, вони були дуже довірливими до різної інформації. А місто, яке надавало їм ту інформацію, як і раніше, не користувалося довірою. З цього приводу Ю. Присяжнюк стверджує, що навіть найбільш підприємливі селяни продовжували «уникати з ним контактів» [462, 86–87]. Щоправда, в окремих випадках, «коли селяни попередньо вже були знайомі з новаціями, вони не тільки... їх сприймали, а й краще звикали до них, у перспективі демонстрували порівняно ліпшу готовність до їхнього впровадження» [91, 7; 92, 28–29].

Зі свого боку, селяни поволі перетворювалися на об'єкт модернізації. На думку А. Заярнюка, саме капіталізм зробив «фігуру селянина» надзвичайно цікавою та поставив її в центрі проблематики модернізації [445, 42–43]. У системі поділу праці й простору, що базувалася на різниці між промисловою найманою і сільською сімейною працею, селяни були «слабшою», експлуатованою стороною.

Дописувачі в періодичні видання, які часто самі їх і створювали, по-різному «висвітлювали модернізаційні процеси на селі» [84, 207–208; 89, 206–207]. Їхній інтерес мав досить широкий спектр, так би мовити, «професійної допитливості» – від цікавості повсякденними обставинами та курйозними випадками до наукового осмислення явищ. Перше було більше притаманне

«емоційним» письменникам, митцям, громадським (політичним) діячам, а друге – власне науковцям [287, 76]. Хоча, треба наголосити, як сучасники, усі вони здебільшого переймалися загальною (статичною) картиною життєдіяльності, набагато менше її розвитком (динамікою змін).

Одним із «допитливих» сучасників був В. Винниченко, який у своєму творі «Біля машини» так показав ставлення українських селян до механізації: «Гін на трое від села Цурупалок йде машина пана Скшембжховського. Тут уже чисте пекло. Попадеш сюди – і спочатку нічого не розумієш: стук, гряк, гвалт, якийсь рев, якийсь свист, чогось кричать, десь сміються, порох, полова, дим... Крізь туман, що стоїть навкруги, видно щось велике й червоне, чути, як сердито гуде і грюкоче воно. Тільки оговтавшись трохи, починаєш розуміти сю просту картину. Стоїть собі добросердна, ненажерлива звірюка, гуде, грюкотить, а люди пхають їй в пащу і не вспівають нагодувати її. З радісним ревом хапає вона сніп за снопом, трощить його залізними зубами своїми і знов голодно й жалібно реве та гуде. Не вспіють п'ятнадцятеро засмалених, запорошених, живих істот вигребти з-під неї, як треба знов пхати їй в пащу, бо сердито гуде вже і клаца порожнім барабаном. Не вспіють всунути снопа, як уже летить полова й солома, піднімається горою під соломотрясом. І п'ятнадцятеро прислужників, гукаючи, поспішаючи, одкидають, розмазують нашвидку піт по лиці, і знов підхоплюють з-під неї, і знов одкидають до хлопчиків. А сі теж не дрімають: зачепивши купу волоком, тягнуть до великих, жовтих ожередів, на яких видно тільки брилі дядьків та довгі вила. Робота кипить» [110, 67].

Власне в чому виявлялося це ставлення? На нашу думку, в небаченій раніше інтенсифікації звичної для селян фізичної праці. Ця інтенсифікація, своєю чергою, «підживлювалася» незвичністю праці, пов'язаною з невідомою раніше механікою. Звідси «зайвий» крик, «надмірний» сміх, біганина та загальна метушня. Чи змінював такий режим роботи самих людей? На цьому, «першому етапі» знайомства, напевне що ні, або надто мало, ззовні навіть непомітно. Про це свідчив епізод, що на нього Винниченко звернув

першочергову увагу: «По шляхах і по межах подекуди суне поважно гарба зі снопами. На ній, задравши догори голову, лежить собі який-небудь засмалений, з білими плямами хлопець і хльоска іноді згори батіжком. Часом, підвівшись, він крикне ліниво «гей!», плюне через губу і знову розляжеться й тягне без краю пісню свою» [110, 67]. Як це нагадує «традиційних» чумаків у дорозі, що ще нібито недавно «безтурботно їздили Україною» [408, 25–30].

А втім, ситуація була вже дещо інакшою. В. Винниченко звернув увагу на якісно нові відносини, які сформувалися між економом і найнятими на роботу селянами. Він писав: «Молодий економ, пан Гудзінський, або, як звуть його селяни, Гудзик, ходить злий і темний, як хмара. Він то підійде до паровика, байдуже ніби подивиться на дорогу, що йде до села, то знов вертається назад, злий і похмурий. Усі люди коло машини непримітно, але пильно слідкують за ним. Усі бачать, як гостреньке, засмалене личко його щоразу робиться гостріше, губи тоншають і вся невеличка постать іще більше зменшується. Він се знає, і се піднімає у його тупу, глуху ненависть до їх. Він знає, що їм усім до одного відомо, кого він виглядає так пильно і чого так виглядає...» [110, 67–68]. На тлі цієї «модернізації» дізнаємося й про таке: «Він виразно собі уявляє, як у суботу прийдуть «вони» за розчотом, а він нахилить голову на бік і, ніби жалкуючи дуже, сумно відповість їм «Біда, хлопці! Не прислав пан грошей, візьмете, мабуть, уже в ту суботу... ». І хоча вони добре знають, що се правдива брехня, хоча знають, що він віддає їм їхні ж гроші за проценти, що навіть зараз у його в кишені є гроші, постоять, погомонять, почухаються і підуть собі з богом до другої суботи. Бо не їхня тут сила, а його, бо не він у їхніх руках, а вони у його. І знає він, що ненавидять вони його, що покірливість ся до часу, до години, знає, що погано буде йому, як і він попадеться, але від сього ще більша ненависть закипить до них» [110, 69]. Що тут нового у відносинах? По-перше, селяни вже не «замкнені» у своїх господарствах, родинях, оселях. Вони активно спілкуються між собою і тематика цієї комунікації набагато ширша. У них помітно виробляється спільне бачення тих нових реалій, які пов'язані з поживленням товарно-грошових відносин. І хоча ні про яку «класову

свідомість» вести мову тут недоречно, саме колективістське начало формує в них відчуття солідарності та готовності до дій (попервах соціально пасивних). По-друге, усвідомлено чи ні, але твориться й, так би мовити, «психологія ширшого порядку». Незважаючи на те, що селяни очевидно й категорично протиставляють себе економому, виникає щось, що їх єднає. Це світ грошей, можливість їх заробляти й втрачати, нерідко шляхом шахрайства. В. Винниченко не сумнівався, що такий стан справ не вічний, адже разом із новими економічними відносинами формувалася й відповідна субкультура. Долаючи великі труднощі «перехідного періоду», селяни вчилися жити інакше.

Згадані труднощі ще помітні в усьому. В. Винниченко досить добре відобразив зразки еволюції мислення селян Наддніпрянщини початку ХХ ст. Так, на прикладі конфлікту одного селянина, Карпа, з економом на ґрунті спільного невдоволення робітників стосовно оплати праці, він звернув увагу на перемогу трударів. «...Та плювать я на нього хотів! – кричав Карпо. – Хай гроші віддасть за роботу! Що? Та я й на суді це саме скажу... Проценти з нас дере за наші ж гроші, а ми мовчи?.. Ого!.. У його нема грошей? Ну-ну!..» [110, 73]. І ця неповага помітна вже була не лише в репліках поза очі, а й безпосередньому спілкуванні. Бо коли через провину економа перевернувся віз зі снопами, то ображений юнак уже не став терпіти глузу й публічно заявив: «А що, я сам його буду піднімати? – вмить визвіряється парубок і люто пхає ногою сніп. – Та хай воно тобі скажеться!.. Сам шарпнув, перекинув, ще й лається!.. Гроші дай, он що!..» [110, 72].

З поданих вище цитат можна зробити висновки, що соціально-економічна модернізація впливала не лише на виробничу культуру селян, а й еволюцію їхнього мислення. Воно помітно відставало від способу думання та поведінки підприємливих економів, посередників, лихварів, але мало таку ж само перспективу. Головним гальмом тут слугувало саме відчуття «вторинності», яке перешкоджало селянам уявляти відносини з урядниками через призму «максимально можливої для себе користі», а не вирішення повсякденних турбот, нерідко в екстремальних обставинах [43, 3; 440, 180–185].

Не залишився осторонь теми модернізації села письменник М. Коцюбинський. У його творі «Fata Morgana» міститься дуже якісний сюжет про настрої сільських трудівників того періоду: «Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, зі стін руїни з галасом знялося вороння... Хоч сахарня давно вже закинена, розсипалася і заросла травою, в порожніх будинках її раз у раз вчувався шум, немов гомін машин і робітників лишився на старому житлі... Андрій згадував колишнє. Яка-небудь шина, що блищала з трави, мов плазуча гадюка, або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики, і він бачив себе коло вагонеток із цукром або біля апарата. Тоді він брав тридцять карбованців на місяць!.. – То були часи, пане добродзею! – казав він уголос до себе і гладив білого вуса...» [171, 123].

З наведеної цитати можна зрозуміти глибину «селянського світу», як її бачив і розумів відомий інтелектуал. На прикладі персонажа А. Волика він показував той другий бік українського селянства, який був пов'язаний із порівняно більш поглибленою модернізацією. Причетні до неї сільські люди, на переконання М. Коцюбинського, не жалкували, радше навпаки – сумували за часами колишньої «сільської індустріалізації». Їхні спогади про непогані заробітки опосередковано свідчать, що на початку ХХ ст. потреба в коштах лише збільшувалася. У будь-якому разі селяни, які фігурують у творі письменника, уже позбавлені рис тієї патріархальщини, котру два покоління назад їхні діди сприймали як початок «епохи капіталізму» [240, 5 та ін.].

Ще одним знаним сучасником, котрий виявляв інтерес до селянського світу, був М. Кропивницький. У своїй п'єсі «Старі сучки й молоді парості» він показав мораль сільських людей в умовах зростання конкуренції на внутрішніх ринках, їхні зусилля, спрямовані на «модернізацію» господарства. Діалог між двома селянами («конкурентами») та розмова одного з них зі своєю дружиною яскраво про це свідчили: «Кирпа... Цілком Тимохвій Петрович був в моїх руках, парова вже зовсім була моя, а він немов з рук її у мене вихопив!... Тричотири сотняги ще накинув би, і парова за півціни дісталася б мені, а тепер...

Меланія Григорівна. Мені аж двічі снилося, що парова наша: над самісеньким ухом гуде та й гуде... А раз димом у сні так обвіяло мене, що я ніби аж ковтнула його, та так закашлялась, що й прокинулась...» [555].

Цитата свідчить про очевидне підвищення рівня механізації й водночас зростання конкуренції на селі. При цьому збільшення можливостей купівлі навіть парових машин – нового на той час засобу господарювання – не проходило повз увагу творчої інтелігенції. Її представники спостерігали еволюцію як в економіці, так і свідомості, хоча подібні явища були ще настільки слабкими, що «майже не позначалися на соціальних і політичних рефлексіях сільських мешканців Наддніпрянщини» [36, 16 зв.; 2, 7; 3, 10].

У своїх «Споминах про давнє-минуле» захоплено описував сільську Катеринославщину Д. Дорошенко, власне той край, де йому довелося довго жити й працювати: «Кругом Катеринослава лежали села, в яких вже пробудилося свідоме українське життя... Постали вже за мого часу філії Просвіти» [140, 120–121]. Характеризуючи мешканців таких сіл, він зазначав: «Селяни Катеринославщини відрізнялися від селян, яких я знав на Київщині та й на своїй Чернігівщині, сміливою, незалежною вдачею, з великим почуттям своєї особистої гідності. Значною мірою це були нащадки запорожців, вони зберігали козацьку вдачу своїх предків. Коли я побував на підміських селах і познайомився з селянами, мене приємно здивувала їх висока національна свідомість, нічого подібного я досі не бачив, і тому, скажу по правді, я з захопленням пристав до культурно-просвітницької праці, що вже велася по селах» [140, 120–121]. Згодом і дружина Д. Дорошенка, яка через рік переїхала з Києва, долучилася до цієї просвітницької місії на селі.

Традиційна сільська людність відчувала модернізаційні зміни найперше через спілкування з освіченою частиною суспільства. І значення особистої комунікації, яка все ж траплялася не так часто, важко переоцінити. Того ж Д. Дорошенка неодноразово запрошували в села для проведення різних просвітніх заходів, відкриття «Просвіт» та ін. Одного разу його запросили в село Мануйлівку для знайомства з тамтешніми просвітянами. Тоді місцеві

селяни самі склалися грішми для «Просвіти», громада виділила місце, а коли з'ясувалося, що коштів не вистачає, люди навіть «заклали власні садиби для цієї справи» [140, 122]. За словами самого історика, ніхто не заважав відкривати «Просвіту» й по інших селах на Катеринославщині.

Найбільш пам'ятним було відкриття її осередку в селі Перещепині. Село, що знаходилося далеко від залізниці, зберегло в собі багато чого традиційного в побуті та мові, але вже мало кількох передплатників газети «Рада», журналу «Літературно-науковий вісник» та львівського видання «Листи з Просвіти», що свідчило про пробудження інтересу якоїсь частини селян до національного життя. Д. Дорошенко так згадуватиме ті події: «Коли ми прокинулися на другий день, то побачили, що ціла площа перед церквою уставлена возами: це поз'їздилися на відкриття «Просвіти» люди з околиць сел. Після молебна відбулося свято відкриття в будинку місцевого кредитного товариства. Набилося повно людей. В члени філії записалося відразу понад сотню людей, і тут же нам подало 15 осіб із сусіднього села Гупалівка заяву про бажання відкрити філію «Просвіти» також і в їхньому селі» [140, 144–145]. Тобто, селяни, яких торкнулося «повітря модернізації», розуміли важливість просвітнього руху, з бажанням вступали до лав філій, надавали заявки на відкриття «Просвіт» і у своїх селах. І хоча історичні джерела містять численні факти протилежного ставлення до інноваційних змін («єдина розвага для селян, які «піднялися», азартні ігри, карти, полювання, гулянки...»), усе це сукупно дає підстави вважати, що для інтелігенції відкривалися нові перспективи осмислення нових сільських реалій [248, 2; 118, 24].

Проведене дослідження засвідчує відчутні зміни в середовищі інтелігенції та українського селянства Наддніпрянщини кінця XIX – перших десятиліть XX ст. Особливістю інтелектуальних еліт досліджуваного періоду було зростання ролі прошарку української свідомої інтелігенції, що своєю чергою зумовлювалося активізацією національного руху. Ці люди ставили перед собою нові завдання. Виконати їх означало витримати й виграти бій на кількох стратегічних напрямках, серед яких – протистояння імперському

великодержавному тиску та зміна парадигми власне самого українського руху з культурно-просвітницького на політичний. Прискіпливий аналіз проблеми засвідчує, що на обох фронтах молода генерація української інтелігенції мала відносний успіх. Стосовно інтересу до суспільних процесів, то основну увагу інтелектуали приділяли соціально-культурній, національній, регіональній, меншою мірою – економічній і соціальній сферам життя. У цьому спектрі намірів та зобов'язань знаходилося місце й селянству. Проте вибір між «культурою й політикою» виявився надто обмеженим. В умовах, коли багато сил потребувало вирішення внутрішніх (партійних та ін.) проблем, така локальна за своїм масштабом орієнтація помітно послаблювала вплив інтелігенції на суспільні явища, селянство зокрема. Вона небезпідставно претендувала на роль основної рушійної сили національного ствердження, налагодженню зв'язків між західними («підавстрійськими») і східними («підросійськими») українцями, проте недостатньо робила для свого авторитету серед селянства, що в нових історичних умовах вело до втрати можливостей якраз у стратегічній перспективі.

Щодо селянства, то модернізаційні зміни достатньо поверхово впливали на його ментальні імперативи та манери соціального поведіння. Рецепція окремих гуртів та індивідів на все нове зазвичай відбувалася через призму домінації старого, тобто традиційного, усталеного, притаманного аграрному суспільству, особливо стосовно усвідомленого сегменту повсякденного мислення. Це, зокрема, простежувалося в політичній культурі, у ставленні до чиновників і власників (поміщиків, підприємців). Звично персоніфікуючи відносини з ними, селяни не були спроможними піднятися до узагальнень ідеологічного та теоретичного масштабу. Неоднозначність простежувалася в сприйнятті та оцінках усього нового, приміром тих же кооперативів. Зрештою, виходило так, що «мужики» надто однобічно й упереджено сприймали все те, що «розривало» їхній зв'язок зі «світом предків». Утім, відчутні зміни в суспільстві, а передусім глибокі потрясіння в самому селі, які були пов'язані з кризовими явищами в поземельних відносинах, реформами, революційними

подіями та Першою світовою війною, відчутно позначалися на внутрішньому світі та поведінці селян. На наш погляд, виявом такої «однобічної» модернізації села стало зростання соціальної мобільності його мешканців, надто добре помітної в змінах ставлення великої кількості людей до освіти, кооперації, технічних новинок, міграційних перспектив.

Водночас інтелектуальні еліти Наддніпрянщини чекали від селянства чогось більшого. Дехто думав, що навіть революційні події покликані «позитивно» впливати на мислення сільського люду. Ці очікування слугували своєрідною основою активізації серед нього партійно-агітаційної роботи з метою залучення до суспільно-політичних процесів. Але, на практиці, докорінних змін не відбувалося, а, приміром, інститут царизму залишався для селян «священним» та непорушним.

Стан селянства так чи так позначався і на візії тогочасних інтелектуалів. Тож не дивно, що в їхніх уявленнях часто також перепліталися традиційні («романтично-реалістичні») погляди та модерні (інноваційні) підходи. Маємо підстави вважати, що переважали серед них перші, проте саме в інтерпретаційних сюжетах інтелігенції формувалися ті невідомі раніше образи селянства, які згодом будуть покликані «обслуговувати» політичні проекти розуміння й творення модерного суспільства. Деякі з них не втратили суспільно-корисного значення дотепер.

РОЗДІЛ 3

ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ МОДЕЛІ СЕЛЯНСТВА В КОНТЕКСТІ КРИЗИ ІДЕОЛОГІЇ НАРОДНИЦТВА Й ПРОВІНЦІАЛІЗМУ

3.1 Відображення впливу суспільно-політичних процесів на селянство в уявленнях інтелектуалів

Наприкінці XIX – на початку XX ст. українська інтелігенція вже виступала як окремий прошарок населення, котрий мав власне бачення суспільно-політичних процесів. З-поміж інших завдань, які інтелектуали ставили перед собою, було створення партійних осередків, продукування української національної ідеї, осмислення значення селянства в процесах затребуваного часом націотворення.

До складу інтелігенції прийнято було зараховувати людей, зайнятих кваліфікованою розумовою працею, насамперед у сфері управління, матеріального виробництва, освіти, науки, культури. До цього прошарку в той час також належали вчителі та студентство. Інколи, «не маючи спеціальної освіти», представники цих професійних груп «займалися інтелектуальною діяльністю» [382, 4; 313, 4–7].

Чисельність інтелігенції в Україні, згідно з першим Всеросійським переписом населення 1897 р., сягала 125,8 тис. осіб. Щодо загальної кількості населення це становило приблизно 0,5% [382, 15]. Власне цей прошарок і мав творити нову, модерну візію багатомільйонного селянського загалу.

Формулюючи проблему дослідження цього розділу, звертаємо увагу передусім на розуміння інтелігенцією соціальної структури суспільства, селянського світу як такого, у тому числі на намагання з'ясувати й вказати можливі шляхи вирішення проблем самоідентифікації та освіти.

Тут важливо окреслити два поняття: «національний взірець» та «ідеологічний конструкт». Національний взірець у контексті дослідження

розуміємо як певну «кристалізацію» селянства та намагання інтелігенцією краще дослідити та виокремити українське (наддніпрянське) селянство з того ж «великоруського», показати його риси: побут, культуру, мову тощо.

Під поняттям «ідеологічний конструкт» маємо на увазі чітко вибудовану систему поглядів інтелігенції, котра формувалася, еволюціонувала в складних процесах її (інтелігенції) комунікації з селянством.

Аналіз непростих суспільних пертурбацій рубежу та перших десятиліть ХХ ст., водночас не менш складних інтерпретаційних практик, причетних до їхнього осмислення інтелектуалами різних груп (субкультур), засвідчує як відчутні зміни в тогочасних поглядах на українське селянство Наддніпрянщини, так і живучість традиційних форм його сприйняття. Що стосується інтелігенції, яка безпосередньо контактувала з сільським простолюдом, то тут впадає у вічі збереження візії того «соціального дна», в якому він перебував і надалі. Приміром, коли йшлося про місцеві податки, то «в масовій свідомості населення існувала велика різниця в розумінні того, як хто їх сплачує й яку пошану чи зневагу від того має» [184, 159–160; 269, 18–20]. Зазвичай селянство, яке «утримувало своїм коштом і натуральними повинностями місцеві дороги», не мало від того жодної поваги й підтримки [150, 58]. У кращому разі, та й то лише окремі діячі, могли констатувати власну «прикрість» від побаченого чи почутого про таку несправедливість. Існуючий десь поряд більш продуманий і виважений, а головне ефективніший досвід німецьких колоністів, у яких кожен член громади, незалежно від рівня його заможності й статусу, «ніс свою частину відповідальності за дороги», не служив підставою для бодай якихось спроб покращити ситуацію [150, 58; 441]. Унаслідок такої «байдужості» сільські дороги перебували в традиційно незадовільному стані, і погляд на селянство при цьому фактично не мінявся.

Для адекватного розуміння та дослідження ситуації варто розрізняти бодай два ступеня традиційності, без чого складно наблизитися до наукового охоплення реалій наддніпрянського села пізньоімперського періоду. По-перше, це сам селянський уклад, який попри глибокі модернізаційні впливи та дедалі

зростаючу залежність від них, зберігався. Відповідно тісно й безпосередньо взаємопов'язаним із ним лишався і внутрішній світ людей «від плуга» [97, 266–270; 100, 126–128]. По-друге, інтерпретаційні моделі науково-публіцистичного тлумачення чи художнього (зокрема літераторами та митцями) відображення цього світу – традиційними ми тут окреслюємо усталені ще в XIX ст. романтичні та реалістично-позитивістські взірці. Причому традиційність цих поглядів простежувалася як у тому, що вони мало кореспондувалися з інноваційними тенденціями осмислення селянства, так і у своєрідній мізерності й нерівномірності його представлення в модерних студіях. Тобто ведучи мову про традиційність у другому значенні, автор має на увазі неспроможність більшості представників тогочасної інтелігенції долати схематизм мислення, зумовлений історичним минулим та, відповідно, домінуючими в уявленнях сучасників стереотипів сприйняття, розуміння й пояснення селянського світу. Крім того, ці форми спільної залежності дуже мінімізували потребу розширення діапазону його осмислення.

«Подвійна традиційність», про яку йдеться, досить виразно простежувалася в ставленні селян і, водночас, уявленнях, інтелігентів до освіти. У періодиці, зокрема земських виданнях, набували поширення своєрідні пояснювальні схеми, де селянству, яке загалом патріархально сприймало роль і значення освіти, протиставлялися не завжди чітко ідентифіковані (тому можна припустити, що й серед них були селяни) групи сільського населення, котрі вже «якісно по-іншому ставилися до отримання знань» [222, 28–29; 241, 83–89]. У 1908 р. один із дописувачів «Хлібороба» Опанас Настевич окреслював цю поляризацію так: «Наше селянство не дуже то дивиться на грамоту. Грамота й просвіта... щось таке, що... на найостаннішому місті. Дітей навчають не дуже охоче. Батько посилає свою дитину в школу перший рік не для того, щоб вона набралася там розуму... Все це робиться, щоб та дитина менше шкодила дома зимою, менше чоботи рвала на сковзанці... Так у нас ця справа ведеться. Але чому цього нема у людей освічених, котрі дещо знають і хочуть, аби і діти їх знали все, що треба тепер будь-якій людині. Вони тягнуться з останнього,

підтримують один одного, та виходять таки в люди (здобувають освіту, стають освіченими. – Я. П.)» [202, 59–60]. Уважно аналізуючи численні роздуми представників земств у перші десятиліття ХХ ст., приходимо до розуміння, що саме в той час формувалася думка, яка буде визначати погляди наступних поколінь інтелектуалів, а саме: ситуація дедалі більше залежала не від станових обмежень селянства, а хисту (вроджених чи набутих умінь, здібностей) й бажання кожної родини або, навіть, окремого індивіда щодо реалізації себе (чи своїх дітей/внуків) у царинах, де освіта мала першочергове значення. У словах О. Настевича це бачилося так: «Був би лише розум та знання, скрізь приймуть тепер. Є тепер багато таких шкіл, куди й нашого брата (селянина. – Я. П.) приймають, і є вже чимало наших мужиків, які закінчили такі школи» [202, 60].

У пропонованій візії можна помітити не лише порівняно більше представництво вихідців із селянства серед тих, хто отримував, кажучи на сучасний лад, початкову й середню спеціалізовану освіту, а й відчутну зміну акцентів. Головний із них – чому, власне, це відбувалося? Про ледве примітне зміщення наголосу на самих селян, яким випала доля починати мислити креативніше за своїх батьків-дідів, свідчив факт звернення уваги на чинник свідомості («наскільки краще вивчиш свого хлопця (сина. – Я. П.), настільки кращий вийде з нього господар») [202, 61]. У наведеному нами прикладі ще, що цілком слушно, визнавався патріархальний рівень мислення селянського загалу («можуть сказати селяни, що не всім же панувати, а треба комусь і мужикувати»), проте на його тлі чулися й альтернативні судження: «Правда, що ми (селяни. – Я. П.) бідні, що нашим дітям важко дістається освіта. Але хіба все ж таки немає в них нічого? Мені здається, що аби було більше свідомості, то все ж таки можна було навчатися чи не кожному. А тому, хто вивчився, набагато легше мати заробіток і жити на світі, дарма, що він мужик» [179, 60]. Йшлося вже і про набагато більші перспективи для того часу: «Є ж такі сторони (випадки в селянському середовищі. – Я. П.), де діти закінчують університети, і тоді знову повертаються до плугів» [202, 61].

Погляди на селянство змінювалися, оскільки помітно зростав рівень соціальної та індивідуальної комунікації. На губернському, повітовому, волосному й навіть сільському рівнях «народ брав живу участь в обговоренні» актуальних питань [263, 42; 251, 29–30]. Це були різного роду зібрання, як от земські, волосні, сільські, кооперативні збори [234, 591–593; 177, 277–287]. На них виникали нові, невідомі раніше можливості краще зрозуміти селян, які й самі дедалі більше заявляли про себе в громадському житті. Інколи результатом контактів ставало «загальне прозріння», яке найчастіше стосувалося господарських питань, до яких, на думку одного з дописувачів «Хлібороба», «інтерес селян дуже зростав» [78, 41; 170, 16–17]. Знайомлячись з такими дописами, переконуємося, що, на відміну від аналогічних описів ХІХ ст., у них більш виразно простежувалася якраз фіксація зближення людей різних соціальних верств. На сторінках згаданого видання з'являлися численні «спільні» сюжети, які відбивали настрої навколо сільського життя. Один із дописувачів, на прізвище Бутенко, писав: «...Краще було б, коли б наші селяни гуртувалися в спілки... Певно, що таке господарство повинно вестися на ґрунті рахунків і роцотів, аби не було ніякого непорозуміння» [95, 34].

Вплив модерних суспільно-політичних процесів на селянство, зміни, які відбувалися в середовищі найчисленнішої соціальної верстви Наддніпрянщини, нерідко однаково позначалися як на традиційних, так і інноваційних тлумаченнях. Інакше кажучи, погляди на село часто були надто залежними від «самого села». Особливо коли йшлося про тяжке соціально-економічне становище його мешканців. Приміром, як це торкалося переселенців до Сибіру, які, згідно зі спостереженнями дописувачів часопису «Село», «страшенно бідували», причому як на нових сибірських землях, так і після повернення на батьківщину («на старих гніздах»), бо здебільшого сім'ї продавали своє добро перед тим, як рушати на переселення [236, 5].

Ще одним прикладом подібності традиційних і інноваційних поглядів на селянство була царина уявлень самих хліборобів, їхньої рецепції багатьох життєвих явищ, подій, процесів, повсякденних обставин. Значною мірою це

відбувалося тому, що тогочасним освіченим людям просто бракувало модерних заміників таких усталених (загальноприйнятих) у народі способів сприйняття й тлумачення. Як, приміром, людина з освітою інакше могла пояснити мотиви переселенців, котрі поверталися з Сибіру через великі бідування, дорожнечу, відсутність допомоги від казни: «Краще тут померати, хоч у чужій хаті, аби на батьківщині» [236, 5]. Привертає увагу поняття «батьківщина», яке вжито в міркуваннях інтелектуалів у традиційному (власне селянському) значенні. Батьківщина – це місце (місцина) народження, батьківський спадок, який наділений сакральними почуттями, але не більше. Тобто, «Батьківщина» як країна тоді ще не фігурувала в масовій свідомості, громадському дискурсі [362, 5–12]. Не кажучи вже про те, що цей модерний, національно значущий образ рідної землі лишався позбавленим поняття «Україна» як, знову ж таки, сакрального, такого, що (відповідно до вчення Е. Дюркгейма), відображало колективні (національні) цінності.

Переселенський рух був масовим процесом. Невирішення земельного питання спонукало селян шукати кращої долі по всьому світу: «багато з них загинуло під час самої дороги на чужину або за несприятливих життєвих умов на нових місцях, але багато хто і осів та були цілі округи, заселені етнічними українцями» [523, 39]. Представники інтелігенції розуміли, що так чи інакше, селяни-переселенці підпадали під вплив місцевої людності та втрачали свій національний тип без ясної свідомості та поривали зв'язки з рідним краєм. Як наслідок – процес денаціоналізації та відречення від свого коріння. Але, частина інтелігенції, котра теж була змушена покинути рідні терени, писала листи та, навіть, скаржилася на те, що «не має змоги проводити просвітню роботу серед селянства в повній мірі на нових місцях» [200, 1].

Творення інтерпретаційних моделей українського селянства знайшло своє специфічно-фрагментарне відображення в шеститомному ювілейному виданні, присвяченому 50-річчю скасування кріпосного права, яке побачило світ у 1911 р. під назвою «Велика реформа». Співавтори цього видання, переважно люди з великим інтелектуальним потенціалом та досвідом суспільно-

політичного життя, по суті репрезентували тогочасні уявлення про наддніпрянське селянство, «розмістивши» в ньому не лише особисті знання, а й почасти громадські настрої, поширені серед інтелектуальних кіл рефлексії [93, 1–33; 122, 34–42; 98, 94–109]. Так, відомий публіцист і педагог, земський діяч (родом із Чернігівщини), який, окрім іншого, належатиме до Харківського товариства з поширення в народі письменності, Іван Білоконський зазначатиме, що попри півстолітню пореформену еволюцію, селянство лишилося неосвіченим. У контексті поширених у той час уявлень він спрямував свої докори тим «чиновникам, які не забезпечували шкільну справу на державному рівні» [85, 289]. Сутність поглядів І. Білоконського передано наступними словами: «Якби кріпосницький погляд на народ не панував до цього часу..., якби не боялися дати освіту, ситуація давно змінилася б на краще» [85, 302]. Зрозуміло, що до самих селян, їхніх уявлень, бажань і потреб, тим більше до самобутньої культури, етнічних та інших форм самовираження в цього ліберала (кадета) запитань не було.

Набагато демократичніше, тобто ближче до сільських людей, їхніх запитів, мислив літературний критик і шевченкознавець, що народився в «прикордонному» білоруському Пінську, Володимир Краніхфельд. Він був серед тих інтелігентів (а серед них Марко Вовчок, В. Короленко та ін.), які закликали колег з передовими поглядами так: «Будемо всіх вважати просто людьми й судити про кожного за людською психологією...» [172, 303–304]. Як особистість з критичним мисленням, В. Краніхфельд вважав (у 1890-х рр., коли сам відійшов від народовольців і приєднався до легальних марксистів), що «вже немає того мужика, єдиного й неподільного, простого мужика, на якому старі народники споруджували храм свій. Тут є Федоти, Івани, бідняки, багатії, зубожілі й куркулі, добродійники й грішники, турботливі й п'яниці..., господарі й працівники» [172, 335]. Такий широкий спектр селянського світу свідчив про якісні зміни в уявленнях самого(их) інтелектуала(ів). Принаймні увага тепер зверталася не лише на господарсько-етнографічні сторони життєдіяльності сільських мешканців, а й на їхні морально-психологічні риси, за які селянин

мав тепер «нести особисту відповідальність». Селянство втрачало безіменне «тутешні», персоніфікувалося за іменами [157, 109–113].

Прощання зі своєрідним світоглядним етнографізмом відбувалося в контексті заглиблення в соціальні та психологічні явища/процеси [346]. Про це досить переконливо писав В. Антонович. Він стверджував, що мова – це «зверхня ознака», а національність – набагато глибше, універсальне явище. Воно «охоплює всі функції душі чоловіка. До того це ж не залежить виключно від мови». Своєю чергою Д. Донцов із неприхованою солідарністю цитував французького історика Фюстеля де Куланджа: «Населення, людську юрбу єднає в націю не спільність мови, не територія, не однаковість матеріальної культури, а тільки чинник духовної культури» [369, 115].

У «Листах з України Наддніпрянської», написаних в останнє десятиліття XIX ст., Б. Грінченко досить чітко окреслив своє бачення соціальної структури суспільства, якою вона сформувалася на теренах підросійської України: «Сумно, сумно стане тому, хто подивиться тепер по нашій Україні! Вся країна розбилася на два виразні табори – панів та мужиків, інтелігенцію та народ. Першими іменами звать сі табори мужики, а другими – пани. Розрізнило їх багато речей: і соціальні обставини, і економічні, і просвітні. І правами, і заможністю, і просвітою (хоча здебільшого позверховою) відрізнився пан од мужика. Та додається ще одна річ, і ся річ розрізняє їх украй: пан зрікся своєї національності» [129, 34]. Як впливає з тексту, відомий громадсько-політичний діяч, учень М. Драгоманова звернув увагу на глибоку прірву між двома соціальними станами. Характеризуючи сільське життя, він наголосив на тому, що селянство «не має часу на роздуми над національним питанням» у зв'язку з постійною, «щоденною борнею за шматок хліба» [129, 34]. Б. Грінченко спробував оцінити селянство через призму основних тенденцій розвитку українського суспільства кінця XIX ст., як він сам його розумів. Серед іншого зазначив, що нібито відсутність знань з історії та, звідси ж, неспроможність до національної самоідентифікації призводила до того, що селяни плутаються та називають себе «мужиками, хахлами» [129, 34].

Апелюючи до цих визначень, Б. Грінченко вказував на необізнаність сільських людей у тому, що на той час уже існували нації і вкрай важливо, якою мовою кожна з них розмовляла та які вірування сповідувала

Отже, ця необізнаність селян призводила до міркувань, що «пани і люди» робили (працювали), одягалися та розмовляли по-різному. Десь у цьому приховувалися джерела зневаги селянства до поміщицтва і навіть заздрість. Розумову діяльність селяни не вважали за власне роботу, тому, на їхні стійкі переконання, «пани мало що роблять» [129, 34]. Але жити по-панському також хотілося. Тому, селяни «скидали свою одягу й брали начебто панську; кидали свою мову і балакали начебто по-панському...» [129, 34]. Що з цього виходило? «Те, що мужик переймає у пана (звісно, скільки може і розуміє) позверховність, і, звісно, вкупі з нею і такі гарні речі, як розпуста і т. ін. А проте, власне, і не в панів він се переймає: до пана все ж через лад високо задля нього. Тим переймання йде від лакеїв і куховарок. З'являється цілий суспільний шар: перевертні» [129, 34].

Б. Грінченко також зазначав, що селяни цікавилися історією, але це, знову ж таки, радше винятки. Констатуючи цей факт, він вбачав суть проблеми в небажанні інтелігенції займатися просвітою хліборобів: «Писати книги з історії, облаштовувати бібліотеки і т. д.» [129, 34].

З наведеного вище цілком зрозуміло, що Грінченко переймався передусім назрілою, як йому здавалося, проблемою поширення просвіти. У цьому він бачив коріння нібито повсюдної практики запозичення селянством панських звичок, мови, намагань бути схожими на поміщиків у всьому. Такий снобізм не найкраще відбивався на самих сільських людях. Сучасники могли спостерігати і перекручування власної мови, і незнання історії власного роду, і проблеми з самоідентифікацією, що давало проросійськи налаштованій інтелігенції, різній провладній публіці (кореспондентам чорносотенних газет та ін.) підстави стверджувати про «темний народ малоросів» [129, 34].

Репрезентуючи візію українського селянства кінця XIX – початку XX ст. у світоглядних конструктах наддніпрянської інтелігенції, розширимо їх

поглядами письменниці Христини Алчевської. Її стаття «Мужицька дитина Василь Стефаник» досить чітко окреслює рецепції самої авторки.

Х. Алчевська розмірковувала в притаманному для її доби стилі. Насамперед привертає увагу, що поняття «народ» вона вживала синонімічно «селяни» [81, 381]. Поєднуючи романтичні та модерні стилі, наголошувала: «Всякий освічений народ уміє шанувати тих своїх добрих синів, що вносять у темну юрбу людську світло науки чи знаття... І чим темніший нарід, тим гірше вміє він дізнаватись, хто його кривдить і що йому шкодить, і блукає він, мов сліпий у лісі напوماцки. Так і наші темні селянські громади частенько не знають, хто їм може принести користь, хто їм стане у пригоді, хто про них може колись піклуватися у Державній Думі, а то ще й перед усім світом виступить та розкаже про те лихо, що народові заподіювалось» [81, 381].

Таке розлоге цитування виправдане змістом і контекстом запропонованих авторкою міркувань. У них репрезентовано обидві сторони великого заочного діалогу – селян і інтелігентів. Ведучи мову за пошанування, письменниця мала на увазі ту форму вдячності, на яку спроможний був сільський люд. Зазвичай це емоційна та, значною мірою, міфологізована оцінка. Крім того, Х. Алчевська торкнулася проблеми політичної культури селянства, зазначила, що ця культура не спроможна адекватно суспільним реаліям реагувати на історичний перебіг подій, а вряди-годи й на повсякдення. Така обставина свідчила про притаманне окремим представникам інтелектуальних кіл об'єктивне (таке, що відповідало дійсності) охоплення суспільних явищ. Чи не найбільшою проблемою тут прийнято було вважати неспроможність (через власну неосвіченість, що, безперечно, було очевидним спрощенням складної проблеми) визначатися зі своїми «оборонцями» з середовища інтелігенції.

Розуміючи значну роль інтелектуальних кіл у формуванні нової (модерної) свідомості селян, Х. Алчевська радила здобувати освіту колективно, усією громадою. Вбачаючи в громаді велику рушійну силу, вона стверджувала, що в такий спосіб порівняно легше «поставити в селі школу, ніж кожному окремому громадянину дбати про те, щоб своїх дітей навчити грамоті без помочі

громадянської» [81, 381]. Алчевська робила вмотивовані висновки про те, що, зазвичай, люди лишалися пасивними в громадському житті. Приміром, коли потрібно було йти на волосний сход, то вони цього не робили, а продовжували «господарювати.., а про громадянські справи не дбали» [81, 382]. Такою ж мірою скептично письменниця оцінювала небажання селян займатися «навчанням дітей та особистою освітою» [81, 382].

У пошуках досконаліших синтезів цієї проблематики, звернемо увагу на думку визнаного громадсько-політичного діяча, усесвітньо відомого історика М. Грушевського. У своїй книзі «Про українську мову і українську школу» він зробив аналіз розвитку освіти через призму історії, зауваживши принагідно, що за часів гетьмана Б. Хмельницького про просвіту населення, зокрема й селянства, дбали краще, ніж наприкінці XIX – початку XX ст.: «Наш край, наш народ зостався трохи не з тим, що був, або й ще назад пішов. Зостався темним гречкосієм, наймитом чорноробчим. Таке з ним зробила панщина, наново на нього накинена» [131, 24]. Також Грушевський наголошував на тому, що імперська влада не давала вільно думати, а все мало робитися лише після наказу тих же можновладців. Звідси й невелика кількість шкіл, де викладання велося російською мовою, яку селяни не розуміли. Українську ж мову привчали «гидувати, мовляв – се мова мужицька, до науки не здатна». Це призводило до того, що «народ стемнів, збіднів, самий останній став, хоч не обидила його природа, ані розумом, ані понятєм» [131, 24]. Отже, вказуючи на недостатній рівень освіти та нехтування владою українськомовного режиму навчання, Грушевський вбачав у селянстві великий потенціал, водночас був стурбований причинами, котрі унеможливлювали його реалізацію.

М. Грушевський подав досить цікавий сюжет про події в с. Теслугові Дубенського повіту, що на Волині: «Селяне на волостному сході постановили просити, щоб у їх волости... відкрили школи з українською мовою, де б дітей учили по українському. Потім і на повітовому з'їзді в Дубні се ж бажання своє чи прошенне теслугівські селяне поновили» [131, 29]. Розмірковуючи над цим епізодом, історик зазначав, що він не особливий, а тому не повинен викликати

якого-небудь здивування. Справа в тому, що на той час селяни чи не повсюдно вже розуміли важливість навчання рідною мовою, як і просвітне значення україномовної книги. Але «начальство їх про те не питало, а вони мовчали, самі не казали, чого хотіли, чого їм треба, щоб вийти з теперішньої темноти та злиднів» [131, 29]. «А різні людці тому й раді. Як тільки мова заходила про те, щоб селянам дати школу українську, зараз вони в одну душу заводили: «селяне», кажуть, «мовчать»; «селяне того не просять»; «селяне з руської школи і науки вдоволені, української не хочуть» [131, 30]. З вищесказаного можна зробити висновки: на думку Грушевського, селянство розуміло значення української мови та школи, бажало їх мати, але не було спроможним відстояти свої уподобання публічно, контактуючи задля цього з владою. Власне тому тривав процес зросійщення, який загострював ситуацію на селі.

Події в Дубенському повіті на Волині були справді визначними на той час, що підтверджують матеріали, опубліковані в газеті «Рада» (№19, 1910 р.) під назвою «Вони не просять?» Дописувач часопису зазначав, що повіт був осередком чорносотенної пропаганди Почаївських ченців, але, попри це, «в селян прокинулося почуття національної самосвідомості» [116, 1]. У статті увагу акцентовано на тому, що дебати стосовно української мови в судах, школах та інших інстанціях і закладах нічим не закінчувалися, окрім насмішок і злостивих випадів депутатів-реакціонерів. Послуговуючись фразою «вони не просять», вороже налаштовані депутати запевняли, що «народу» не треба національної свідомості, що він сам цурався своєї мови, аби «прилучитись до єдиної «русской» парости» [116, 1].

Селянські постанови, які ми простежили в Дубенському повіті, не були рідкістю. Небайдужість до громадських справ поволі поширювалася селами, дедалі більше людей розуміло їхнє значення.

Ще одну групу інтелігенції представляв О. Катренко, котрий належав до апологетів О. Кониського та, як письменник, дебютував у 1890-х рр. У своєму творі «Записки українського народолюбця» він так описував сцену знайомства з селянами: «Як тільки я приїхав на село літкувати, так не гаючися і почав

знайомитися особисто із селянами... Зараз же то біля мене у неділю, чи й так у яке сьвято, скупляється чималенька вже громадка. Дехто з них то заходить побалакати й у будень навіть. Позбираються люде, а я їм читаю книжки... Але я не читаю їм ані беллетристики, ані поезії, книжки такого змісту я грамотним даю до рук задля власної прочитанки... По всьому вони мені безмежно вдячні. Увесь час читав я їм наукові агрономічні речі» [161, 136]. Загалом селянство О. Катренка бачив тямущим, таким, яке чи не завжди обмінювалося враженнями від почутого, дякувало за все прочитане та погоджувалося з написаним, тобто твердженнями, котрі були в книжках. Торкаючись питань просвіти, він наголошував на соціальному становищі селянства, яке вважав досить кепським: «А які наші люде, Боже, нещасні, убогі! Доводиться мені майже їм усім допомагати то тим, то сим, чим можу, а що найбільше грішми. Все у мене вони по троху позичають. Але які вони всі чесні. Ні одного ще не трапилося, щоб не приніс мені позиченого їм і неодмінно у наперед обіцяний їм день» [161, 138]. Усе це дає нам підстави зробити висновки про те, що селяни, у розумінні О. Катренка, були «чудовими слухачами та учнями». Зазвичай вони поводитися як порядні люди, «з повагою ставилися до учителів».

Більшість представників інтелігенції продовжувала ідеалізувати селянство, хоча притаманні 1860 – 1880-м рр. традиції народолобства переживали кризу. Саме про таке явище писав письменник, журналіст та громадський діяч Г. Коваленко-Коломацький. У своєму творі «Ідеаліст» він розкривав суть цього процесу, котрий досить часто «був надмірним і мало чим виправданим». На прикладі такого собі пана Суниці показав, що той «за походженням був простим селянином, але обставини життя та самоосвіта зробили з його інтелігента-городянина; та не вважаючи на те, він ціле життя зоставався щирим до народа, він любив його, любив свою вітчину; хоча любов та була цілком плятонічна, вона ні в чім не виявлялась опріч слів. На жаль та гризоту своєї дружини, Марії Степанівни, Суниця часто-густо ідеалізував селян; факти з життя не раз доводили йому щось иньше» [165, 212]. Тож, хоч його позиція і шкодила йому та його дружині, він залишався вірним своїм засадам. Раз у раз

виходило так, що пан Суниця приносив з базару то «вонючих крашанок, що продасть йому селянка за «свіжі, свіжі, як кришталь», то купить молока скислого, або ж принесе ковбасу таку, що її тільки собаці викинути». Такі походи на базар, в розумінні пана, були для «єднання з народом» [165, 213]. Згодом, почавши помічати негарні вчинки з боку селян, Суниця виправдовував їх, вказуючи на те, що це шкідливий вплив міста на село. На його думку, селяни брали поганий приклад у містян – звідси й шахрайства на ринку! А винив він у цьому «псевдокультуру». Прикро йому було від того, що селянство деморалізується, переймає від містян усілякі шахрайства, а також губить свої «добрі національні прикмети». Споглядав він також і те, що «щира інтелігенція, бачучи ту деморалізацію, байдуже відносилася до того явища, не дбала про те, «аби задопомогти якось народови, дати йому духову поживу, захистити від шкідливих впливів» [165, 214].

Зважаючи на таке становище на селі, Суниця вирішив купувати й поширювати серед селян україномовні друковані книги. У такий спосіб хотів вплинути на людей, пробудити в них самосвідомість, самоповагу та навіть національне почуття. З поширенням книжок часу не гаяв і «вже на другий день після отримання, поніс кілька примірників на базар, де роздав селянам». Г. Коваленко-Коломацький писав: «З початку він почував себе ніяково в такій ролі – в ролі якогось аматора просвіти селян, почував себе ніяково через те, що не знав як розпочати се діло та ще на базарі, як забалакати про се з селянином» [165, 216]. Але це вагання згодом зникло – селяни охоче брали від нього книжки, хоча деякі й відмовлялися, думаючи з недовірою, що Суниця жартував, коли казав, що розповсюджує їх задарма. Коли ж переконувалися, що «пан роздає їх, не вимагаючи нічого взамін, брали їх сміливо і з усмішкою, котра ніби виявляла глузування» [165, 217]. Незважаючи на різні реакції, Суниця загалом був радий тому, що роздавав книжки, з надією на те, що селяни їх читатимуть та набуватимуть нових знань. Щоправда, дехто з селян використовував роздані книги на цигарки, але «пан» зміг-таки добитися певного результату в просвіті [165, 218].

Підсумовуючи ці та інші аналогічні факти, Г. Коваленко-Коломацький стверджував, що хоча село й переживало «деморалізацію», проте цей процес можна було подолати через зацікавлення селян просвітою. Здебільшого неписьменні люди знаходили можливості отримати інформацію з книг, які розповсюджувала небайдужа інтелігенція.

Нам також цікавий погляд селян на саму інтелігенцію, кого вони відносили до цього поняття, що під ним розуміли. Сутність цього питання намагався пояснити громадський діяч Тихін Осадчий. Він зараховував до інтелігенції «і батюшку, і писаря, і учителя, і економа...». Тобто, як ми бачимо, чіткого визначення поняття, хто насправді мав би бути з когорти інтелігенції, на селі не існувало. Освічені селяни до інтелігенції відносили кожного чоловіка, що був «по-панськи» одягнений, мав хоч якусь освіту, умів «балакати по письменному». Т. Осадчий зазначав, що хлібороби, як приїздив хто новий у село (священник, фельдшер чи писар), спочатку придивлялися до нього та прислухалися, що про нього казали люди, звідки він приїхав. А потім вже увага була звернута на його розмови та справи. Інколи ці «оглядини» тривали досить довго – поки «з усіх боків роздивляться цю нову людину» [213, 1–2]. Якщо особа відповідала потребам селян, підтримувала їх розмовами – то її називали потім «інтелігентним», хоч ці висновки могли бути хибними.

З поширенням українського руху збільшився і україномовний книжковий продукт, що давало змогу потрапити книгам у село. Селяни купували книги в містах, привозили з «салдатів», виписували й їм їх надсилали, кому і дарували представники інтелігенції, що проїздили селом. Траплялося, україномовна книжка потрапляла також і на сільські ринки, що свідчило про зацікавленість селянства в прочитанні «рідного слова». О. Верходуб так описував ці факти: «Хлопець купив книжку «Сам собі пан» силкується прочитати та не вчитає, бо «ярыжку» і російський правопис знає, а «кулішівки» й не бачив, але є на селі одна молодиця – селянка, що десь навчилася добре читати по українському. Йде з товаришами до неї хлопець. Читає жінка книжку сміються слухачі. Потім вона проказує немудру науку, як треба читати таким правописом. «А я думав – як

його читать, а воно слід тільки по нашому вимовлять», каже нарешті зрадлий хлопець. Цей же хлопець уже в іншій «компанії» читає книжку і людям показує, як треба читать. Після цього книжка йде з рук в руки і заживає собі на селі такої слави, що й баби знають про того чоловіка, котрий хотів панського права доскочить та що з того вийшло» [105, 2]. Це один із яскравих прикладів поширення української книги на селі. У тому ж таки селі була невеличка бібліотека для селян, де налічувалося близько ста книг і з якої щотижня видавали книги. Україномовні книги з цих бібліотек робили свою справу – щотижня все більше людей приходило, і, хоч не всі вміли читати українською, але просили щоб їм читали та навчали. Як висновок, за словами О. Верходуба, «Отак один по одному визнавали селяне про наші книжки, брали, читали. Не пройшло 2–3 місяці, як наша книгозбірня розійшлася по селу до останнього примірника. Найшлись такі... читачі, що поперечитували всі книжки» [105, 2]. Коли вже не було нових книг, то селяни склалися грішми та виписували їх. Усі ці факти дали змогу зробити певний зріз, за котрим виявили, хто і в якому віці найбільше любляв читати. Селяни чоловічої статі віком від 14 до 18 років найчастіше брали до прочитання книги про Т. Шевченка, Б. Хмельницького, Б. Грінченка, П. Куліша, Сократа, Колумба та багатьох інших визначних людей в українській і світовій історії та літературі. Не меншим успіхом серед такої вікової категорії користувалися повісті Г. Квітки-Основ'яненка, Б. Грінченка, Марка Вовчка та дещо з творів В. Винниченка. Селянки ж найбільше читали твори «Орися» (П. Куліш), «Сердешна Оксана» (Г. Квітка-Основ'яненко), «Наймичка», «Причинна», «Катерина» (Т. Шевченко) та ін. Як зазначає О. Верходуб, жінки читали менше книг і це були ті, котрі гарно навчалися в народних школах. Селянство віком від 23 до 40 років надавало перевагу історичним книгам, книгам про козацтво та про громадські справи. Усі ці чинники сприяли поступовому пробудженню в селян національної самосвідомості та їхній «більшій інтелігентності».

Не можна не згадати і українську пресу, те, як її розповсюджували серед селян та який вона мала на них вплив. Було кілька шляхів поширення

інформації про українську пресу: 1) діяльність сільської інтелігенції; 2) перебування у війську, де служили українці, котрі читали книги та газети українською; 3) навчання в міських школах (спеціалізована освіта), а в літній час – приїзд до села, надходження виписаної ними преси та розмови про це з іншими селянами; 4) також були випадки того, що представники інших національностей виписували україномовні газети, як наприклад, один німець газету «Рада»; 5) отримання газет «сільськими панами» [104, 2]. Спочатку це були поодинокі читання газет, а згодом – гуртові, коли приходила газета одному з селян, а до нього сходилися сусіди й слухали. Були й такі селяни, що розносили по селах звістки про українські газети. За словами О. Верходуба, для цих людей газети були одночасно й каталізатором до руйнування старого світогляду, формування національної свідомості. Вони починали почувати себе «громадянами», розумітися в державних справах. Звісно, що це викликало занепокоєння в представників влади, які будь-що намагалися зашкодити цьому, звинувачуючи редакції газет в бажанні, наприклад, «автономії Малоросії». Такі та подібні розмови «викликали в селян страх, але ненадовго» [104, 2].

Не оминув тему села та сільського життя і педагог та письменник Степан Васильченко. В одному зі своїх оповідань («Голодному й опеньки – м'ясо») він висвітлив бажання селянина-хурцика (візника) Антіна читати книги, що видно з його розмови з монопольщиком Василем Івановичем, котрий не розумів навіть тому книги і говорив що «... пусте, я тобі скажу, оте діло – книжки читати... та й зовсім воно не личить мужикові». Навіть спочатку згодившись із твердженням монопольщика, візник не збирався покидати свого наміру: «То чи не знайшлося б, кажу, чого не-буть для мене, – знов казав Антін трохи переждавши, – почитав би трохи по обіді, щоб не скучати. Ну, добре! – подумавши сказав монопольщик, – я винесу тобі псалтиря. Для свята більше підходящої книжки і не знайти. – Псалтирь є у мене, Василю Івановичу, – чи немає якої небудь іншої? – може є така, що пише про думу, або про землю? Василь Іванович скосив на бік заскалене око і закусив губу. – Таких книжок, як ти кажеш, у мене, братіку, не водиться. За такі книжки знаєш куди тепер

ховають? – Василь Іванович строго поглянув на Антіна, – тікай, Антіне, тих книжок, як вогню – по приятельському ражу тебе» [101, 2]. Хоч, у кінцевому результаті, Антін і отримав іншу книгу (задачник, котрий дав йому пан), але вся ця процедура пройшла з певним глузуванням над «темним мужиком». Антін вирішив читати книгу не сам, а з іншими, такими ж як він, селянами. Навіть у тій книжці вони знайшли задачі про селян та землю, що спонукало їх обговорити найболючішу тему – малоземелля. Можна зробити висновки, що С. Васильченко співчував селянству, намагаючись зобразити в деталях їхнє життя, бажання не бути «темними» та розумітися в суспільно-політичній ситуації імперії.

Єдина щоденна україномовна громадсько-політична, економічна й літературна газета «Рада», що виходила в Наддніпрянщині, пропагувала ліберальні погляди. Для нас цікавою є стаття, надрукована в одному з номерів під назвою «Деморалізація українського села» (№ 263, 1909). У ній дано огляд чорносотенної преси. Принагідно критично оцінено погляди дописувачів, які повідомляли про «страшенну деморалізацію селянства» [134, 1]. Особливу увагу звернуто на сільську молодь, яка, як зазначав один із кореспондентів газети «Киевлянин», не мала того «страху перед авторитетами, котрим традиційно послуговувалося старше покоління селян», що вона не релігійна й не боїться начальства. Усе це, на думку кореспондента, призводило до того, що «молодь п'є, щоденно влаштовує дебоші та крадіжки» [134, 1].

Автор статті погоджувався, що з настанням політичної реакції українське село зазнало значної деморалізації, але відкидав неправдивий стиль висвітлення цих фактів у чорносотенній пресі. На його думку, проблема деморалізації крилася не в волосних судах, не у відсутності сільської поліції чи в газетах, котрі надходили з міст, а в іншому. Власне реакційна політика уряду призвела до того, що «найбільш впливові люде мусили покинути село». Молодь лишилася без порадників. Учителі були настільки заляканими «з усіх боків», що боялися будь-яких стосунків із селянами поза шкільними справами. Духовенство значно дискредитувало свій авторитет агітацією на користь

чорносотенців, а тому «всякій путній книжці чи газеті... постановлено перепони, зумисне шириться тільки чорносотенна література» [134, 1].

Причини деморалізації українського села автор допису в «Раді» також бачив у тому, що чи не всі «ідейні згуртування» селян, навіть кооперативи, викликали підозру влади. Вирішення проблеми він вбачав у залученні молоді до просвіти; в наданні змоги інтелігентам, котрі проживали на селі, впливати на найактивніших селян задля організації їх у просвітні артистичні та економічні гуртки; в забороні духовенству втручатися в політику; в тому, щоб селянство мало змогу читати хороші книжки та газети; в можливості «Просвіт» відкривати свої філії на селі; в заснуванні читалень і проведенні різних лекцій та ін. [134, 1].

З огляду на сказане, можна зробити висновки, що проблема деморалізації українського села полягала в реакційній політиці уряду Російської імперії, який не давав змоги поширювати книги та газети (крім чорносотенних) та різко реагував на різні селянські зібрання й утворення. Усе це, безперечно, позначалося на рецепції регіональної інтелігенції.

У п'єсі «Супротивні течії» корифей театру М. Кропивницький подав картину сільського життя, що потребує окремої уваги. Письменник і драматург глибоко розкрив ставлення селян до навчання: «Гаврило. Так от я й кажу тобі прямо, що оті книжки та бумажки, над котрими сидить твоя дочка, – дурниця. Навіщо їй ота морока з чужими дітьми? Нехай краще мерщій іде заміж та й воловозитиметься з своїми, коли така впадлива до читання. Андрій. Та це вже її діло... Гаврило. Ми ж з тобою не грамотні, та прожили, слава Господеві, вік... Андрій. Звісно, прожили... Але, либонь, було б краще, коли б грамоту тямили... Гаврило. Ні, не краще! Яке пуття з грамоти? Андрій. Та якесь там є... Був би я добре грамотним, я б тобі висловив те пуття...» [176, 439]. На прикладі двох односельців автор показав позиції всієї хліборобської верстви. Зробив це, вивівши образи кардинально протилежних позицій – одні селяни не заперечували важливості навчання, другі – не виявляли до нього бажання та намагалися будь-що довести його непотрібність. Для них – це марна трата часу

та «дурощі» [176, 439]. Кропивницький дуже добре показав той традицій світ, де навчання не мало значення, викликало лише осуд і підозру: «Квасолиха. А чутка йде іменно про вас. «Здурів, – кажуть, – чоловік, на старості літ почав у дочки вчитись»... Кінець світові!.. Яйця починають курей вчити...» [176, 452]. Водночас М. Кропивницький ґрунтовно висвітлив і ту частину селянства, зокрема й старшого віку, яка мала жагу до читання і письма, хоча нерідко соромилася цього. Психологічний чинник комунікації відігравав неабияку роль – небажання бути висміяним односельцями та запідозреним у чомусь лихому мало велике стримуюче значення.

Усе ж інтерес до освіти поволі зростав. Українська інтелігенція, яка гуртувалася навколо газети «Рада», раз по раз звертала увагу на цю очевидну тенденцію. У статті «Про народ і вчителів» (№ 19, 1908 р.) дописувач П. Гай спростовував твердження, що селянство нібито не мало зацікавленості в українських книжках і періодичних виданнях. Свої переконання в протилежному він доводив досить красномовним прикладом часів революції: «У 1905 р., як тільки вийшла з друку «Громадська Думка», я купив перший номер і повіз у село. Дома я застав з десяток селян і почав читати газету. Один зі слухачів, Данило, попрохав у мене № газети, щиро пригорнув його до серця, перехрестився і тихо-радісно промовив: «Голубко моя, нене Україно!.. Ти заговорила до своїх діток рідною мовою!..» (дійсні його слова) і тихо покотились з очей сльози... Данило – рибалка і освіти ніякої не мав, крім того, що читав по складах». Це так зустріли «Гр. Д.» в Білоцерківщині» [118, 3].

Вказуючи на те, що селяни «не любили панів», котрі відцуралися рідної мови на користь російської, автор статті також акцентував увагу на тому, що цю проблему дуже добре розуміли вчителі сільських шкіл. Але, оцінюючи роботу педагогів, дописувач уже не був таким категоричним і резюмував набагато критичніше: «Треба, щоб учитель був перекладиною од темного села і до культурного города... Єсть і між ними гарні люде, щирі українці, що невпинно працюють на рідній ниві – і вони сами за себе говорять. Але більшість вчителів не може задовольнити навіть тих скромних вимог, які

завжди стоять перед ними, як народніми просвітителами. В цім вони не цілком винні, а винні і громадські обставини минулих років, і сучасні. Обставини – потрощили людину, робили з неї «назівану рибу», убивали всяку охоту до громадської роботи. Але чимало таки вини і за вчителями. А щоб виправдитися перед собою й людьми в своїй недбайливості, вони видумують різні, іноді й дуже химерні, докази. Та це ж вчителі з «лучшого сорту», а окрім них ще багато є прихильників «обрусительних» напрямків і всесвітньої мови, або есперанто» [118, 3]. Тобто селянство було зацікавлене в друкованій українській книжці, газеті та навчанні. Попри некомпетентність багатьох учителів, а часто їхнього бажання долучитися «до русифікації», чимало людей прагнули мати бодай елементарні знання [353, 306–310; 480, 65–73].

Наміри отримати освіту ми можемо простежити на прикладі селян Сосницького повіту: «Сумно дивитися на тих... дітей, котрі бажають побачити хоча би крихту освіти, хоча би тиєї освіти не рідною мовою, а чужою московською мовою, тиєї освіти, котра дає мало користі особливо нашому українському народові, а навпаки котра навіть багацько дечому шкодить, про що не раз вже зазначували у своїх творах не тільки наші українські письменники, але і всім вже досить відомі представники педагогії, – але ж і такої освіти... чувається страшенно велика недостача» [96, 3].

Думки про навчання рідною (українською) мовою поділяли й такі знані педагоги як В. Прокопович та Я. Чепіга, які наголошували на її важливості «при отриманні освіти селянством» [237, 19–26; 281, 34–38].

Проблема полягала в тому, що для всіх бажаючих селянських дітей не вистачало місця в школах і вони змушені були залишатися вдома: «... У нашому селі Макошині кожного року лишається вдома без вчення дівчата шкільного росту так середнім числом 100, а то й більше, а коли ми розгорнемо справоздання (отчет) нашого повітового земства по шкільній освіті за останні два роки, а саме за 1905 і 1906 рр., то побачимо, що всього на наш повіт треба збудувати шкіл на 8395 душ учнів!» [96, 3]. Ініціативи в Сосницькому повіті стосовно збору селянами коштів для шкіл далеко не завжди були можливими;

як зазначає дописувач – у селян деяких сіл просто не вистачало коштів після сплати податків, були невеликі земельні ділянки, тобто вони зводили кінці з кінцями, не говорячи вже про можливість виділити щось на утримання земської школи. Цікавий випадок стався в тому ж селі Макошині: «До сього ученого року у нашій школі було три групи і додаткова четверта, у котрій вчилися тиї діти, які не скінчивши одразу школи, залишалися у ній ще на один рік. У четвертій групі вчили майже теж саме, що і в третій, але ж крім того читали більше книжок... У цьому ж учебному році четверту групу через щось скасували. Коли ж діти почули про такий вчинок шкільної адміністрації, то зробили «забастовку», себто сказали, що не будуть вчитись, доки не буде четвертої групи» [96, 3]. Хоча, у кінцевому результаті, ця акція не дала ніяких зрушень, але це ще раз підтвердило факт того, що діти й дорослі бажали опановувати знання («не бути темними»), вчилися відстоювати свої права.

У період модернізації селяни дедалі більше розуміли неефективність церковнопарафіяльних шкіл. Досить цікава ситуація склалася на Поділлі, де було 2000 шкіл духовного відомства. Це були школи різного типу: однокласні, двокласні та школи грамоти (де тієї грамоти дуже часто не було). Селяни називали такі школи не інакше як «духобої». Навчання зводилося до того, що викладали два основні предмети: Закон Божий та церковно-слов'янську мову, а граматику, «діктовку» та російську мову вчили задля того, щоб селяни могли потім більш краще розуміти перші два предмети [121, 1; 4, 35].

Подібна ситуація спостерігалася в Радомишльському повіті, у селі Водотії. Розуміючи неефективність навчання в церковнопарафіяльній школі, частина селян вирішила її замінити на двокласну земську. Звісно, що відбувся поділ на два табори: «прихильники» церковної освіти зазначали, що їхнім дітям достатньо і цієї науки, а земська школа «наплодить розкольників». Освіченіші ж селяни хотіли, аби їхні діти «знали щось, окрім молитов» [139, 4].

Цікавість до освіти виявлялася не в якихось абстрактних схемах-судженнях, а була безпосередньо пов'язана з пошуками людьми відповідей на життєві виклики. На сторінках усе тієї ж «Ради» натрапляємо на публікацію

дописувача Б. І. (№ 65 за 1906 р.), у якій він подає невтішний стан справ наддніпрянських сіл: «Колотнеча на селах що далі, все більше і більше зростає, захоплюючи тих селян, що після розпуску Державної Думи загубили останню надію на можливість мирним шляхом розв'язати економічні та політичні питання. Замість планомірного і спільного змагання за кращу долю, тепер частіше доводиться чувати од селян про крадіжки, грабунки, підпали, вбивства і селянські самосуди. Замість братерства між селянами починає зростати ворожнеча і зненависть до такого ж темного і такого ж пригніченого селянина» [83, 1]. Автор засмучений із такого стану справ. Він не в захопленні ні від розпуску Державної Думи владою, що призвело до певної безвиході, ні поведінкою самих селян, котрі замість того, аби гуртуватися, стали на шлях злочинності. А ще майже тотальна зневіра. Вона була спричинена відсутністю як адекватної стану справ державної політики, так і становищем та «свідомим» вибором селян, водночас – пасивністю інтелігенції, яка належно не займалася просвітою «темного сільського люду» [83, 1–2].

Після подій революції 1905 – 1907 рр. настав період певного «затишшя». Селянство вже не так цікавили суспільно-політичні перипетії в імперії. Про це яскраво свідчать, на прикладі Наддніпрянщини, статті А. Лютницького в газеті «Рада». Він так характеризував ставлення селянства до чергового скликання Думи: « А що, пане, чи скоро збереться тая Дума? – Та ж вона вже зібралася і ось скоро пів року як засідає в Таврійському палаці – скажеш бувало такому дядькові. Он бачите – одповість дядько, почухавши потилицю, – а я зовсім і не знав нічого. Де ж таки, нічого не чути, щоб вона що робила!» [189, 1].

Отже, сприйняття селянства наддніпрянською інтелігенцією кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. загалом лишалося традиційним, тобто таким, яким було в ХІХ ст. Це легко простежуємо в сюжетах численних наукових і публіцистичних праць, художніх творів, а передусім у нових «спалахах етнографізму», кажучи інакше, в абсолютній більшості спроб українських інтелектуалів спостерігати й описувати свій «народ». Утім, мали місце певні зрушення візії хліборобів інтелектуалами, які частіше всього були помітними в

газетних сповіщеннях, журнальних статтях. Ба більше, проведене дослідження дає підстави стверджувати, що інтерес наддніпрянської інтелігенції до селянства помітно зростав, власне настільки відчутно, що виходив за межі згаданого етнографізму. До теми народної побутової повсякденності помітно додавалися численні інноваційні сюжети. Окремі представники розумової праці дедалі частіше звертали увагу на питання селянської освіти, поширення в селах Наддніпрянщини україномовних книг. Нерідко ця проблематика поставала в значно ширшому інформаційному спектрі індивідуальної та гуртової комунікації. При цьому інтелігенція ще рідко бачила модерні перспективи селянства, зазвичай або ігнорувала його потреби, або навпаки – ідеалізувала. Коли ж показувала «застарілість» мешканців села, то здебільшого сама не виходила за межі усталених традиційних норм і приписів. Тож, суперечливе у своїй майже тотально патріархальній культурі селянство ніби «співіснувало» з інтелігенцією, яка своєю чергою долала рубікон модернізму лише частково, та й то незначним числом.

3.2 Селянство як ідеологічний конструкт: перший досвід творення національного взірця

Визначення поняття «нація» пов'язане зі складнощами, помітно більшими за ті, що виникають при формулюванні поняття «держава». Це очевидно, якщо зважити, що фактично нації, як і держави, є радше історичною випадковістю, ніж універсальною потребою чи наперед передбачуваною дійсністю. Як зазначає Артур О. Лавджой, ні нації, ні держави не існують завжди й повсюдно. Ба більше, різні нації та держави «не були зумовлені тими ж самими обставинами» [533, 398–400]. Щоправда, авторитетна націоналістична доктрина Е. Гелнера містить положення, що вони «існують одна для одної», що одна без другої не може відбутися, а «відсутність однієї є трагедією для іншої» [553]. Проте, наголосимо, ще до того, як з'явився цей взаємозв'язок, кожне з цих

явищ мало виникнути, і їхня поява не була взаємообумовленою, швидше навіть випадковою. Держава, звісно, виникла без допомоги модерної нації. Деякі сучасні нації сформувалися без підтримки власної (національної) держави. Набагато складнішим є питання, чи містить нормативна ідея нації (в її теперішньому схопленні) положення «про потребу апріорного існування держави» [553]? Модерна українська нація, як відомо, пройшла кілька етапів своєї генези, не маючи при цьому змоги опиратися на власну державність.

У XIX та XX ст. зміни у соціальній структурі тогочасної української спільноти, а особливо її власна структурна демократизація, зростання рівня соціальної мобільності як окремих осіб, так і цілих груп, підвищення ефективності та урізноманітнення форм господарської діяльності, відбувалися «повільніше, ніж у більшості країн Західної Європи» [326,79–80]. Проте, суспільна модернізація, про яку йдеться, ще не є достатньою умовою творення будь-якої національної спільноти. Потрібна низка інших чинників, зокрема й напрацювання та кристалізація національної ідеології. Складовими цієї ідеології виступають: «міф, який окреслює генезу, характер, а також мету, якій ця спільнота покликана служити; набір культурних символів, які, з погляду репрезентантів цієї спільноти, є найважливішими; набір культурних символів, які, знову ж таки, є найважливішими; уявлення про окрему територію, яка вважається власною; певні критерії, які дають змогу відділити членів спільноти від решти світу» [558]. Очевидно, що перший модерний досвід творення конкретного національного взірця на «українському» ґрунті аж ніяк не міг відбуватися без селянської участі.

А втім, ситуація була ще складнішою. Справа в тому, що в модерний період (тут ідеться про XIX – початок XX ст.) український (як, за аналогією, і білоруський) народ перебував під впливом здебільшого двох моделей суспільних змін, вертикальної інтеграції – російської та польської. Російська модель здійснювала тиск на всі спільноти регіону, зокрема й на польську, однак не всюди з однаковою силою. З огляду на «релігійно-церковну єдність», найбільше цей вплив позначився на білорусах та українцях [301, 99; 310].

Поляки, що також знаходилися під російським пануванням, становили лише частину національної спільноти, і що не менш важливо – спільноти з багатими традиціями й культурними надбаннями, які дали змогу протистояти російському утискові навіть на локальному рівні.

Польська модель виявилася настільки потужною, що на теренах колишньої Речі Посполитої Росія так і «не домоглася докорінної перебудови суспільного життя» [529, 36; 339]. Унаслідок цього на більшості українських і білоруських земель, що на захід від Дніпра, суспільні й приватні відносини ґрунтувалися на інакшій основі, аніж у Центральній Росії чи Східній Білорусі. Найбільше помітною була різниця, яка стосувалася суспільної організації села й була зумовлена тим, що давні «річпосполитівські» землі не знали такого інституту як «община». Саме в осередках, які тісно контактували з польським народним життям, сформувалися «перші ініціативи українського та білоруського сучасного народного руху» [558].

Також нам видається цікавим стан справ у німецьких колоніях, котрі розташовувалися на Наддніпрянщині. Займаючись садівництвом, німці мали хороший заробіток, а робітниками в них були селяни з різних куточків. Досліджуючи селянське життя, О.Верходуб так описував своє бачення німецьких колоністів та їхнє ставлення до працівників: складні умови праці, невелика платня та, часто, кепські умови для проживання. Перебуваючи в одній із колоній, він наголошував: «У цій же колонії ми і заночували, а на ранок уже шпиляста кірха була повна німецьких колоністів і чисто виголений пастор казав проповідь про любов до ближнього. Тут якось дивно навіть чути про любов до ближнього, та й сам певно «ближній» уявляється тутешнім німцям не тим змореним та виснаженим працею напівпролетаризованим селянином, що своєю кривавицею збагачує і так багаті німецькі господарства» [106, 2]. Переймаючись цим станом справ, О. Верходуб зазначав, що селянство, котре їхало на роботи в такі колонії, було неорганізованим і не могло домовитися про гідну оплату своєї праці, пристаючи на невігідні умови, щоб повернутися згодом додому «не з пустими руками». Невелика платня, досить часте недотримання

санітарних умов, тяжка праця – все це було присутнє та, часом, викликало конфлікти між селянами та «роботодавцями», котрі досить часто придушувалися «стражниками».

Перебуваючи з розвідками по різних селах, О. Верходуб мав на меті не лише показати умови праці наддніпрянського селянства (зокрема українського), а й подати певну порівняльну характеристику, такий собі етнографічний опис сіл на прикладі Бердянського повіту, де були розташовані одразу три типи поселень: українські, російські й болгарські: «Українські села Бердянського повіту мають гарний, веселий, як то кажуть вигляд. З-поміж зелених садків червоніють черепичними покрівлями валькові біленькі хати з вифарбованими зеленими віконцями, з чистими дерев'яними причіпками... Зразу видно відому шляхетність вдачі в українських хазяїв і хазяйок. Великоруські села вражають подорожнього якоюсь неохайністю, відсутністю садків. По дворах якось усе не до діла побудовано та покладено нечепурно, хати обдерті, квітничків зовсім обмаль. Болгарські села вже далеко кращі, ніж великоруські, і перш усього подорожній побачить тут заможність. Хати з опаленої цегли, в якомусь особливому стилі, що скидається трохи на німецький, але покрівлі далеко нижчі... Садки, двори великі, чисті, а гармани (токи) позаставлювані великими скиртами соломи» [107, 2]. У болгарських колоніях Бердянського повіту була подібна ситуація, як і в українському селі – з самого початку заселення (1863 р.) провадилася русифікація, котра дуже пагубно впливала на мову, культуру. Це призвело до того, що болгарі-колоністи «залишилися темними, консервативними, шириться між ними пияцтво і т. д.» [107, 2]. Тобто, як добре помітно, українське село та болгарські колонії мали багато «спільного».

Усе зазначене зумовлювало ту тенденцію, що творення нових уявлень про селянство позначалося широким спектром регіональних (локальних), ідеологічних, психологічних та інших чинників. Своєю чергою вони залежали від тих історичних змін, які були притаманні як патріархальному селу, так і інтелектуальному середовищу, причому не лише міському [438, 51–53]. Справа в тому, що в пізньоімперський період сільська інтелігенція Наддніпрянщини

(«чужинці») також помітно активізувала інтерес до пересічної хліборобської людності, вбачаючи в ній не лише носіїв традиційної культури, а й своєрідний об'єкт впливу. В одному з номерів тижневика для селян, який до 1911 р. виходив у селі Пеньківці Літинського повіту, зафіксовано непересічну роль учителя, котрий опікувався місцевими мешканцями. Гуртова робота з селянами (скликання й проведення зібрань, бесіди на складні питання повсякденного сільського життя, колективне читання книг і газет) здійснювалася за його ініціативою й безпосередньою участю. Здавалося б, вона приносила очевидні результати, але «як тільки забрали вчителя» (перевели в іншу місцевість), «гурт розлетівся як той пух на вітрі» [137, 2]. Попри такий невдалий досвід, він не заслуговує однозначно негативної оцінки, адже переконливо засвідчує відчутні зміни в сприйнятті освіченими людьми селянського загалу. Ці трансформаційні процеси виявлялися в нехай малозрозумілому й навіть осудливому, але вже не байдужому ставленні. Водночас поволі формувалося й надалі посилювалося переконання в кращій долі сільської людності «на завтра» [137, 3].

Треба думати, що недостатня обізнаність освіченої частини населення з культурою (внутрішнім світом) селянства була причиною помітно спрощених рекомендацій щодо перспектив досягнення цієї самої «кращої долі». Так, до чинників, які не сприяли тому, аби «вибитися на дорогу», повітові земські діячі зараховували відсутність злагоди («дружності») між сільськими людьми [137, 3]. Індивідуалізм українських селян вони сприймали як певну «вроджену рису», якій не знаходили аргументованого пояснення [351, 217–226].

Не набагато краще в цьому контексті виглядала справа, скажімо, з оцінками системної пиятики, до якої на селі нерідко були причетними жінки, неповнолітні юнаки й дівчата, інколи навіть діти. Зрозуміло, що збагнути причини, особливості та наслідки аморального впливу на селян (особливо молодих) урбанізованого міського й солдатського середовищ, «до якого часто були причетні самі громадські діячі», вони також не могли [304, 50–52]. Це дає підстави вважати, що значна частина тогочасної інтелігенції просто не була

готовою сприймати й розуміти селянську верству як «фундамент» для творення національного організму.

Незважаючи на принципові труднощі в «діалозі культур» інтелігенції й селян, загалом життя розвивалося за, кажучи на сучасний лад, «модерним сценарієм». Зі зрозумілих причин першість у налагодженні цього діалогу належала інтелектуалам. І це тоді, коли селяни керувалися все ще логікою землеробсько-патріархального способу життя («От член земської управи радить нашій громаді завести школу і гроші збирати на будівлю хати для неї; а хіба ж багато в нас таких людей, що хтіли б своїх дітей вивчити на писаря або пани вивести»), критично думаючі люди бачили набагато кращу перспективу [244, 28; 468, 26–32]. І що важливо зазначити, саме в перші десятиліття ХХ ст. «селянські» міркування земських діячів помітно пожвавилися. Якщо раніше вони вважали за доцільне «давати пособія тим сільським громадам, які на свій кошт одкривють школу, збудують для неї хату, омеблirують її та пообіцяють протоплювати зімою», то після революції 1905 – 1907 рр., в умовах проведення столипінської аграрної реформи, зокрема активізації земельно-приватизаційних процесів, основний акцент було зроблено на потребі загальних податків із усього населення, з метою будівництва шкільних приміщень «по всіх селах чи хуторах, де набереться комплект школярів у 50 душ...» [244, 28–29]. Тобто, якщо раніше йшлося про матеріальну допомогу конкретним зубожілим людям для підтримки їхньої шкільної справи, то тепер дещо інакше – про організацію «державної» роботи в справі системного охоплення всієї сільської молоді навчанням і вихованням. І хоча на практиці до цього було ще далеко, у селянах дедалі очевидніше вбачали соціальну основу творення «якісно нового життя» [244, 33; 359, 7–13].

Творення національної візії українського селянства в її модерному значенні виявилось складним, одночасно суперечливим і фрагментарним у багатьох контекстах процесом. У період, що його досліджуємо, він позначався настільки широким різноманіттям думок і наративів, що фактично не видається можливим створення на їхній основі якогось синтезованого варіанту його

тлумачення. Відтак маємо вдовольнитися тими локальними сюжетами й, відповідно, узагайненнями, які дають нам справді численні джерела. Серед таких пам'яток особливе місце належить матеріалам польових досліджень. Вони проводилися на території європейської частини Російської імперії, зокрема в селах Наддніпрянської України та, синхронно, Білорусі.

Отже, наприкінці XIX – у перші десятиліття XX ст. ідеологічний конструкт селянства, як логічно вибудувана(і) система(и) поглядів наддніпрянської інтелігенції, формував(ли)ся й еволюціонував(ли) в умовах тривалої активізації етнографічних студій, на ґрунті відчутного поглиблення комунікативних зв'язків між їхніми суб'єктами (учасниками експедицій) й об'єктами (селянами) [366, 31–33]. На відміну від аналогічних польових досліджень, що проводилися раніше, тобто протягом XIX ст., їхні технології були досконалішими й ґрунтувалися на набагато тісніших контактах із сільськими людьми, що давало нагоду глибше й достовірніше їх знати, а головне – розуміти їхні «уподобання, рефлексії, способи й цілі діяльності, потреби» [239; 193; 220, 484–512].

Тепер етнографів цікавило, зокрема, не лише «як люди говорять чи співають», а й помітні відмінності в говорах (діалектах), причому і «місцевих, і приїжджих» сільських мешканців [15, 1]. Знання особливостей діалектів давали перспективу якісно інакше сприймати селянську спільноту, а надалі – принципово по-іншому поцінювати її культуру, історію, мораль, духовність. Щоправда, цій (національній) ідеології існували й альтернативні «лінії розвитку» [15, 1]. Скажімо, перебільшення відмінностей у територіальному розшаруванні діалектичного мовлення, мінімізація (чи цілковите нехтування) потреби єднання близьких за фонетичними, акцентними, граматичними та лексичними ознаками говірок, могло зводити нанівець такий «варіант модернізації» [15, 1; 175, 280]. Відтак ширші мовні утворення (наріччя), які зусиллями провідних філологів, етнографів, літераторів (Б. Грінченка та ін.) уже активно залучалися в літературну мову, могли бути позбавлені майбутнього. Водночас структурно говори, у тому значенні, що вони мали (на відміну від говірок) умовний характер, могли бути не менш успішно

використані для «підсилення» імперського мовного дискурсу. У такий спосіб селянство отримувало б принципово інакшу історичну, тобто власне іншонаціональну «прописку» [15, 1]. У новому сприйнятті селянського світу подібні модифікації відбувалися щодо «звичаїв, обрядів, повір'їв, прикмет, забобонів, світогляду, анекдотів та всіляких дивацтв» [13–24; 173].

Інтелектуали, яких тут ідентифіковано «етнографами», крім того, що розрізняли селян місцевих і приїжджих, звертали увагу на тих односельців, які виділялися на загальному тлі освітою (читанням книг, умінням рахувати й писати), досвідом служби в армії чи, скажімо, «довготривалою працею в осіб, котрі говорили чистою російською або польською мовою (чиновників, поміщиків)» [15, 1]. Грамотним і освіченим селянам ніби протистояв сільський загаль, до якого прийнято було зараховувати «неграмотних (людей середнього віку. – Я. П.), стариків, жінок, почасти дітей (підлітків 12–15 років. – Я. П.)» [15, 2]. Окрему увагу приділяли маргінальним групам. У варіанті з мовним розшаруванням сільських мешканців зазвичай ішлося про «шепелявих», «гаркавих» та ін. [15, 2].

Одним із знаних науковців, що працював у етнологічному напрямку дослідження сільської людності Наддніпрянщини, був Хведір Вовк. У праці «Студії з української етнології та антропології», зокрема в розділі «Народне знання», він запропонував такі узагальнення: «У кожного народу, на якому б щаблі цивілізації він не стояв, завше існує певна кількість знання. У культурних народів це знання стало майже тільки продуктом шкільної та літературної освіти: у не таких культурних, а в головній своїй масі зовсім неписьменних, це знання нагромаджується емпірично, приходить з-зовні, поширюється первісно-природнім шляхом та розподіляється, рівномірніше, становлячи дійсно загальний народній скарб. В останньому випадку, як це є саме і в нас (українців. – Я. П.), рівень цього знання буває означений зовсім не шкільними програмами, не кількістю та якістю літератури країни: цей рівень треба визначати так, як його визначають у дітей, що ще зовсім не вчилися, цебто безпосереднім досліджуванням чи анкетами, на кшталт тої, яку організувало

колись берлінське статистичне бюро, а за ним і інші подібні установи, між іншим, подекуди і в Росії. Щодо народного знання в Україні, то тут майже нічого не зроблено для дослідження...» [114, 210–211].

Констатація такого невтішного стану справ не позбавила Хв. Вовка ентузіазму і він з подвійною енергією взявся за опис та осмислення різних видів знань. Залучаючи широкий спектр даних, зокрема означення чисел, навіть народну астрономію, Вовк спробував показати певну самотню «сільську науку», хоча й не досконалу, не засновану на шкільній програмі.

Також Хв. Вовк акцентував увагу на змінах у селянському житті, його ледве відчутній для «масового» сучасника трансформації: «Еволюція цілого громадсько-економічного ладу українського села, що відбувається в наші часи, явна річ, не могла не відбитись дуже сильно і на етнографічних формах, що витворювались цілі століття та ще й досі не спинилися остаточно у своєму розвитку. Ми бачимо це на формах господарського побуту, що різко змінюються на наших очах; побачимо ще далі й на інших формах...» [114, 53].

Цікавий матеріал для з'ясування першого досвіду творення національного взірця ідеологічного конструкту селянства надав Іван Огієнко. У його статті «Молоде і старе покоління на селі» чітко окреслено той переломний момент початку ХХ ст., що стався у свідомості хліборобів Наддніпрянщини. Але був і інший момент – певний конфлікт «старого» та «молодого» покоління селянства. Між ними «лягла широка безодня обопільного непорозуміння, безодня, що виявляється в їх ділах, поглядах, переконаннях і віруваннях» [207, 2]. Тобто умовно селянство поділилося на два табори: одна частина читала газети, книги, обговорювала суспільно-політичні питання, а інша – відхрещувалася від цього всього. «Молоде» покоління, до якого входило парубоцтво та частина літніх людей, при найменшій нагоді намагалося займатися спільним читанням та обговоренням, формувати думки з почутого.

Інформативно цікавим джерелом для нашого дослідження є стаття автора «Rusticus» у газеті «Рада» (1910, №78). Переймаючись невтішною долею української книги в селах Наддніпрянщини, її автор намагався з'ясувати

причини такого стану справ. Під промовистим заголовком «Вчимося в лубочників!» він наголошував: «Частенько на сторінках «Ради» трактовано питання про те, як би прокласти стежку на село путящій українській книжці... Радили вже організувати свою артіль книгонош, для чого зробити спілку книгарень, радили притягнути до участі в розповсюдженні книжок сільські кооперативи, міркували над тим як би перемогти лубочників... Українські ж ідейні видання лежать на полицях у книгарнях і ждуть поки якийсь «щирий» чи «не щирий» інтелігент українець купить кілька книжечок, про подорож же до сільської хати, для якої вони власне й видані, і гадки не може бути... Для українського і письменства, і громадянства важно освітити темний люд, массу. Чи вибрати ж стежку, кудюю нести освіту, коли нести її так тяжко?...» [290, 1]. Це, по суті, був своєрідний заклик до поширення української книги на селі, спроба зрозуміти причини «програшу» іншим, набагато простішим за змістом книгам, з порівнянням вартості та з думками, як зарадити в цій ситуації.

Роком раніше на шпальтах газети «Рада» була надрукована стаття Дм. Бігдаша «Білокриницька сільсько-господарська виставка і наш книжний крам», у котрій описано події в Волинській губернії, неподалік повітового міста Крем'янця. Автор звертав увагу на те, що селяни цікавилися спеціалізованою літературою, газетою «Село», котра обіцяла давати безоплатні поради в судових справах, як вести сільське господарство та іншому. Але були й певні абсурдні ситуації, як от при купівлі книги «Як вибрати корову». Декілька селян запитували, чи нема в наявності книг як вибрати іншу худобу, а отримавши негативну відповідь – не йняли віри. Цікавилися також господарі шовківництвом та вирощуванням хмелю – вирішили перейняти чеський досвід. Зі свого боку, у відділі кустарного промислу селяни виставляли свої килими та вишиванки, купували спеціалізовані книги. Дм. Бігдаш зазначав, чим саме цікавилися хлібороби та що потрібно б надрукувати їм у поміч. Також звернено увагу на потребі в художній літературі, пісенниках, віршованих творах (зокрема гумористичних віршах, де критикувалася влада: посесори, попи, ксьондзи) [87, 1–2; 5, 37; 6, 3].

Аби концептуально глибше прояснити цей стан справ, скористаємося розмислами, які належать В. Волошенко: «На зламі ХІХ – ХХ ст. просвіт'янам, заангажованим у відкритті українським селянам «широкого світу» друкованого слова..., явно бракувало оптичних метафор доби Просвітництва. Просто нести «світло» у «темну народну масу» було вже неактуально. Процеси модернізації та постання новочасних ідентичностей увиразнили проблему національного, змінюючи соціальний сенс читання, висувуючи вимоги соціалізації «нових читачів», пробудження у них патріотичного чуття, формування історичної свідомості...» [551].

Як же саме селяни ставилися до літератури українською мовою? Чи справді українська газета та книжка були незрозумілими, як зазначали апологети імперства, для пересічного мужика-малороса? Відповіді на ці питання намагався дати відомий інтелектуал Л. Жебуньов. Описуючи, як потрапляла українська книга та газета на село, він намагався розвінчувати міфи про непотрібність таких заходів, принагідно висвітлював роботу «Просвіт». Цінними тут для нас є листи-подяки від селян, котрі отримували книги або газети від інтелігенції. Наведемо цитати з декількох листів: «Шановні пани наші! Дуже дякуємо вам за те, що прислали нам книжок; допоможи вам Боже наш рідний язык на всім світі розпространити! Тепер ми тільки і взнали на чіім боці правда, тобто якою мовою дітей треба вчити. Узнали ми це із книжки шановного пана Грінченка «Якої нам треба школи» [147, 3–6]. У другому листі, котрий був написаний випускником школи, проглядається велике бажання читати та прохання надіслати книжок: «Прошу вас одъ всего сердца, не противтесь моїй прозьбі і не оставте її. Змилуйтесь надъ біднымъ і ниосвічинымъ людомъ і надо мною. Діло въ тімъ , що я дуже люблю свою українську мову і українські книги, але по своїй бідності не можу їхъ мати. Ніякихъ грошей я не шкодувавъ би на це святе діло, якъ би вони були. Грошей няма, а душа хоче істы. Чимъ же її нагодувать?...» [147, 3–6]. Ці уривки з листів свідчать про те, що селянство аж ніяк не відвикло від батьківської мови,

виявляло бажання (хоча й нерішуче) покращити рівень своєї грамотності, розуміли важливість навчання українською мовою для себе й своїх нащадків.

Не менш змістовною та на свій лад оригінальною є стаття дописувача газети «Рада», який позначив своє авторство ініціалами А. П. (1909, №137). Вона торкалася згадуваного вище анкетування серед селянства владою Російської імперії (в цьому випадку – земствами) задля кращого розуміння їхніх потреб. Отож, «шукаючи шляхів до якнайтіснішого зближення з людністю, наші земства починають усе частіше звертатись безпосередньо до самих селян за виясненням пекучих потреб села. Так, Єлисаветське земство зібрало анкетами низку дуже цікавих відповідей у справі таких питань, як про вихід з общини, про сільськогосподарський кредит, про вигоду од сусідства великих економій... У справі «виходу з общини більшість відповідей (селян. – Я. П.) категорично висловлюється за повну волю вибору форми користування землею» [79, 1]. І далі: «Вибір володіння общинного, хутірського, одрубного або поселкового повинен залежати переважно од самих селян. Але в тих випадках, коли зустрічається несвідоме, темне відношення до справи, тоді обов'язково повинна виступати урядова власть...». На запитання про сільськогосподарський кредит селяне майже всі висловилися за потребу якомога швидшої його організації: «Як повітря для людини, так селянинові потрібен кредит. Без кредиту мертвота, могила... Щодо вигоди од сусідства великих економій частина селян висловилася в тому напрямі, що для малоземельних і безземельних таке сусідство, особливо, коли в економії є фабрика або завод, являється вигідним з погляду заробітків та оренди покосів і поля...» [79, 1].

З таких міркувань стає зрозуміло, що українські селяни Наддніпрянщини були свідомими основних проблем сільського життя. У їхніх уявленнях небайдужий до їхньої історичної долі інтелектуал міг бачити ті грані буття, які мали виразно модернізаційну перспективу. Вона, як би це неймовірно могло б здатися попервах, ґрунтувалася на «синтезі ментального та соціально-економічного» [371, 9–12]. Як справедливо зазначає Т. Литвинова, цей

незвичний синтез виявився особливо продуктивним у період, «коли на історичну арену вийшов homo economicus» [417]. Ця обставина свідчила про можливість тіснішої комунікації інтелектуалів (земських діячів та ін.) з селянською масою, приміром у такій новій справі як анкетування. Бажаючи їй успіху, один із дописувачів «Ради» радив земствам «піти за прикладом Єлисаветського земства. При подальшій і ширшій розвитку цієї справи можна було б запитати селян і про справи культурні: про сучасну школу, про мову в ній і т. д. Такого характеру анкета дала б надзвичайно багатий і цінний матеріал для реальної постановки національного питання на Україні» [79, 1].

Аналогічні за характером модернізаційні процеси відбувалися в Білорусі. Як справедливо зазначає Г. Гриценко, нечисленні «діячі національного пробудження Білорусі виступали за створення патріотичних шкіл. Особливо активними були В. Івановський, К. Каганець, Я. Колас, Я. Купала, Я. Журба, М. Богданович, А. Шашкевич, В. Ластовський, С. Палуян та ін.» [338, 33–34]. Так, у 1906 – 1907 рр. один із фундаторів нової білоруської літератури Якуб Колас нелегально організував приватну школу поблизу Стовбців. У ній здобувало освіту 12 дітей. По суті «це був перший у Білорусі заклад з білоруською мовою навчання» [338, 36]. Своєю чергою відомий публіцист, засновник білоруської професійної літературної критики Сергій Полуян вважав, що «народна (селянська) школа повинна перетворитися на осередок розповсюдження білоруської мови» [338, 36]. Він одним із перших виступив за «націоналізацію школи» [338, 36]. А у 1909 р. Янка Журба зазначив дві умови для того, аби «білоруси стали сильною нацією, щоб змогли завоювати собі загальнолюдські права...»: по-перше, «потрібно якнайбільше світла дати білорусам, бо темнота – головна причина нашого важкого становища; а ще – підняти національну свідомість білорусів, розбудити їхні сонні розуми, щоб не були такими затьмареними, як до цього часу, щоб важкі умови життя змінилися на краще...» [320, 481].

Як можна помітити з зазначеного, «основу пробудження білорусів (селян. – Я. П.) національна інтелігенція вбачала не у формуванні державності, а в

народній культурі» [306, 15; 135; 450]. Тобто прийдешне вбачалося не в творенні модерної нації, а все ще в «історичній долі» [400, 46]. Позаяк «білоруси лишалися глибоко набожними людьми», вони пов'язували перспективи свого майбуття «з приходом Месії», «духовним воскресінням», про що переконливо зазначає В. Белозорович. Цю ж думку обґрунтовують інші білоруські дослідники. Зокрема О. Бендін, який пише про збереження на початку ХХ ст. традиційного способу етнічного самовизначення в контексті конфесійної визначеності «масової селянської свідомості» [307, 185].

Порівняльний аналіз творення національних вірців українського (наддніпрянського) селянства і синхронно згаданого білоруського селянства корисний тим, що дає змогу простежити й з'ясувати зміни все ще традиційного села періоду зростаючого на нього впливу модерних явищ і процесів, а передусім конкретних подій, як наприклад російсько-японської війни 1904 – 1905 рр., російської революції 1905 – 1907 рр., столипінської аграрної реформи (з 1906 р.), Першої світової війни (1914 – 1918) [474; 478; 309; 486; 413]. Ці події мали модернізаційно-універсальний характер, були добре схожими, десь однотипними, водночас – багато в чому відмінними, специфічними. Розширення географії наукового пошуку сприяє тут глибшому розумінню предмету дослідження, дає можливість краще уявити й простежити еволюцію творення модерних поглядів на селянський загаль Наддніпрянщини.

Диференціація селянства, яка тривала протягом другої половини ХІХ ст., особливо пришвидшилася на початку ХХ ст., багато в чому була наслідком змін відносин власності на землю, імпульсом до чого стали нові форми ведення господарства після реформ 1860-х рр. та столипінської аграрної реформи [518, 131–135; 429, 73–78]. Так чи інакше, отримуючи особисту свободу, селяни починали самостійно шукати ринки збуту та покупців для вирощуваної продукції, вони мусили більше думати не лише про обробіток землі, а й про організацію технічної сторони виробництва. На перешкоді матеріальному благополуччю часто ставали страх перед кардинальними перетвореннями,

недосвідченість, якими у торгівлі «користувалися більш спритні скупники, крамарі й торговці» [522, 65–74; 516, 451].

За логікою пореформеного розвитку села приватна власність покликана була перетворитися на могутній стимул покращення матеріального становища селян. Але чинники, які стримували цей процес, виявилися не менш потужними, принаймні до початку ХХ ст. Окрім згаданої традиційності мислення й поведіння, негативним фактором у формуванні селян як самостійних суб'єктів соціально-економічних відносин була бездіяльність уряду, який «мало звертав уваги на потреби села» [330, 57–74]. Його політика була малоефективною. Давши дозвіл на створення земств, урядовці сподівалися, що так зможуть розв'язати економічні проблеми та суперечності на селі. Проте на практиці багато що розвивалося за протилежним сценарієм: новаторські форми кооперації та самі земства «не спромоглися охопити всі сфери виробництва», а непоінформованість щодо їхньої діяльності призводила до збільшення недовіри серед людей [376; 424, 53–58].

Конструктивною є для нас думка Я. Грицака, який стверджує, що на початку ХХ ст. «українцям вдалося перетворитися на модерну націю у винятково несприятливих умовах: знищувалася історична пам'ять, були конфесійні проблеми та був присутній асиміляційний тиск» [335, 17]. Сказане підтверджує нашу гіпотезу про складність та перманентність першого модерного досвіду творення ідеологічного конструкту «українське селянство».

Якщо українська інтелігенція усвідомлювала себе такою, то тому, що свого часу зробила щодо своєї ідентичності свідомий вибір; у тих же людей, які народилися і все життя мешкали в селі, таких уявлень не існувало. Молода людина переймала всі ознаки – мову, віросповідання, звичаї та інше, що було характерним для батьків, родичів, сусідів і знайомих, у процесі безпосереднього спілкування. Проблема вибору виникала лише в результаті різкої зміни середовища – переїзду з однієї до іншої місцевості, еміграції за кордон, перетворення колишньої сільської місцевості в індустріальний район

чи адміністративний центр, де починали домінувати цілком інакші культурні впливи, зазвичай асимілятивні.

Отже, до початку XX ст. сільське населення Наддніпрянщини назагал лишалося традиційним. І хоча всі вищезгадані модернізаційні процеси відбувалися з помітною інтенсивністю, вони довгий час «досить слабо торкалися її етнічного ядра» [156, 208–210; 164, 169–170]. Звідси можна зробити висновок, що українці як етнос зберігали свою ідентичність, причому всупереч усім «руйнівним», тобто модерним неукраїнським процесам. Проте етнічна ідентичність виявилася далеко не тотожною національній свідомості.

Те, що на зламі XIX – XX ст. більшість українських селян стояло перед завданням національного самовизначення, зовсім не свідчило про їхню «відсталість». Адже навіть народи Центральної та Східної Європи, що у XIX ст. мали свою державу або ж, не маючи її, зберігали свою еліту, перебували в аналогічному становищі. Тобто ця проблема мала загальноєвропейський характер. На початку XX ст. те, що ми могли б назвати національною свідомістю, по всій Європі мали переважно інтелектуали, політична еліта та частина жителів великих міст. Мешканці ж малих міст, сіл, хуторів аж до Першої світової війни «не мали чіткого уявлення, до якої нації належать» [365, 141–142]. Тому пошуки відповіді на запитання про те, чим були тоді «модерні нації», неминуче приводять до питання про особливості їхнього формування: коли, за яких умов та як це відбувалося?

Уявляти процес усвідомлення українським селянством своєї національної приналежності не варто за логікою прямолінійного, однобічного й спрощеного поширення інтелігенцією національної ідеології. Досягати успіху вдавалося їй тоді, коли національна агітація торкалася соціальних та економічних інтересів. Відомо, що селянський загал здебільшого цікавили соціальні питання, і вони трималися осторонь національних ідей. Через брак освіти, специфіку виробництва у світогляді селянина домінувала «влада землі» [488, 97].

Отже, модернізаційні процеси були безпосередньо пов'язані з «культурною взаємодією» міста й села. Надто поволі та однобічно, але село

«всотувало» в себе саме міську культуру. Траплялося, сільські мешканці вже соромилися, що вони є «селянами», прагнули перейнятися урбанізованим життям. Побутування ж таких настроїв («перейти на панську лінію») у селянському середовищі, як єдино доступний спосіб поліпшити власну долю, підтримки з боку української інтелігенції здебільшого не зустрічали. Хоча б тому, що дивовижна легкість засвоєння селом міських матеріальних здобутків і негативних поведінкових практик значно меншою мірою супроводжувалися поширенням практик позитивних.

Від впливу урбанізованої культури не були вільними навіть ті селяни, які ніколи не залишали свої села. Передусім через поширення нових технологій, техніки, товарів, також освіти, нової естетики чи порівняно вищого рівня поінформованості завдяки розповідям «соціально мобільніших» сусідів. У нових умовах традиційні механізми суспільного контролю ставали ослабкими, неспроможними підтримувати звичаєві норми поведінки.

Для селян Наддніпрянщини завдання формування національної ідентичності вочевидь мало б полягати у відмові від соціальних, конфесійних, регіональних та інших локальних самовизначень, наданні переваги загальнонаціональному поняттю «українці». Утім, їхня патріархальна свідомість існувала на порівняно нерозвиненому рівні: люди добре знали, ким вони «не є» – відмінності в релігії, одязі, їжі, традиціях легко вгадувалися на побутовому рівні, а ось те, що вони частина якоїсь «свідомої» історичної спільноти, не уявляли. Перший досвід творення національного взірця був далеким від того, аби змінити внутрішній світ селян: по суті так інтелігенція долала хіба що власну культурну стагнацію, й лише окремі її представники прагнули відмовитися від народництва та провінціалізму; при цьому спроби напрацювати національний ідеал наштовхувалися на відразу кілька ідеологічних «конкурентів», зокрема й дедалі відчутніший більшовицький взірець соціально-класових перетворень.

Розділ 4

ОБРАЗИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В СТАРИХ/НОВИХ ПОГЛЯДАХ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

4.1 Селянський світ у традиційних та інноваційних тлумаченнях надніпрянської інтелігенції

Ми вже переконалися, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. селянський світ в уявленнях інтелігенції зазнавав помітної трансформації. Це було спричинено низкою обставин, зокрема загальною модернізацією суспільства (передусім із універсальністю ринкової еволюції соціально-економічних відносин), також розвитком науки, поширенням освіти, появою нових видів комунікації. При цьому не варто думати, що «селянська царина» знань позначалася якоюсь надмірною революційністю – радше навпаки, вона все ще напрочуд сильно залежала від «романтично-реалістичної» спадщини ХІХ ст. Про такий «гріх» науковців, митців, літераторів і публіцистів неодноразово писали ті, хто розумів життя вже інакше, зокрема М. Коцюбинський.

Водночас процес подальшого формування та становлення української модерної нації вступив у новий – політичний етап свого поступу. Домінування політичних ідей, концепцій, поглядів стало рисою українського національного руху – «важливої рушійної сили націотворення» [377, 209]. Народництво, з його ключовими культурницькими, просвітніми, позитивістськими, морально-етичними, естетичними та пізнавальними мотивами і змістами, мало лишатися в минулому. Ідея народництва, як визначальна в українському національному русі, зіграла свою позитивну роль на попередньому етапі і вже «не відповідала вимогам нового модерного часу» [476, 29].

Зазвичай у розмислах інтелектуалів, які представляли земства (та подібні їм інституції), селянство сприймалося з, так би мовити, «зовнішнього вигляду» [545, 8; 162, 82]. Прийнято було розрізняти «колишніх державних і

поміщицьких селян, а також німецьких колоністів» та поселенців решти етнічних груп [542, 60; 467, 56; 466, 6]. Найчастіше увагу звертали на різницю в ступені заможності (розміри маєтностей, житлових будинків і господарських споруд, наявність чи відсутність польових наділів та ін.), характері землекористування (землеволодіння), вряди-годи на поширення садівництва та городництва, які набували, що було новим, промислового значення. Частіше всього вони траплялися на Харківщині, Катеринославщині, Херсонщині. Загалом матеріальна сторона життєдіяльності селянства Наддніпрянщини привертала першочергову увагу інтелектуалів, що було своєрідною даниною уявленням і поглядам, які збереглися з XIX ст. і продовжували домінувати.

Раз по раз заводячи мову про селянство в уявленнях інтелігенції, ми змушені звертати увагу на ті основи традиційного суспільства, які продовжували визначати «культурний ландшафт» наддніпрянського села. Відомо, що здавна земля означала для тутешнього хлібороба «цілий космос» [367, 59]. Ставлення до ґрунтів «межувало з її обожненням». Через історичні (найперше геополітичні, тобто для традиційного селянства зовнішні) обставини ця взаємозалежність «вितворила» цілий спектр уявлень, авто- і гетеростереотипів, гіпотез, теорій тощо [333, 28]. З одного боку, сформувалося стійке розуміння, що «суцільний селянський світ» – це і є українці, їхня тубільна природа, самобутня культура, з іншого, утвердилися ідеологеми та міфи, що це «відстала землеробська (сільська) нація з периферійною та незавершеною (не спроможною до модернізації, самостійного державного життя. – Я. П.) культурою» [385, 59]. Саме на початку XX ст. протистояння цих дискурсів набуло особливої гостроти, що було спричинено як кризовими явищами російсько-імперської державності, так і модернізаційними процесами в українському суспільстві. Національне питання, як воно поставало на порядок денний у тогочасній Європі, зокрема східному її регіоні, так чи інакше охоплюючи терени Наддніпрянщини, «ставило ці дихотомічні за сутністю погляди в позицію непримиренних опонентів» [390, 44–46]. Своєрідною опорою «українського» варіанту пояснень було збереження «феномену

землеробства», який дедалі активніше полонив інтелектуальний світ. Проте він відчутно поступався «російському» сценарію, позаяк на його стороні була все ще «потужна імперська державна машина» [404, 96; 549, 47; 192, 167–198].

Пізнання цих проблем передбачає глибше розуміння тієї спадщини, яка дісталася інтелектуалам початку ХХ ст. від їхніх попередників. Справа в тому, що через низку обставин вона виявилася досить стійким явищем. Передусім треба зауважити на самій людській свідомості, яка є консервативною за своєю природою, тому не дивно, що абсолютна більшість інтелектуалів «послуговувалася» усталеними, звичними підходами. При цьому не відчувала якогось особливого дискомфорту, оскільки манери «думати по-старому» цілком вписувалися в тогочасну мораль, загальноприйняті норми поведіння, громадські та професійні форми самореалізації. Також непересічне значення мав факт перебування інтелектуальних кіл Наддніпрянщини під зверхністю російських політичних еліт. Ситуація складалася так, що якраз політичний чинник домінував, а відтак саме він чи не найбільше визначав погляди інтелігенції. Зрештою, за всіх інших обставин (наприклад регіональних відмінностей, які своєю чергою дуже залежали від демографічних, етнічних, релігійно-церковних та ін. факторів) треба враховувати «взаємозалежність інтелектуального середовища» Наддніпрянщини й «рівень тогочасної науки та освіти» [434, 101; 437, 158].

У контексті зазначеного ще раз торкнемося тих традиційних основ сприйняття народу інтелігенцією (тут як соціокультурною спільнотою), які «були напрацьовані» в другій половині ХІХ ст. Позаяк наше завдання полягає в презентації збірного уявлення, так би мовити, «кінцевого продукту еволюції», то для його розуміння ґрунтовніше проаналізуємо синтетичні праці етнографічного характеру.

На наш погляд, достатньо характерним у цьому відношенні є розділ, розміщений у сьомому томі знаменитих «трудов» етнографічно-статистичної експедиції (під загальною редакцією П. Чубинського), який присвячений українському (малоросійському), єврейському та польському населенню

Правобережжя України. Важлива деталь: текст цього розділу написаний на свідченнях, спеціально зібраних мировими посередниками (1869), за вимогою генерал-губернатора О. Безака та власне учасників експедиції (вчених людей, дослідників), на основі їхніх особистих спостережень та деяких друкованих на той час джерел. Він мав назву «Декілька слів про економічне становище селян-власників Південно-Західного краю» [274, 513]. Отож, легко помітити, що в творені «образу селян» брали участь не лише інтелектуали, а й політики (чиновники). Вони надавали дозвіл, окремі свідчення, визначали загальний алгоритм проведених досліджень, виступали цензорами кінцевої друкованої продукції. Крім того, основну увагу звертали «на економічне, тільки почасти на соціальне становище», зі зрозумілих причин не брали до уваги політико-правовий статус, і також зовсім проігнорували культуру (ментальність), тобто внутрішній світ українського селянства [428, 71–72; 60, 1]. Воно, треба думати, через ці причини і постало як малоросійське, позаяк етнографізм, як метод сприйняття й пояснення, взагалі не передбачав звертати уваги на ознаки «національного пробудження», попри те, що це завдання було вже на часі.

Як розуміли й про що, урешті-решт, писали? По-перше, про долю сільської людності. У тогочасному дискурсі вона чи не цілком залежала «від геополітичних і політичних обставин», тобто для самих селян – зовнішніх [461, 23, 30; 500, 8]. Їх уявляли та інтерпретували як пасивних у вирішенні власної долі людей. Їх «закріпачували», «перетворювали на поміщицьких», переводили з «тяглих» у «піші», а тих, своєю чергою, у «городників» [274, 513]. Ринкова трансформація суспільства, яка помітно пришвидшилася після реформ 1860 – 1870-х рр., тривалий час означала для інтелектуалів визнання глибоких змін лише в поміщицькому середовищі (вони «почали переходити від патріархального господарства до більш удосконаленого, заводити та розширювати свої фільварки») [274, 513–514; 279, 67]. Причому ці процеси були помітними і до Великої реформи 1861 р., тоді як їх довго ще ігнорували в контексті аналогічних (схожих) змін у селянському середовищі.

За великим рахунком «новий селянин» поставатиме в баченні інтелігенції лише на початку ХХ ст., тобто з помітним відставанням від аналогічного сприйняття поміщицтва, не кажучи вже про буржуазію, інтелігенцію і навіть духівництво. Це буде зумовлено глибокими модернізаційними змінами, які, треба уточнити, не так торкатимуться самих селян, їхнього внутрішнього світу, як загальної кон'юнктури, формуванням якісно нового суспільного доквілля. Наприклад, якщо ще в другій половині ХІХ ст. «межа між центральним колом великоросів і другим колом інших православних східних слов'ян... була нечіткою», то вже наприкінці століття «відмінності між племенами й говірками» привертали увагу інтелігенції й влади [378, 14]. Діячі, які проводили Перший всезагальний перепис населення Російської імперії 1897 р. відреагували на ці зміни тим, що виокремили малоросів в окрему категорію. При цьому фактично аж до 1917 р. «провладні освічені росіяни» «не віритимуть, що українці... здатні власними силами сформувати націю», тобто в їхніх уявленнях домінуватиме норма про «лояльних малоросів» і «нехитрих селян» [378, 14; 243, 380–394; 286, 411–423].

Відтворення традиційних (старих) образів українського селянства тривало в науковому середовищі. Чи не найбільше до цього долучалися етнографи, які продовжували традицію своїх попередників – Т. Рильський, М. Білозерський, Пелагея Литвинова-Бартиш та ін. Серед тих, хто найбільше виконував цю копітку роботу в перші десятиліття ХХ ст., були автор фундаментальних етнографічних праць Б. Грінченко, академіки О. Левицький, В. Гнатюк та Д. Яворницький, знаний діалектолог В. Кравченко, професор із Галичини В. Охримович [218; 219; 246; 247].

Наддніпряньська інтелігенція, представлена в цьому випадку за мірками відповідності тенденції формування модерністських поглядів на суспільство, його історію, сьогодення та майбутнє провідними інтелектуалами, позиціонувала себе виразником інтересів селянства. Той же М. Коцюбинський не лише уважно стежив за перебігом подій на селі, насамперед у період революції 1905 – 1907 рр., а й з боєм у серці сприймав поразку локальних

народних виступів, намагався всіляко популяризувати свої погляди серед однодумців, у тому числі галичан. Його регулярні контакти з І. Франком засвідчували актуальність саме цієї тематики для обох велетів української літератури. Аналіз текстів їхньої епістолярної спадщини цілком однозначно засвідчує імператив «віри в народ», притаманний як Коцюбинському, так і Франку, який, як зазначає Петро Надуваний, «виправдано розумів набагато ширше за межами звичайної ідеологічної агітки чи, скажімо, політичної кон'юнктури...» [443, 14].

Ці погляди на селянство певною мірою були зумовлені загальним баченням М. Коцюбинським, його колегами по перу життєвих реалій в імперії, підросійській Україні початку ХХ ст. В одному з листів до І. Франка він писав: «Ми всі цілком зневірилися у щирість та совісність крутійського уряду, який по маніфесті 17-го (жовтня 1905 р. – Я. П.) одхиляється дедалі направо... У нас усі сподіваються лише смертельного бою, в якому або поляжемо, або переможемо» [443, 14]. У наведеній цитаті легко розпізнати політичну лівизну поглядів письменника, що в той час означало тільки одне: усі симпатії цього інтелектуала були на стороні «селянсько-робітничих протестів» [443, 14]. Кажучи більш узагальнено, в уявленнях та інтерпретаційних моделях історичного розвитку Коцюбинського широким верствам населення відводилася першочергова роль. З огляду на соціальну структуру тогочасного суспільства Наддніпрянщини, така «місія» покладалася передусім на численне селянство.

Нашу увагу також привертають відомості земських статистів. Свідчення одного з них, Юхима Павловського, можна знайти на сторінках «Літературно-наукового вістника». «Спостереження та вражіння земського статистика» дають досить повну картину уявлень сучасника-інтелектуала про селянство, їхнє життя, освіту на селі, розуміння суспільно-політичних процесів та ін. на прикладі Олександрівського повіту. Ю. Павловський пояснював, що «розповідання про знайомих мені селян на декого з читачів зроблять вражіння високого розвитку національної самосвідомости, якої не можна сподіватися

від простих селян, глибокого зміцнення (в одиницях) переконання про потребу свого власного життя, як окремої нації... Мені поталанило здібатися з найзаможнішими господарями, що мали вигідні умовини життя і досягли такого ступня самоосвіти, – ті умовини, якими не мають змоги користуватися бідні селяне та й навіть селяне середньої заможности». Але і тут, роблячи певні зауваження, автор говорить про поодинокі випадки такого рівня самосвідомості та зацікавленості долею власного народу і серед найзаможніших селян. На противагу цьому дописувач наводить декілька фактів, які свідчать про намагання писемного селянства до якнайшвидшого зросійщення, намагання «хутчіш витравити в собі те, що нагадує йому своє походжене і зробитися «благородним», тобто Москалем по мові...» [225, 6–7]. Підсумовуючи наведені приклади, автор оптимістично оцінює ситуацію на селі та зауважує, що хоч явище самосвідомості й поодинокі, але «свідчить про те, що наш народ почина брати участь у справі національній, дякуючи впливам нечисленної поки що інтелігенції» [225, 6–7].

Досить цікавим для нас є допис в «Літературно-науковому вістнику» Івана Личка під назвою «Із народної лектури», де автор оцінює намагання Христини Алчевської залучити селянство до розуміння творів шведських і норвезьких письменників – зацікавити й розширити його кругозір. Алчевська провела певний експеримент, зачитавши ті самі твори, що й для селян, у своїй недільній школі у Харкові. Співставивши реакцію аудиторій, вона дійшла висновку, що «міський робочий люд стоїть на певному шляху, а селянство потребує допомоги, бо є майже неграмотним». Автор допису водночас і погоджується, і заперечує Алчевській, враховуючи складність для розуміння прочитаних творів для слухачів («ми певні, що твори Ібзена (одного з авторів, котрих читали – Я. П.) лишаються незрозумілими більшості нашої так званої середньої інтелігенції...»). Автор допису бачив проблему лише в тому, що Х. Алчевська зачитувала деякі друковані твори у перекладі російською та українською мовами, що створювало певний дисонанс. Ще однією причиною нерозуміння цих творів було те, що вона не пояснювала позиції самих авторів по конкретних

питаннях. Тобто ця «двомовність» та не роз'яснення певних моментів при читанні творів вищезгаданих письменників і призводило Х. Алчевську до узагальнених висновків про «недалекість селянства» [556, 214–217].

Епохальні модернізаційні процеси, пожвавлені реформаторськими зусиллями влади та громадськості, розвиток наук, зокрема етнографії, спричиняли підвищений інтерес людей розумової праці до повсякдення життя селян. На початку ХХ ст. він помітно втрачав характер «романтичного описання» й дедалі більше наповнювався «критичним соціальним контекстом» [162, 84]. На Слобожанщині небайдужі до «народних потреб і запитів» земські діячі (М. Ковалевський та ін.) звертали увагу на «загальну малокультурність цього краю». Люди «жили в бруді, неуцтві» [162, 96]. В окремих повітах, у тому числі Ізюмському (де українство перевищувало 86% місцевої людності), спостерігалася масова неграмотність, особливо помітна серед жінок. Порівнюючи цей регіон із рештою губерній Наддніпрянщини, земські діячі вказували на відсутність у ньому порівняно нових установ кооперативного характеру (кредитних, споживчих і сільськогосподарських товариств). Навіть у великих селах, які були центрами волостей, часто не функціонували школи, а заняття проводили «мандруючі вчителі» [162, 96; 163, 16].

За таких обставин селяни, як потенційні репрезентанти модерних пертурбацій, не привертали уваги інтелігенції. Вони радше викликали в неї співчуття, прагнення отримати бодай якесь сприяння, допомогу, а нерідко – «глибоку ностальгію за недавнім минулим», яке зі зрозумілих причин поставало в помітно романтично-міфологізованому вигляді [272, 669]. М. Ковалевський зазначав: «Не можу промовчати щодо злиденного вигляду тих дворянських маєтків, які почасти перейшли до таврійців (переселенців із Таврії. – Я. П.), почасти інших розбагатілих різночинців... Напрошується одне питання: чому чудові маєтності ліквідовані, а не залишені для якого-небудь громадського користування, на користь народу, – адже в них земство могло б улаштувати свої лікарні, школи, заснувати агрономічні ділянки? Хто не звернув

увагу на таку можливість, аби з такою доброю метою використати ці маєтності?» [162, 96–97].

Були й інші приклади взаємодії інтелігенції та селянства, котрі свідчили про «культурність і свідомість» селян, що «не зважаючи на всі перешкоди й перепони, зростає з чисто-стихійною силою» [257, 1].

Один із дописувачів газети «Рада» відносив до таких осередків «селянської освіченості» сільськогосподарські курси у м. Новій Басані, що на Чернігівщині. Сільськогосподарські курси користувалися величезним успіхом у селян – кількість присутніх осіб на лекціях досягала 150 осіб. Це була селянська молодь та «сивобороді дядьки, поважні господарі», котрі ходили на всі заняття й задавали «кupu запитань» лекторам [257, 1]. На курсах навчалися не лише селяни з Нової Басані, а й люди з навколишніх хуторів, «які щодня приїздили за 5–6 верст, щоб послухати «як треба робити» [257, 1]. Хоча дописувач і зазначав, що це було не надто частим явищем в селянському середовищі, але простежував розуміння потреби в освіті (тут саме агрономічній, що було першочерговим для хлібороба, враховуючи одвічну «любов до землі») та, у такий спосіб, усвідомлення її значущості.

Не лишався осторонь «селянської тематики» також і Д. Яворницький – уже в той час знаний історик, археолог, дослідник українського козацтва. У своїх творах він намагався показати еволюцію поглядів селянства через призму власного бачення. Цікавою для нашого дослідження є його повість «Наша доля – Божа воля» та зображення селянина-господаря в особі Максима Вітряка, до котрого усе село зверталось за порадами: чи буде дощ, коли сіяти зерно та збирати, як доглядати худобу і т. д. «А що, Максиме Мыкытовичу, – спита оце було его якый-небудь тамь сусидь; – чы буде на завтра дощ, чы не буде? Я хотивь побигты у городь борошно продать, та й не знаю, чы йихаты мени, чы не йихаты. Максим Мыкытовичь, почувшы такый спить, пидниме угору голову, погляне на схид сонця, погляне на захидь, подывытсья на небо, та й скаже: – Ни, Якимовичу, не йидьте вы завтра у городь, бо щось дуже кладеться на дощ. Ось бачыте, якь лыстя на вашихь вербах трепощутсья, – не зь боку, а

зь-пидь низу у-верхъ, та ще аж крутяться...» [285, 10]. Тобто, як ми можемо підсумувати, «мужицтво» взаємодіяло між собою, обмінювалося досвідом, радилося як краще зробити, спираючись на знання більш вмілих односельців.

Своєю чергою М. Сумцов, описуючи села Слобожанщини, звертав увагу на переселенський рух та його причини, намагався пояснити вибір далекого краю селянами: «Хоч Слобожанщина давала досить хліба, кохалась в торгівлі і промисловості, але з протягом часу зі збільшенням людности місцями почала виявлятися тіснота, безземелля, усякі злидні. Люди стали шукати нової землі й кращої долі» [258, 145]. Досліджуюючи тему з погляду етнографа, М. Сумцов дійшов висновку, що найбільшу частку селян складала самовільні переселенці, котрі не чекали допомоги від уряду чи якихось установ. Наводячи в приклад слова професора Гордієнка (громадського діяча з Харкова), він наголошував на тому, що не лише малоземелля було причиною переселення на чужину, а й «недостача культури, кепська пашня, брак робочої скотини, брак хліборобського знаряддя, псування нив, побільшення пісків та ярів, шкідлива так звана черезполосиця, тягар податків, мала безпека земельної й усякої іншої власности законом, темнота, недостача науки й школи» [258, 147].

У далекі краї переселялися не лише селяни, а й частина інтелігенції. Саме на інтелігенцію М. Сумцов «покладав завдання» збереження національної свідомості та взаємодії зі своїми земляками-селянами, згуртування навколо себе та їх просвіту: «забезпечення останніх україномовною книгою та пресою, утворення різного роду гуртків, навчальних закладів і т. д.» [258, 147–148].

Тобто, Сумцов не ідеалізував зайвий раз селянство та покладав надії на інтелектуалів, котрі мали стати «променем світла для темного селянства», забезпечувати їх духовною їжею та прищеплювати національну свідомість.

Своєрідне протиставлення нових і старих поглядів інтелектуалів на селянство ми зустрічаємо у творі (комедії в чотирьох діях) Д. Марковича «Не зрозуміли». Автор показав це явище через діалог інтелігента Олександра Богуна (вченого молодого агронома) та Оксани (дочки заможного селянина): «Богунь. Ни, галочко, не про те ричь... Бачу що ты не зрозумила, що я не

вмивь тобі розказаты... Я кажу про письменство, науку, про велику любовь до всихъ людей, бо не гришмы тилькы живуть люды. Оксана. А батько кажуть не такъ. Вони кажуть, що скільки мужыка не верны, що цому не робы, а винь до письменства недотепный; мужыкови треба земли, або грошей, тому й живуть вони погано, грызуться. Богунь. Ка-зна-що винь говорыть! Сваркы зь того, що немає любовы; нехай чытають сьвяте письмо, тоди зрозуміють велику правду про братерство, тоди й любытымуть другъ дружку, усих людей...» [195, 97]. Хоча, як ми переконуємося, певна ідеалізація селянства лишилася, та все ж було намагання запевнити свого візаві в потребі освіти, духовному багатстві селянства, репрезентоване думками О. Богуна.

Намагався показати певні зміни в селянській свідомості і Т. Осадчий. Осмислюючи таку тему, як відсутність боротьби селянства за власні права на Наддніпрянщині (порівнюючи з іншими країнами Європи), він назвав це явище «штучним сном». Саме цим пояснював події 1905 – 1907 рр.: «Чим же, як не оцим можна пояснити те незадоволення нашого селянина, котрого ми були свідками за останні два роки. Він був иноді таким лютым, що страшно було на його дивитись. Я був свідком двічі отакої оказії. Раз – на звенигородському з'їзді 28 декабрия 1905 р., коли тамошній маршалок д. Пріснухин зібрав представників од усіх громад, щоб порадитись, кого вибierać до Думи. А вдруге – на губернському зібранні у Києві, як вибірали послів до першої Думи. З селянами, котрі тілько що прокинулися од сна, не можна було нічого вдіять. Попередні свої стежки вони занехаяли, а на новій дорозі вони були нетямущі – вони були нові люде. Иноді вони бажали в один крок нагнать усе те, що було втрачено віками і, звісно, з такої швидкої праці нічогісінько не вийшло» [214, 2]. Зовсім інша ситуація спіткала селянство в 1908 р. – після розпуску II Думи надії на краще життя почали зникати, а одвічне прагнення вирішення земельного питання було замінене на майже повну зневіру в цьому. Незважаючи на це, Т. Осадчий, ніби підсумовуючи, зазначав що «теперішне становище, що там не балакай, усе таки краще, ніж становище селян до 1905 р. Поступ за останні два роки значний. Давніші часи на наше село вже не

вернуться, що там не кажи. Колесо історії назад не повертається і що здобуто широкою людністю, того вже одібрати не можна. Я не кажу про де-які невеликі матеріальні здобутки; в оцій колотнечі люде здобули нові думки, де-який розвиток побачили, хто їм приятель, а хто ворог і де корінь їхнього бідування. А це теж великий здобуток...» [214, 2]. Тож, Т. Осадчий намагався показати певну трансформацію свідомості селянства, незважаючи на все ту ж «традиційність», певну зневіру, бажання чимшвидше отримати результати своєї боротьби та праці.

Певну еволюцію в селянському світі спробував показати та охарактеризувати С. Порубайміх (дописувач газети «Рада»). Він зробив це на основі спостережень за 10 років. Вказуючи на найбільші зміни саме в економічному плані, наголошував на заслугі земства, котре було покликане допомагати селянам «в усьому». Незважаючи на «селянську темряву, консервативність і велику владу над розумом і етикою селянина матері землі», фіксував поступ не лише в економічному питанні, а й «на ґрунті» самосвідомості та культури. С. Порубайміх не погоджувався з твердженням, що разом з певною зміною поглядів селянства та всього процесу модернізації, а почасти й русифікації, народ (хлібороби, селяни) мав обов'язково «перемінити свою національну душу» [233, 2]. Оцінюючи вплив російських пісень та слів, він наголошував на тому, що це більше тимчасове, «модне» явище, котре з часом забувається або перекручується на свій лад аж до невпізнаваності, а молодь згодом повертається до давніх українських пісень. Стосовно селянської самосвідомості дописувач наводив такі факти: «Село наше (Золотоношського повіту) глухе, з культурного боку дике, з національного – темне; за весь час його існування не було в ньому ні одної української вистави, не відбулось ні одного читання на рідній мові, не було ні одної національно свідомої інтелігентної людини, навіть ніколи не навідувався земський агроном; не було з боку інтелігенції ніяких культурних заходів, що хоч би трохи розворушили, сколихнули наше село, щоб хоч тиждень два дівчата та хлопці погомоніли на селі, так як це робиться по інших селах... Як на гріх, скільки не перебувало

раніш учителів і тепер то всі були ярі обрусителі; а все таки од учительського істинно-руського усердя не лишається і маленького сліду... Русифікаторське усердіє орачів народньої ниви дійшло до того, що діти в школі учителям у вічі кажуть: «чортів кацап», а по-за очі, то ще краще величають» [233, 2]. С. Порубайміх зазначав, що на противагу політиці русифікації та, за його словами, повній відсутності роботи української (Наддніпрянської) інтелігенції на селі, хлібороби не лише не забули й не відrekliся від рідної мови та звичаїв, а й, навпаки, зуміли зберегти традиційність і, попри модернізаційні зміни, не втратили власне, «національного духу».

Отже, кінець ХІХ – початок ХХ ст. був часом помітної, хоча й не завжди глибокої та послідовної трансформації поглядів інтелектуалів на селянський світ. Кажучи ширше, формування української модерної нації вступало в політичний етап свого поступу, куди поступово, радше в статусі об'єкта, а не суб'єкта, долучалося селянство. Як показав аналіз проблеми, сільська людність ще не була готовою до «партійної роботи»: вона або нічого в цьому не розуміла, або намагалася отримати швидкі й передбачувані результати.

Загалом же селянство Наддніпрянщини в поглядах інтелектуалів було «хранителем традицій», яке, незважаючи на соціально-економічну модернізацію, поширення національної ідеології, відчутну політизацію суспільних настроїв (діяльність партійних осередків, розповсюдження програмних положень і агітаційних матеріалів та ін.), лишалося у своїх поглядах і діях досить стабільним. Це було спричинено залежністю від спадщини 1860 – 1880-х рр. з її надмірною романтизацією хліборобського загалу та свідомим ігноруванням, а почасти запереченням реалій селянського побутування й світогляду. При цьому інтерес до соціально-майнового розшарування лише зростав. І це відбувалося на тлі того, що народництво з його утопічними соціалістичними ідеалами відходило в минуле.

Натомість вузьке коло інтелектуалів намагалася і, зрештою, спромоглася залучити селянство в орбіту нових поглядів. Образи селян, щоправда, виявилися дещо «розмитими», але в умовах перехідного (традиційно-

модерного) суспільства інакше й бути не могло. Цінним було те, що вони (письменник М. Коцюбинський та ін.) зуміли заглибитися у внутрішній світ селян, відобразити його як у контексті історичних реалій, так і «поза всякими сюжетами». Власне в доробку таких інтелектуалів були запропоновані перші на українському ґрунті глибокі психокультурні характеристики сільської людності, відповідно – невичерпні й багатолікі її індивідуальні та гуртові якості, почасти притаманні їй латентні імперативи, базовані все ще на усталених (традиційних) формах життєбуття.

4.2 Особливості імперського й національного дискурсів українського селянства

Проблема формування, а відтак особливостей імперського (російського) та національного (українського) дискурсів селянства Наддніпрянщини, як предмет наукового дослідження, спричинена насамперед визнанням українського національного руху, хронологію якої, своєю чергою, прийнято окреслювати другою половиною ХІХ століття. Два націоналізми (фактично їх було більше) не могли мирно вживатися в одному часопросторі, що породило між ними «тривалий конфлікт» [109, 32–34; 188, 15]. Селянам, яких ми ідентифікуємо, «українськими», випало не лише обирати, де «свій», а де «чужий», а й так чи так підсилювати градус цього протистояння, причому як своєю суспільно-політичною активністю, так і (можливо, ще більшою мірою) пасивністю.

Варто погодитися з думкою А. Каппелера, що «поняття «русифікація» неадекватно описує різноманітну національну політику» Російської імперії щодо українців [378, 16]. Особливої переконливості ці слова набувають у контексті залучення до аналізу селянського чинника. І якщо про «дружбу народів», як про антинауковий концепт дослідники вже давно дали своє компетентне роз'яснення, термінологія на кшталт «пригноблений колоніальний народ» потребує комплексного доопрацювання.

Попри те, що національний (український) дискурс, який формувався, був репрезентований незначним прошарком інтелектуальної еліти, він ґрунтувався не стільки «на антитезі імперській традиції», як намаганні стверджувати власну самобутню культуру [283, 5]. У такому задумі селянство прийнято було розглядати не як провінційне середовище, а носій тієї самої самобутності, багатой на розмаїття сенсів і виявів історичної спадщини. Згадана «провінційність» – це не що інше, як запозичений із імперського дискурсу концепт, покликаний дати свої відповіді на виклики модернізації [407, 108; 453, 124]. До того ж він мав яскраво виражений політичний підтекст, який на рубежі XIX – XX ст. набував нового змістовного наповнення. Якщо раніше «українці» були небезпечними для російської влади як польська (австрійська чи ще якась) інтрига, то «напередодні Першої світової війни, – справедливо наголошує А. Каппелер, – висловлювалася думка.., що «українофіли» можуть створити небезпеку для цілісності імперії та російської нації» [378, 16]. Основний виклик тут був пов'язаний із тим, що такі ризики дедалі більше «підсилювалися» селом, селянським чинником.

Наскільки ці реальні загрози усвідомлювалися у великодержавних інтелектуальних колах, важко судити однозначно, проте почасти відповідь на це питання дає та обставина, що навіть у пізньоімперський період «епохи модерності» українське селянство Наддніпрянщини не подолало традиційних типів ідентичності, які дісталися йому від середньовічної та ранньомодерної доби. Ототожнення себе православним вірянном, господарем своєї оселі, що живе зі своєї ж таки фізичної праці на землі, простолюдином (кимось таким, який не належить до «панства»)), також за своєрідними гендерними та іншими відмінностями – усе це й надалі тривало на ґрунті й у контексті ментально-світоглядних імператив та повсякденного мислення людей традиційного суспільства [499, 6; 308, 18; 350, 245; 414, 37].

Носії імперського дискурсу, до яких ми ситуативно зараховуємо не лише самих росіян, а й, так би мовити, «малоросійських апологетів» царського режиму, розуміли це по-своєму. Українських селян вони сприймали помітно

упереджено, однак загалом досить адекватно, тобто як власне «людей традиційного світу» [278, 28 та ін.; 550, 140]. І хоча зміни в суспільстві, які, безперечно, мали «загальноєвропейську сутність» і динаміку розвитку, вимагали «модернізованого» перегляду такої візії, на «мужиків» Наддніпрянщини дивилися по-старому: «доброзичливі, сумирні, навіть колоритні у своїх танцях і піснях, але в цілому некультурні, дурні хохли» [378, 15; 196, 60–69]. Не в останню чергу це було спричинено самою домінацією малоросійства в інтелектуальному середовищі суспільства, мовляв, як можна українцям називатися «українцями», якщо більшість із них самі себе такими не вважають.

Дослідження передісторії цих уявлень засвідчує той факт, що носії російської модерної (національної) ідентичності, яка активно формувалася з середини XIX ст., цілком виразно усвідомлювали різницю між «великоросами» й «малоросами», інша справа, як вони ці відмінності трактували [255, 58 та ін.; 374,10]. Були, приміром, спроби русифікувати українців, нав'язавши їм російську культуру навіть у способах господарювання. Відомо, що ще в 1860-х рр. «племінну» традицію корінної селянської людності Харківської, Чернігівської, Полтавської та інших губерній, у тому числі південних, яка «виділялася прагненнями до приватної поземельної власності (подвірного господарювання. – Я. П.)», «намагалися... поволі усунути» [255, 59–64; 41, 3–7]. Своєрідну крайню позицію в цьому відношенні займали ті інтелектуали, погляди яких виразив відомий славіст, академік О. Шахматов. Представляючи багатомільйонне селянство в понятті «народність», він зазначав: «Малоросійська і білоруська народності – це наукові фікції, які більш-менш відповідають реальній дійсності і її сьогоденні, і в минулому; великоросійська народність – це наукова фікція, яка знаходить виправдання лише в тому, що історичні події сприяли утворенню спільної народності, проте й дотепер є відмінності» [284, 369].

А втім, імперський дискурс українського селянства помітно еволюціонував. Чи помічали ці зміни його сучасники насправді, однозначно

сказати важко. Радше ні, аніж так. А. Каппелер зазначає, що «близько 1900 р. критерії політичної лояльності й культури зблизилися» [378, 15]. Щодо селянства, то це виявлялося в намірах використовувати його як «стабілізатор влади» [378, 15]. Розраховувати на «участь» українських хліборобів доводилося з кількох міркувань. Справа в тому, що бунти селян (які в сучасній історіографії нерідко прийнято називати «революцією»), і надалі носитимуть майже виключно соціальний характер. Це даватиме підстави «розраховувати на мовчазних і сумирних хохлів» у національному питанні, яке продовжувало загострюватися [61, 3 та ін.; 62, 6 та ін.; 64, 17; 65, 30 та ін.]. А випадки українофільської агітації, яка також поширювалася в наддніпрянських селах, поки що не завдавали великого клопоту панівному режиму. У тому числі тому, що місцева інтелігенція дотримувалася здебільшого малоросійських, тобто проімперських поглядів. Розрахунок робився більше на інтереси, а не цінності. Кажучи інакше, рівень національної свідомості домінуючої більшості наддніпрянських інтелектуалів був настільки слабким (чи взагалі відсутнім), що російська влада могла зважати на наступне: освічений український інтелектуал (малорос), який природно прагнув повноцінної особистої суспільної (професійної та ін.) самореалізації, й надалі мав робити вибір на користь «високої російської культури», а не «неосвіченого, неповноцінного селянського народу» [378, 15]. І треба визнати, що такі сподівання не були позбавлені сенсу.

Політичні загравання з українським селянством не завжди були виправданими. Справа в тому, що аби зберегти самодержавство (як явище), його апологети серед інтелігенції не мали право переходити своєрідні «червоні лінії». Скажімо, якщо для другої половини XIX ст. «маневри між польським (литовським та ін.) поміщицтвом і українським селянством навколо земельного питання приносили російській владі користь», то сам відхід від принципу кооперації російської й неросійських еліт зіграв із нею злий жарт [420, 23–24; 418, 46; 205, 3 та ін.]. Уже під час революції 1905 – 1907 рр. урядовцям і їхнім прибічникам серед інтелектуальних кіл «стало зрозумілим, що тим самим... підірвано основи самодержавства» [378, 11; 356, 50–54].

Відмінності між російським і українським дискурсами добре простежувалися під час дискусій на археологічних з'їздах, які відбувалися в різних містах підросійської України, і в яких брали участь знані етнографи. 1902 р. перший доктор географії Російської імперії, професор Харківського університету Андрій Краснов, який попередньо обстежував села навколо Харкова, де проживали «переважно малоросіяни», зробив цікаву, і як нам здається, політично досить неупереджену доповідь. Він, зокрема, зазначив, що саме українці виявилися зачинателями моди в спорудженні хат, а росіяни, які мешкали поряд, перейняли їхній досвід. Назвав ці помешкання «цілком національним удосконаленням старовинної хати» українців [155, 44]. Увагу вченого також привернув одяг місцевих селян. Якщо за півстоліття великороси зберегли здебільшого консервативний селянський одяг, то малороси «тричі змінили фасон свого плаття» [155, 44]. Щоправда, на початку ХХ ст. обидві етнічні групи селян найближчих до міст сіл почали віддавати перевагу «модним міським піджакам, пальто й кофтам, у яких ледве простежувався національний смак обох народностей» [155, 45; 360, 50]. Тут відчутним був вплив промисловості, а також усе ще розвинених кустарних промислів. Узагалі інтерес до українських селян науковців, які більш-менш байдуже (нейтрально) ставилися до їхньої етнічної приналежності, часто обмежувався якраз «зовнішнім виглядом (одягом) та господарським побутом», «покращенням житла в заможних господарів», водночас їхньою солідарністю з більшістю населення в дотриманні тих обрядів, які «мали громадське значення» [155, 47–48]. При цьому інтелігенція з проукраїнськими поглядами вирізнялася спробами відзначити «художню довершеність і шляхетність форм» нових фасонів, надто жіночих [155, 48; 539, 7–8]. Вона ж більше уваги звертала на мовні зміни, зміст пісень тощо. Привертала увагу відмінності між батьками й дітьми, письменного й неписьменного сільського населення, того, яке жило в одній місцевості й, навпаки, займалося відхожими промислами. Багатьом інтелектуалам цього табору не подобалося, що «національний (етнокультурний.

– Я. П.) тип малоросів стирається», бо, як відзначалося на археологічному з'їзді 1902 р., «людина тоді є доброю», «коли вона на себе схожа» [155, 48].

Для інтелігенції з проросійськими поглядами на українське (малоросійське) селянство характерним було ігнорування відмінностей між хліборобами різних слов'янських спільнот. Типовими тут можна вважати міркування російського фольклориста, кандидата богослов'я Михайла Соколова. Беручи участь у Чернігівському з'їзді археологів 1908 р., він пропонував «розрізнити два поняття: національність і плем'я» [289, 72]. Такий поділ аж ніяк не означав виокремлення з загальної маси землеробського населення селянства, та й українців, між іншим, також. Щоправда, якщо в першому випадку ігнорування було майже абсолютним, то в другому передбачався «незначний компроміс». «В етнічному відношенні, – говорив М. Соколов, – малороси й великороси становлять одне ціле» [289, 72; 526, 158]. Поняття «плем'я» використовував, очевидно, для пом'якшення категоричності такого твердження, адже воно не витримувало не лише наукової критики, а й елементарних суджень більш-менш поінформованої чи просто обізнаної людини, зрештою, будь-який селянин розумів, що «хохли» – це не «кацапи». Отож, добре помітне, як здається, ігнорування соціального (селянського) чинника свідчило, що представники імперського дискурсу набагато менше переймалися проблемою селянства, тим більше не бажали вникати в ті відмінності, які очевидно різнили українських хліборобів із російськими.

Чому, зрештою, так відбувалося? На це пробували відповідати самі етнографи, фольклористи, лінгвісти. Змістовними виявилися спостереження автора численних польових досліджень на Півдні України, доктора філології (родом із Латвії) Ернста фон Штерна. У 1908 р. він порівняв російський і український варіанти такого явища як професійні плакальниці. Сама потреба провести паралелі свідчила про бажання з'ясувати відмінності між двома селянськими («племінними») культурами. Перше, на що звернув увагу Е. Штерн, на той час – керівник Одеських вищих жіночих курсів, це відсутність в українців традиції запрошувати плакальників за винагороду. Жінки ж, які

ходили на поховання й «ридали на замовлення», «підлягали висміюванню» [289, 98]. Зазвичай же в Україні плакали «не за їду і не чужі, а рідні й близькі люди...». «Українські голосіння, – наголошував Штерн, – короткі, не мають ритуального значення.., народ вільно розпоряджається їхнім змістом, дозволяє собі вносити до них навіть елементи осуду, дискусії, сатири щодо покійного. Програючи, порівняно з російськими, у формі, розробці й величині, українські голосіння виграють у щирості, у безпосередності, виразності, повноті й глибині почуття, а також у відповідності їхнього змісту повсякденному життю народу» [289, 99; 397, 39–43]. Е. Штерн вважав, що зібраний ним «багатий і серйозний матеріал» – лише початок масштабних досліджень, які потрібно продовжувати. Проте цього, як відомо, не відбудуватиметься, а ініціатива тлумачення культури українського селянства дедалі більше ставатиме прерогативою політиків.

Нам цікава думка закордонної дослідниці Лії Грінфельд. У своїй книзі «Націоналізм: п'ять шляхів до модерності» вона досить критично підійшла до російського національного дискурсу. З-поміж іншого зазначила, що «інгредієнти російської національної свідомості та визначення російської нації були наявні до 1800 р. Між цією датою та 1917 р. складові цього живого, саморозповсюдженого цілого, були по-різному сформульовані, вдосконалені, перероблені та діяли – але цілком не змінювалися. Когнітивна конструкція, котра виникла внаслідок туги та приниження еліти XVIII ст., стала ідентичною в її нащадків у XIX столітті; вони не могли більше цього уникнути, окрім як вискочити з власної шкури, і, коли це не відображалося в їхніх творах, то відображалося в їхньому житті» [530, 260].

Освічена еліта в імперському національному дискурсі відігравала значну роль. Тут були і протиставлення, і обожнювання народу, що все разом лишалося надто далеким від реальності. Л. Грінфельд так розуміла цю проблематику: «Російська національна ідея складалася з наступного: нація була 1) визначена як загальна особистість, 2) утворена етнічними, споконвічними факторами, такими як кров і ґрунт, і що 3) характеризувалося загадковою душею або духом. Дух нації належав «народу», але, як не парадоксально,

розкривався через середовище освіченої еліти, яка, мабуть, мала здатність обожнювати його. Відмова від загальнодоступного індивіда, що виразився прославлянням протилежної йому спільноти, також призвів до акценту на особливих, надзвичайних людях, пророках та віщунах національного духу, і, як наслідок – обожнювання «народу» знаходило свого аналога в елітарності та зневазі до німих мас. Особливі люди, котрі знали, що «народ» хоче, мали право диктувати масам, які не знали. Російський націоналізм був етнічним, колективістським та авторитарним» [530, 261].

Запропоноване вище звернення до послуг компаративного методу вповні виправдано, принаймні з огляду на потребу з'ясування реального ступеня «залучення» українського селянства в російський національний дискурс. Оскільки до початку ХХ ст. селянство «не встигло модернізуватися», здебільшого лишалося у своєму традиційному (патріархальному) стані, воно й надалі перебувало в ментальній залежності від таких чинників як: 1) імператор (тобто «цар» як носій тотальної влади, джерело права, абсолютний законодавець, водночас той, хто контролював себе виключно «критеріями Божого суду»), 2) інституції контролю – Синод, обер-прокурор, і його апарат, православні робітничі організації та політичні спілки, 3) розгалужена система функціонерів, включно з місцевим церковним кліром, представниками місцевого самоврядування, 4) юридично оформлене прикріплення до РПЦ, переслідування незгодних чи тих, хто наважився відхилитися від православних (ортодоксально-візантійських) догматів, як кримінальних злочинців, 5) алгоритм русифікації сільської людності на ґрунті поєднання двох, здавалося б, протилежних політичних устроїв – модерної нації та династичної імперії; вона здійснювалася через заклади освіти, культури, армію, більш-менш успішно претендуючи на стирання граней «між імперією та нацією», «престолом і пролетаріатом», 6) хресні ходи з іконами та корогвами на прославляння «царя-батюшку», «Отечества» тощо, 7) персональна причетність до «захисту чистоти вселенського православ'я» (як альтернатива концентрації селянської спільноти на іманентних традиційних почуттях, у перспективі – українських національних

пріоритетах), 8) авторитетність київських митрополитів, власне митрополії, на той час основи сакральної генеалогії «Третього Риму як імперії»; фактично йдеться про те, що малоросійське (потенційно – українське) селянство було заручником своєї ж залежності від Київської митрополії як матеріального втілення міфу «общерусского єдінства», тобто ідеологічної конструкції, що поєднувала історію династій на колективне минуле спільноти [357, 155–156; 451, 51; 410, 9; 166, 67; 160, 70-85]. Власне в такий спосіб російська влада вирішувала «українське питання», яке з часом загострювалося. Наскільки вона робила це ефективно, однозначно сказати складно, насамперед із огляду на те, що політичне застосування конфесійної ідентифікації лише почасти вирішувало проблему, тобто «потребувало постійної боротьби з альтернативними його різновидами» [277, 21; 158, 671].

Варто враховувати, що ще з часів Просвітництва в суспільстві поширювалася ідея про ймовірність створення на науковій основі «нової людини» [496, 127]. Саме період рубежу XIX – XX ст. став історичним часом, коли в інтелектуальному середовищі, принаймні якоїсь його частини, порівняно інтенсивно формувалося вороже ставлення до релігії й церкви. Секуляризація суспільних настроїв, утім, не означала дерусифікації. Раніше сформовані правові традиції та політична культура виявилися «найбільш прийнятними для збереження Російської імперії механізмами передачі й асиміляції національних традицій», способом «встановлення довгострокових зв'язків між суспільством (селянством. – Я. П.) і державою для забезпечення лояльності народу стосовно влади, а також характер саморефлексії та офіційного ідеологічного образу імперії» [357, 156; 546; 425, 55–65].

Важливо розуміти, що українське селянство Наддніпрянщини перебувало в орбіті російського національного дискурсу і як етнокультурний (малоросійський), так і територіальний, тобто власне наддніпрянський феномен. Справа в тому, що протягом так званого «синодального періоду» тривалістю в два століття, тобто з часів Петра I та І. Мазепи, російська національно-державницька ідеологія «синтезувала два протилежні по своїй суті

правові принципи: теократію й територіалізм» [357, 156; 131, 127]. На цій основі й відбувалася модернізація суспільства пізньоімперського періоду, включно з селянством, яке все ще становило абсолютну демографічну більшість. Проте сам ідейний задум – творення, кажучи науковою термінологією, російської модерної нації за принципом «одна держава, одна церква (культура, народ)» – хибував низкою слабких місць [216, 153]. Часто нехтуючи ними, ідеологи робили акцент на «канонічній концепції», що передбачала взаємодію й співіснування «священства та царства» [357, 156; 473, 158–159; 149, 111]. У такому вигляді і Божественне, і мирське ніби походили з одного джерела, становлячи певний ментально-світоглядний синтез. І хоча рівнозначність державної й церковної влади вже давно була порушена, цю контраверсійність намагалися виправити на засадах принципів «любові й справедливості», який, зрозуміло, не підважував, а радше посилював самодержавні засади російської монархії [469, 7; 448, 213; 447, 8].

Однак теократії, як певного середовища й механізму русифікації малоросійської селянської спільноти, було явно недостатньо для досягнення поставлених цілей. Тому апологети непорушності самодержавства й імперії більше розраховували не на власне теологічний аспект, а територіальний. Кажучи точніше, першочергову роль відводили державним рішенням і процесам впливу, аніж церковним проповідям. Традиція розширювати свої володіння як головний пріоритет державної політики «працювала» тут на повну потужність. Тепер вона мала поєднати такі чинники як «абсолютна монарша (диктаторська) влада», територія та нація [477, 423]. Цей «новий синтез» своєю чергою отримував завдання підпорядкувати собі й надалі регулювати життя мільйонів підданих, серед яких малоросійській сільській людності відводилося одне з «провідних» місць. Власне і без цього «об'єкта» схема, вочевидь, працювала б, проте навіщо було шукати новий «людський матеріал», якщо досвід середини – другої половини XIX ст., пов'язаний із реалізацією згаданого вище проекту «великої російської нації», повністю задовольняв такий запит [436, 31–40; 159, 11; 153, 178; 169, 156].

У межах російського національного дискурсу, який формувався протягом пореформених десятиліть, наддніпрянська селянська спільнота поволі втрачала ознаки самобутності, ба більше – моральне право на її прояви, причому значною мірою «в мовному, культурно-мистецькому, але передусім у будь-якому громадсько-політичному вигляді» [199, 18–31; 273, 3–5; 168]. Оскільки «за посередництва церкви в правосвідомості підданих сформувалося поняття про тотальність влади імператора», то «глибока адаптація цього поняття у політичній культурі знімала з його «священної особи»... відповідальність за долю народів, які населяли імперію» [357, 157]. Вони покликані були самі піклуватися про себе. Синхронне творення українського національного дискурсу мало означати конфлікт, який, утім, не завжди був активований непримиренністю сторін. Погоджуючись з думкою, що «принцип священної тотальності імператорської влади став одним із чинників, що зробили перехід від царизму до радянського тоталітаризму органічним», варто уточнити: руйнування згаданої етнонаціональної самобутності малоросійського (українського) селянства за правління більшовиків відбуватиметься на порівняно «вищому ступені модернізації» [487, 26; 191, 20].

Усе ж життя не стояло на місці. У перші десятиліття ХХ ст. російський національний дискурс, лишаючись «вірним» своїй імперській сутності, еволюціонував. Ухвалені 23 квітня 1906 р. і чинні до Лютневої революції 1917 р. «Основні Державні Закони» покликані були регулювати відносини між імператорською владою та визначеними, відповідно до маніфесту від 17 жовтня 1905 р., представницькими установами – Державною радою і Державною думою [35, 30]. Стійкі ж традиції політичної культури, які не визнавали будь-якої «вольності підлеглих», мінімізували ефективність самоврядності, залишалися «зручним інструментом для здійснення самодержавством своєї влади в імперії...» [357, 158; 212, 7]. Це означало, що революція 1905 – 1907 рр. майже нічого не змінила в державному ставленні до українського селянства, його сприйнятті, розумінні тощо. Відома з 1830-х рр. уваровська формула «народності» й надалі визначала асиміляційну політику щодо «братнього

малоросійського племені». І це відбувалося тоді, коли «російське православне селянство отримувало стійку підтримку вільного в національному сенсі розвитку» [357, 158; 276].

Спекуюючи на ідеях православного єдиновірства, також виписаної на імперський лад «спільної минувшини», на наслідках довготривалої інкорпорації та раніше проведеної часткової асиміляції українства, офіційний Санкт-Петербург, його провідний ідеологічний і пропагандистський форпост – РПЦ – навіть не вважали за потрібне проводити щодо наддніпрянського селянства (де)націоналізацію чи, скажімо, цілеспрямоване фінансування за рахунок спеціальних капіталів Синоду, як це робилося проти решти національних спільнот, так званих «іногородців» [479, 52; 419, 4]. Не вважаючи за потрібне спеціально «захищати» українське селянство, влада, проте, надто скрупульозно регулювала своє ставлення до нього через нехтування етнічних та історичних особливостей при перерозподілі канонічної території. Відбір кандидатів на архієрейські кафедри, як і рукоположення у священники та, навіть, диякони, було «надійним способом русифікації підданих та уніфікації їхньої церковної свідомості» [357, 159]. Тож, наддніпрянське селянство, що ще в кількох поколіннях раніше пам'ятало часи козацьких вольностей, а за великим рахунком було носієм відмінної від російської етнічної культури, не могло розраховувати на вияви поваги до своєї мови, решти ознак самобутності.

Дещо складніше ситуація виглядала з селянами (колишньою шляхтою тощо) неправославних конфесій, проте жорстка державна регламентація «волі віри» з боку Міністерства внутрішніх справ через Департамент духовних справ іноземних сповідань робила свою справу [299, 37; 186, 14]. Загалом же «процес формування... політичної (російської. – Я. П.) нації на православній основі» не давав українському селянству шансів на власне національне самоствердження [357, 161]. Навіть більше, подібні альтернативи не сприймалися, бо вважалися неприпустимими в річищі багатьох уявлень і міркувань. Наприклад, у контексті логіки «харизми єдиної світової імперії». Переконаність у «єдності» великоросів і малоросів, прихильники якої ідейно й політично спекулювали на

православ'ї, ґрунтувалася на гендлярських ідеалах колишньої Візантійської (Східної Римської) імперії. Тому російський національний дискурс означав не лише «справедливі» зазіхання на територію Наддніпрянщини, а й таке ж «морально виправдане» включення її населення в ідеологічну «теорію вселенськості» [357, 161]. Для цього докладалися цілком реальні зусилля як світською, так і церковною владою, особливо в атмосфері суспільних очікувань Великої (Першої світової) війни. Російській імперії потрібна була внутрішньо примирена, духовно об'єднана країна (спільнота), без чого наступна зовнішня експансія прирікалася на невдачу. У цьому конкретному випадку суттєвих відмінностей у поглядах монархістів-чорносотенців, ліберальних консерваторів (О. Гучков, В. Вернадський, П. Мілюков, О. Родзянко, С. Сазонов, П. Струве та ін.), а в ментальному плані і представників лівих партій (есерів, меншовиків, більшовиків) не було. Тим більше, що така політика «знаходила системну підтримку широких кіл громадськості» [102, 250; 226, 68].

Тож, селянство Наддніпрянщини аж ніяк «не стояло обабіч» великої політики. Його враховували й використовували. І тут не важливо – сприймали виключно як православну людність чи просто підданих? Скористаємося посиланням Т. Євсєєвої і процитуємо слова харківського архієпископа Антонія, що датовані 1916 р.: «На теперішню війну наш народ (тобто православна сільська людність. – Я. П.) дивиться як на визволення християнства від навали єретиків і магометан, а кінцевою метою її бачить визволення священного Царгорода з церквою Св. Софії та Єрусалима з Господнім гробом. Усе це живо цікавить не тільки солдат наших, а й більшою мірою мешканців російських і малоросійських сіл» [357, 163]. Такий погляд видається типовим і репрезентативним для нашого розуміння тогочасного російського національного дискурсу. Хоча він, зрозуміло, і не був вповні універсальним, адже існували й інші, щоправда, менш популярні інтерпретаційні моделі. Одна з відомих внутрішніх альтернатив тут належала поглядам В. Соловйова, який ще раніше розвинув ідею російського екуменізму. Вона виявилася такою, що мало задовольняла царську цензуру, яку особливо насторожувала теза про

«вселенську сім'ю Христа». Влада та її численні апологети прагнули дещо зворотного: «Внести в сім'ю народів (українського передусім. – Я. П.) мир і благословення», попередньо взявши їх під свій патронат [357, 163; 341, 49–50].

Яка ж функція відводилася при цьому наддніпрянському селянству? Воно мало, за задумом російських ідеологів, вдовольнитися причетністю до розширення життєвого простору, «воюючи за вселенську православну імперію». У цьому випадку селянство мало перебувати на другорядних, допоміжних ролях великої політики. Кажучи мовою воєнного часу, йому належало бути «гарматним м'ясом». У цьому відношенні мало що довелося змінювати в традиційній, від часів проголошення імперії в 1721 р. доктрині: українському селянству належало цілеспрямовано «зливатися з росіянами», демонструючи в такий спосіб «вірність династії» [317, 397; 535, 161].

Ми поділяємо думку істориків, які вважають, що російський імперський (як національний) проект пізньоімперської доби перебував у кризовому стані («криза монархічної влади виражалася в неспроможності імператора приймати тверді рішення», що поєднувалося з «кризою віри, на якій ґрунтувалися монархічні принципи») [358, 168]. Бо й справді, невідповідності в поглядах і позиції офіційної влади та громадськості, не кажучи вже про настрої в селянському середовищі, лишалися відчутними. До єдиної політичної нації було далеко – популярність монархічної системи влади, особливо з початком Першої світової війни, бажала кращого, та й «авторитет церкви невблаганно падав» [63, 23; 59, 36]. Проекти церковних реформ, попри те, що їм приділялося тепер багато уваги (у всіх скликаннях Державної думи цим займалася спеціальна комісія), не давали адекватних відповідей на виклики «бурхливого часу» [58, 2].

Деякі з цих проектів були досить добре продуманими. Не вдаючись до їхнього предметного аналізу, зазначимо, що у випадку затвердження та послідовного впровадження цих проектів між державою, церквою і підданими мала формуватися «проміжна ланка – громадянське суспільство» [357, 164]. Проте це радше гіпотетичне припущення, адже ні російська влада, ні

традиційне у своїй культурі село «не були готовими до реалізації таких ідей» [427, 113]. Від відчуття безвиході деякі чиновники пропонували «європеїзувати» ситуацію – «відокремити церкву від держави», утім, такий крок спонукав би до радикального перегляду всієї управлінської ролі держави, що суперечило стереотипам мислення, настроям різних верств і прошарків підданого населення [471, 99; 342, 16–29].

Отже, українське селянство Наддніпрянщини кінця XIX – перших десятиліть XX ст., яке автор уявляє як певну історичну соціокультурну спільноту, перебувало, точніше, водночас потрапляло в кілька національних дискурсів та проектів. Чи не найпотужнішими за інтелектуальним потенціалом, позаяк вони спиралися на державну підтримку, були російські. Зміна багатьох пріоритетів, що мала місце в пізньоімперській період, зокрема й визнання «української» ідентичності селянства, не означала відмови від їхньої інтерпретаційної сутності (як «частини російського народу»). У цьому відношенні вектор протистояння, яке важко назвати дискусією, змістився з селянського простору на власне інтелектуальний. Відповідно до широко використовуваної тоді і згодом термінології, це явище відоме під назвою «український сепаратизм» [512, 24; 389, 165].

Одним із найбільших осередків російського національного дискурсу була Волинь. Саме там проводилася потужна агітація від «Союзу руссаго единства», котра не давала перспектив задля розвитку інших рухів, зокрема національного. По суті, Почаївська лавра була тим місцем, звідки «поширювалися дані ідеї» [264, 216; 265, 245; 266, 213; 267, 214; 268, 215]. У лаврських звітах («справозданнях») було дуже багато матеріалів, де описувалися «союзи» (товариства), «союзні крамниці». Маючи безпосередній вплив на селянство, почаївські ченці добралися і до переселенського руху, намагаючись окрасити його «істинно-російськими фарбами». На шпальтах газети «Рада» один із дописувачів так коментував ситуацію: «По селах почали ширитись чутки про те, що хто не запишеться в «союз», або наважиться їхати на Сібір, поминувши «союзницьку» опіку, тих начальство не пускатиме, не

буде давати їм льготного тарифу. Все це мало допомагати змонополізуванню переселенського руху в істинно-руських руках. А щоб краще було цим орудувати, всіх охочих покинути старі гнізда союзники обложили податками. Маючи в кишенях селянські грошики, їм легко примусити переселенців робити лиш по їх союзницькій вказівці» [135, 3].

Український дискурс представляв майбутній академік М. Сумцов, який першим почав читати лекції харківським студентам українською мовою (1906). Він вказав на «можливість німецького (колоністського. – Я. П.) впливу» стосовно вживання українськими селянами на побутовому рівні назв «ганок», «дах», «шибка» [155, 45]. Більш плідними щодо творення «національного минулого українців» були його міркування про «малоруські історичні пісні й думи», які, як він казав, «відіграли важливу роль у житті народу.., особливо в епоху гонінь від татар і поляків» [155, 77]. Називаючи українських селян «малоросами» та «народом», він фактично пропагував ідею континууму сприйняття цієї етноспільноти, а відтак долучався до перспективи творення національної історії та міфології. Його колега, відомий етнограф і історик, який послідовно відстоював право рідного народу на автономію, рідну мову й культуру – Лев Падалка, спираючись на свідчення 192 респондентів, запропонував чудовий зріз того, як українські селяни Полтавщини себе ідентифікували. Виходило, що на початку ХХ ст. вони фактично не називали себе росіянами («руськими»), поняття ж «малороси» було мало їм знайоме (зазвичай вживалося до тих, хто здобував освіту); інколи односельці використовували «запорозьке покоління» чи ще якусь історичну екзотику, найбільше ж поширеним серед населення було «хохли», яке самі люди вважали образливим. Загалом і М. Сумцов, і Л. Падалка вважали, що збирання матеріалів польових досліджень «набагато випереджало його вивчення» [288, 104; 259, 97–135, 260, 26]. Опосередковано це свідчило, що інтерес до селянства більшості науковців лишався обмеженим, власне етнографічним, а отже, домодерним за своєю сутністю.

Власне М. Сумцов і Л. Падалка представили досить розгорнуту палітру нових поглядів і міркувань на селянство. Їхню увагу привернула обставина, що з переміною умов сільського життя, поступово «відійшли в історію кобзарі..., замовкли їхні героїчні думи...» [155, 79]. З певною ностальгією Сумцов зазначав: «Останні в народі за своєю бідністю й неспроможністю до землеробської й іншої праці, малоруські бандуристи займають перше місце за розвитком поетичних здібностей. Живучи серед непробудної ночі, не бачачи протягом багатьох-багатьох років навколо себе жодного людського обличчя, вони (сліпі співаки. – Я. П.) всією своєю уявою, яка лише може бути в такому стані, заглиблювалися в себе» [155, 79]. Принагідно було відзначено, що на початку ХХ ст. більше кобзарів лишилося в селах Лівобережжя та Слобожанщини.

Л. Падалка, як ініціатор створення й активний співробітник Полтавської губернської вченої архівної комісії, що протягом 1905 – 1917 рр. видавала «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», природно більше уваги приділяв селянству свого регіону. Ведучи мову за народний побут, він звертав увагу на історизм і закономірності його виникнення та еволюції, також на селянський характер і, що особливо важливо, інтелект. Варто додати, що серед почесних членів архівної комісії були відомі історики та етнографи: Д. Багалій, О. Єфименко, В. Іконников, Д. Яворницький, О. Левицький, згаданий М. Сумцов, а сам Падалка періодично листувався з О. Лазаревським і Б. Грінченком.

Щодо уявлень, які засвідчували «включення» селянства в модерні погляди, то вони мали переважно історичний контекст, що й не дивно, зважаючи, хто був суб'єктом їхнього творення й популяризації. На оригінальні міркування з цього приводу натрапляємо в працях українського археолога й етнографа з Уманщини Хрисанфа Ящуржинського. Він вважав, що назва «Україна» означала окрему землю, яку свого часу «зайняло південно-руське плем'я». Вона мала «народне походження», бо широко вживалася не лише в офіційному листуванні освічених людей, а й популярних серед простолюду «думах і

піснях» [288, 70–71]. І це тоді, коли в інтерпретації представників численного російського дискурсу слова «Україна», «український», «українний» мало цілком протилежне змістовне наповнення – край якоїсь території, окраїна, кордон, рубіж [288, 71]. Зрозуміло, що ні про яку народну (селянську) природу в імперському варіанті не йшлося.

Х. Ящуржинський же вважав, що ще до ХХ ст. термін набув не лише народного, а й національного змісту («в теперішній час слово використовується повсюдно.., для назви народу й (мальовничої) землі, яку він заселяє») [288, 71,100]. Причому за своїми антропологічними й лінгвістичними (мовними) особливостями українці становлять «самодіяльну культурно-національну одиницю», яка відрізняє їх від росіян, білорусів, поляків, чехів та ін. [464, 198].

Розмірковуючи в дусі романтичних ідей, він сприймав український народ як «споконвічну даність», при цьому не завжди диференціював поняття «народ» на селянство і решту населення. Скажімо, коли вів мову про те, що «в епоху Богдана Хмельницького національна свідомість народу виросла», не вважав за потрібне пояснити, кого в цьому випадку мав на увазі [288, 71].

Досить складно реконструювати українське селянство в уявленнях та інтерпретаціях інтелігенції Наддніпрянщини кінця ХІХ – початку ХХ ст., не взявши до уваги ті історичні обставини, які найбільшою мірою впливали на його внутрішній світ, конкретніше кажучи, ті чинники, що так чи так позначалися на його еволюції. Відомо, приміром, що саме в цей історичний період, коли спільнота переживала потрясіння внаслідок відомих революційних і воєнних подій, в імперії тривала «масштабна кампанія проти... національних меншин» [422, 9; 25, 26]. Причому попервах ця акція була спрямована проти «недружньо налаштованих підданих» («громадян ворожих держав у воєнний час» [422, 9; 334, 77]. Важливо зазначити: кампанія державного (чи державою спровокованого) насилля в Російській імперії, що означала примусове переселення приблизно мільйона осіб «інородців», відбувалася за участі населення, зокрема й «інертного» селянства [422, 9]. Ця обставина засвідчила, що російський політичний істеблішмент «в'яло реагував на тиск знизу», проте

був готовий використовувати його у своїх інтересах. Монархічно-консервативна система влади активно спиралася на ті традиційні форми впливу, які кілька століть поспіль формувалися в неї щодо українського сільського (землеробського) простолюду. Вони передбачали відому історикам ступінь «натуралізації в російських підданих», далекої до повної асиміляції, проте достатньої для співіснування в рамках імперського дискурсу [459, 503 та ін.; 462, 110]. Це дає підстави припускати, що «співпраця» більшовиків і українських селян, відома в часи революції 1917–1921 рр. і прийдешнього НЕПу, матиме свою історичну предтечу, яка сформувалася якраз у пізньоімперський період [113, 1; 190, 30].

Зауважмо, що українське селянство Наддніпрянщини так і не отримало шансу на ті переваги, які потенційно могла давати політика денаціоналізації влади. У цьому відношенні європейський досвід виявився незатребуваним. До речі, візія влади й інтелектуальної верстви на підданих Романових помітно різнилася від аналогічних поглядів на підданих Габсбургів, ідентичність яких «привертала увагу інтелектуальних кіл уже не одне покоління» [532, 12].

А втім, невизнання чи зазвичай просто нехтування етнокультурною складовою, тим більше перспективами творення етнонаціонального образую-характеристики українських селян, аж ніяк не означало, по-перше, цілковитої байдужості до самої «малоросійської людності» (про що йшлося вище), по-друге, тієї обставини, що подібну інертність можна поширювати як на власне етнічний, так і соціальний бік подібної комунікації [25, 27–28; 396, 20; 208, 125]. Сприймаючи сільських людей Малоросії, Південно-Західного краю, Слобожанщини та Новоросії як «своїх», російські інтелектуали робили це, будучи свідомими того, що мають протистояти, перебувати в опозиції «чужим» [27, 6]. Отак, ще з 1864 р. діяв указ, який «забороняв євреям купувати землю у приватну власність на Правобережжі, зокрема й у селян» [456, 58]. Також після відомої хвилі єврейських погромів (1881-й та інші роки) «уряд не дозволив людям іудейського віросповідання селитися в сільській місцевості, займатися купівлею-продажем ґрунтів та орендами» [414, 102]. Логічно уточнити: як, із

огляду на обставину, що ці обмеження зберігалися аж до 1917 р., мав виглядати український простолюду? Очевидно, що розраховувати на сприятливе ставлення «тутешні» не могли, бо своїм «нешляхетним» статусом не вписувалися в усе ще актуальну для початку ХХ ст. модель публічних взаємин, яка була відомою з часів пізнього Середньовіччя й означала «вбудовування місцевих еліт в єдину імперську систему» [422, 103].

Щоправда, деякі представники урядових кіл, а заодно й проурядової інтелігенції вважали, що становище селян «слов'янського походження не відповідає новим стандартам» [422, 108]. Такий погляд був мотивований небаченими раніше суспільними потрясіннями, не в останню чергу пов'язаними з наближенням Першої світової війни, відповідною політичною кон'юктурою. При цьому урядовці й надалі ніяк не виокремлювали українських селян з-поміж загальної маси «русского крестьянства» [422, 108].

Один із провідних дослідників націоналізму ХХ ст. Е. Геллнер оригінально пов'язав залучення широких мас населення до національних проєктів у контексті історичних ритмів «приходу індустріалізму» [553]. Беручи до уваги особливості «протікання» індустріалізації в Наддніпрянській Україні, зазначимо: в українському варіанті така взаємозалежність додавала гостроти в тому значенні, що носії російської імперської ідентичності могли користуватися нагодою експлуатувати «культурні, генетичні чи інші такого роду відмінності, залишені аграрною (селянською. – Я. П.) добою» [553]. Тому не викликає сумніву, що подальше «включення» українського села (як «якоїсь культурної особливості, успадкованої з аграрної епохи») у власний національний дискурс було тим політичним діакритичним знаком, у ширшому контексті – символом, котрий зберігав, посилював і давав йому – російсько-імперському дискурсу – додатковий імпульс розвитку [405, 123–124; 406, 70].

Проте символічне сприйняття українського селянства мало надто нечітке, без належної уявленої виразності зображення. Ця своєрідна «спадщина Середньовіччя» повсякчасно давалася взнаки [343, 10–13]. І в цьому напевне нічого особливо не було б, якщо врахувати, що не лише селяни, а й дворяни

отримали «громадське визнання» лише в XIX ст.; до того другі «усвідомлювалися як категорія родинної спорідненості та васалітету» [436, 9].

У багатьох аспектах принципово інакше наддніпрянське село, його мешканців споглядали українські інтелектуали. Проте, на наш погляд, невинуватим було б штучно протиставляти їхню візію імперському дискурсу. Тож, варто попервах виділити чимало того спільного, що було в поглядах інтелектуалів – носіїв російської та, відповідно, української ідентичності. На наш погляд, це насамперед те, що в обох дискурсах досить однозначно простежувався «об'єктивний» погляд, тобто селянство сприймалося як об'єкт партійно-пропагандистського чи, у дещо пом'якшеній формі, культурно-просвітницького впливу. Щоправда, такий ракурс сприйняття мав певну динаміку змін, що її можна простежити в тих численних діалогах із сільським людом, свідчення про які з роками частіше й частіше «потрапляли на шпальти періодичної преси» [381, 304 та ін.].

Коли йдеться про старі й нові погляди носіїв російської імперської ідентичності на селянство, то тут наше звернення до їхнього критичного аналізу й оцінок з боку українських візаві виглядає цілком доречним, позаяк дає змогу краще уявити обидва ракурси сприйняття селянського загалу.

У 1907 р. «українець» С. Єфремов визнавав факт того, що для монархічного режиму Миколи II «найшкідливішим, найнебезпечнішим... тиск (неурядової, опозиційної. – Я. П.) преси урядові здається на селі, і що найбільше дбає він про селян, щоб не довідалися вони, борони Боже, правди про сучасні порядки» [146, 2]. Надалі Єфремов наголошував на тому, що ще зовсім недавно його – селянина – «мали за невинну дитину, яка нічого не розуміє, і боялися, що та «невинність» може бути порушеною, причому навіть не друкованим словом, яке продерлося крізь цензурні решета...» [146, 2]. Надалі в міркуваннях інтелектуала простежувалося прагнення розставити всі крапки над «і» якраз у тих відмінностях, які очевидно для нього відрізняли ці два дискурси. При цьому С. Єфремов, цілком очевидно, керувався зазначеними вище змінами в суспільстві. Він писав: «Та прийшли всім відомі події

(революція 1905 – 1907 рр. – Я. П.) й навіть «невинному» мужикові розкрили очі на багато де-чого; кинувся мужик до газет, що вже більше можуть йому правди говорити і от тпру-циркуляр: не давати мужику хоч тих газет, які йому дурно на волость ідуть!..» [146, 2]. Як легко помітити, керувався Єфремов змінами в суспільстві на «користь селянина», а його візія містила чітко виражений національно-демократичний пріоритет [144, 84; 145, 96].

Оригінально постають два дискурси в прикладах, що їх докладно описав Єфремов на сторінках «Ради». У цьому зв'язку спробуємо виокремити кілька аспектів, які, на наш погляд, репрезентують якраз особливості російсько-імперського й українського національного поглядів, як «аргументованих уснописьмових обговорень теми, в яких предметом дискусії були і самі способи аргументацій» [557]. По-перше, оригінальними були самі «вияви інтересу до сільського простолюду» [56, 7, 76 та ін.]. Очевидно, що з української сторони він був порівняно підвищений, оскільки йому зацікавлені дописувачі приділяли чимало уваги, зокрема й на сторінках масових, опозиційних щодо самодержавного режиму періодичних видань. По-друге, українського інтелектуала, як у цьому випадку, цікавила, сказати б, «політична культура» наддніпрянського селянина, у першу чергу, вочевидь, його звичайна обізнаність у перипетіях повсякденного вияву політичного життя. Власне тому він дивувався й кепкував («навіть кури сміються») з того факту, що «мужик» не розумівся в елементарних речах – відмінностях між правими й лівими суспільно-політичними доктринами. У цьому контексті репрезентанти імперського дискурсу (від невідомого голови виборчої комісії в Лохвиці до голови царського уряду П. Столипіна) лишали осторонь такі важливі «дрібниці» й реагували хіба що на те, «що їм не подобалося» [146, 2]. Аби врівноважити вплив на селянство, влада часто використовувала звичний для себе «механізм» – адміністративний тиск. Єфремов досить докладно й предметно висвітлив випадки чиновницьких зловживань, які не так уже й рідко закінчувалися загибеллю людей. По-третє, мова йде про, так би мовити, «моральний бік справи». Тут розходження між двома дискурсами були чи не найбільшими, надто якщо зважити, що провладних інтелектуалів ці

характеристики українського сільського загалу взагалі не цікавили, причому як із соціально-політичної сторони, так і, тим більше, етнокультурної. Хіба лише в тому значенні, що ображений на якісь утиски або образи селянин міг наважитися помститися своїм кривдникам «підпалом їхнього майна» [146, 2].

Окремо варто сказати про системне, по суті на державному рівні маніпулювання селянськими масами. У цьому зв'язку С. Єфремов вказував на горе-циркуляри, що були «писані не чорнилом на папері, а кров'ю на тілі людському» у величезній кількості [146, 2]. Вони, на переконання інтелектуала, потрапляючи через волосні правління до селянського загалу, «нічим особливо не допомагали сільським людям», натомість виправдовували некомпетентні, а нерідко й очевидно злочинні дії чиновників та «інших охочих людей» [146, 2]. Ба більше, представники провладної (чорносотенної) інтелігенції часто шахраювали на тому, що пересічному сільському наддніпрянцю байдуже було «правий» він чи «лівий», і коли вони – монархісти – приходили до влади в Думі або місцевих структурах (зокрема й самоврядних органах губернської та повітової ланок), то свої великодержавні й часто-густо корупційні рішення приймали, керуючись посиленням на думку «правих мужиків» – вони, мовляв, думають так само, підтримують «закони, які для всіх рівні» та ін. [146, 3].

Зрозуміло, що махінації з селянами на «думному» рівні слугували більш масштабним стратегічним цілям. Це буде добре помітно, коли ми торкнемося питання мови, «мовчазними носіями» якої в Наддніпрянщині були саме хлібороби-трударі. Тут імперський дискурс уже мало потребував власне «широкої соціальної бази». Спекулюючи на все ще величезній прірві в соціальному статусі й керуючись іншими сприятливими чинниками, насамперед різним ступенем знань та поінформованості, «провладна» інтелігенція просто ігнорувала селянський загал. Щоправда, опосередковано (й мотивовано) він був присутній чи не в усіх розмислах, твердженнях та публічних заявах. Робити це було нескладно, бо сам термін «малороси» слугував своєрідним камуфляжем махлярству зі всією «селянською нацією»,

власне тією спільнотою, яка в процесі модерного поступу стверджуватиметься на ґрунті, «величезного значення селянської маси» [445, 25].

Отже, по-перше, у такий («аферний») спосіб селяни слугували тлом, яке під час виборів до Державної думи й органів самоврядування репрезентувало «народне волевиявлення», тоді як насправді його могли представляти «істинно-руський протоієрей чи якийсь «веселий» полтавець.., пани Пирські та Крушевані...» [146, 3]. По-друге, селянство лишалося мовчазним до питань, особливо гостро поставлених на порядок денний якраз у пізньоімперський період. Тому воно майже ніяк не реагувало на дискурс як «практики, які систематично утворювали об'єкти, про котрі вони говорили» [497, 427–428]. С. Єфремов навів приклад, як улітку 1907 р. царська адміністрація Києва заборонила ставити на сцені місцевого театру комедію французького драматурга Мольєра «Шлюб з примусу» українською мовою. Який же мотив цього табу? Російські чиновники та інтелектуали вважали «смішним» сам факт, аби «малороси користувалися зі скарбниці всесвітньої літератури» [147, 3]. Водночас вони на свій лад нібито «підтримали малоросів», зазначивши серед причин відмови, що такий спосіб публічного представлення перекладених творів нібито демонструватиме «бідність українського репертуару» [146, 3].

Отже, носії обох дискурсів уже уважно приглядалися до селян, але робили це з помітно різною мотивацією та завданнями.

Дослідження образів українського селянства Наддніпрянщини кінця ХІХ – початку ХХ ст. у візії місцевої інтелігенції дало нагоду краще зрозуміти різні аспекти її світогляду як такого. Крім того, проведений аналіз дозволив вважати, що далеко не все, що варте було уваги, принаймні з погляду загальної трансформації суспільства, потрапляло в поле зору «думаючої» верстви населення. Переймаючись у своєму повсякденні переважно соціально-економічними проблемами, у чому вони мало відрізнялися від того ж простолюду, інтелектуали відповідно ставилися й оцінювали селянський світ. Водночас, коли намагалися «розмістити» його в контекст своїх уявлень про загальносуспільні процеси та визначити місце у відповідних інтерпретаційних

практиках, то зазвичай обмежувалися сферами «класовими» та «інтернаціональними». І це тоді, коли настання епохи націй (націоналізму) вже не мало викликати сумнівів.

Імперський (російський) та національний (український) дискурси щодо селянства Наддніпрянщини відчутно різнилися та мали під собою протилежні ідеологічні завдання. Провладні інтелектуали намагалися «стерти межу» між «малоросами» й «великоросами», найчастіше застосовуючи для цього громадський вплив, адміністративний тиск та спираючись на підтримку Російської православної церкви. Щоправда, на початку ХХ ст. апологети царизму вже відчували на собі ту «хліборобську силу», котра спроможна була де більшою, а де меншою мірою їм протидіяти.

Прихильники ж національного дискурсу, своєю чергою, намагалися виокремити «народ» та його культуру з нав'язуваної єдиності. Не сформувавши на той час потужної національної ідеології, вони вимушені були протистояти і своєму старому, і чужому новому. Особливістю національного дискурсу була його слабкість та незавершеність, що виявиться в роки Української революції 1917 – 1921 рр.

ВИСНОВКИ

У результаті тематичного опрацювання історіографії проблеми, системно проведеної на основі використання наукових принципів і методів дослідження евристичної роботи авторіві вдалося дійти таких висновків:

1. Селянство Наддніпрянщини в уявленнях та інтерпретаціях інтелектуальних еліт кінця XIX – початку XX ст. раніше не було предметом самостійних студій. Висвітлення цієї проблематики мало фрагментарний характер і губилося в численних наукових працях, які були присвячені соціально-економічним (соціокультурним та ін.) селянознавчим розвідкам, також історії формування інтелігенції (зокрема й сільської), зростанню її ролі в суспільно-політичному житті регіону, національно-визвольному русі, а ще воно репрезентоване достатньо численними просопографічними дослідженнями. Ця обставина мотивувала потребу звернути увагу на досить розлогий спектр виявленої наукової літератури – від вузько тематичних статей і тез до ґрунтовних праць, присвячених теоретико-методологічним засадам, також досвіду інтелектуальної, соціальної, антропологічної та так званої «націоналізованої» історії. Уся мозаїка залучених в орбіту дисертаційного пошуку напрацювань помітно полегшила розуміння багатьох аспектів щодо поглядів інтелектуальних еліт на селянство, водночас ускладнила досягнення мети – передусім через відсутність належних концептуальних епістемологічних навичок, покликаних долати труднощі не завжди виправданого розширення «дослідницької оптики». Крім того, територіальна «розпорошеність» на великий регіон Наддніпрянщини спонукала до вимушеної вибіркості як джерельної бази (особливо матеріалів архівів), так почасти і історіографічного доробку. При вирішенні цього завдання автор прагнув уникати ймовірної залежності від міфів, які притаманні багатьом суб'єктам досліджуваних

історичних явищ, поширеним соціальним та інтелектуальним практикам історіописання.

Особливістю наукових праць, що побачили світ у власне пізньоімперський період, була помітна залежність авторів, їхнього методологічного інструментарію від домінуючих у суспільстві світоглядних імперативів, насамперед етнографічних поглядів на селян як на «народ». Власне тому тогочасні дослідження позначалися етнокультурною міфологізацією образів цієї найчисленнішої верстви, водночас зростаючим інтересом до її соціальних проблем, що своєю чергою було пов'язано з дедалі відчутнішим втягуванням села в орбіту модернізаційних процесів. Праці М. Грушевського, В. Липинського, С. Рудницького позначалися оригінальністю саме в контексті їхньої інноваційності в поглядах на селянство.

Радянська доба «відзначилася» ще більшим інтересом до інтерпретації історії сільської людності, проте діапазон пропонованих студій був максимально звужений пануванням у методології так званого «марксистсько-ленінського редукаціонізму». Утім, праці Ю. Білана, І. Гуржія, М. Лещенка, Д. Пойди, П. Теличука, Є. Басова, М. Якименка, Я. Бойка, А. Карагодіна, В. Сарбея, Р. Ляха, В. Калініченка, О. Анфімова та ін. містили значний евристичний та аналітичний потенціал. І все ж, селянознавчих студій у контексті поширеного з другої половини ХХ ст. в історіографії західних країн модерного історіописання фактично не проводилося (лише на пізньому етапі до них приєдналися росіяни А. Гуревич, Ю. Безсмертний, В. Данілов та ін.). Такими ж збідненими донедавна лишилися й дослідження, присвячені інтелігенції, оскільки цю верству прийнято було тлумачити як соціальний «прошарок», який поступався своїм суспільним статусом робітничому класу й колгоспному селянству. Інтерес же до його ранньої історії був локалізований вузьким колом інтелектуалів, кон'юнктурно пов'язаних із більшовиками.

В українській історіографії ситуація помітно, хоча й не завжди достатньо радикально, змінилася після здобуття Україною державної незалежності. Студії Л. Зашкільняка, Г. Касьянова, О. Реєнта, Я. Грицака, І. Гирича, В. Масненка,

В. Тельвака, В. Шевченка, О. Михайлюка, Ю. Присяжнюка, Т. Портнової, Т. Литвинової, А. Морозова, С. Корновенка, І. Фаренія, О. Приймака, О. Ганусин, І. Коляди, Т. Демченко, О. Бойкова (синхронно білоруса С. Токця) та ін. помітно відрізнялися методологічними ідеями та підходами, здебільшого запозиченими в західній модерній історіографії. Ці напрацювання відчутно наблизили науковців до вирішення заявленої в нашій дисертації проблеми.

Джерельна база дослідження охоплює цілий спектр історичних пам'яток, переважно писемних. До таких автор відніс джерела особистого походження (его-документи: листи, щоденники, спогади, нотатки, промови, публіцистика та ін.), опубліковані матеріали (зокрема й уперше введені до наукового обігу), матеріали архівних фондів. Особливе значення мали ті фрагменти текстів (мікросюжети), у яких репрезентовано суб'єктивні погляди на селянство. Їхнє комплексне опрацювання дало змогу сформулювати та простежити ключові положення дисертації, досягнути мети, виконати поставлені завдання.

Щодо методологічного забезпечення, то тут використано усталені в сучасній науці елементи історичного пізнання, виокремлено загальний методологічний задум і конкретні принципи та методи дослідження. Формулюючи й використовуючи їх, автор керувався міркуваннями, що реальне відображення суспільних явищ та інтелектуальних практик навряд чи можна ствердити інакше, ніж складаючи уявлення про них на основі всього комплексу виявленої й опрацьованої інформації. У цьому випадку йшлося про подвійне й навіть потрійне перетікання з'ясованих образів від одних суб'єктів історії до інших.

2. Під інтелектуальними елітами автор дисертації розуміє кола освічених людей Наддніпрянщини, які творили, публічно чи приватно репрезентували свої знання, критичне мислення, рефлексії стосовно української етноспільноти в конкретних історичних умовах. При цьому громадський рівень інтелектуальної активності й належна ефективність діяльності виступали ключовими засадами нарощування їхньої ролі в суспільстві. Особливістю ситуації наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. було зростання ваги прошарку

української інтелігенції, якій приділено основну увагу в дослідженні. Власне ці діячі, тією чи іншою мірою осягаючи свою історичну місію, сприяли поживленню національного руху, проте не завжди послідовно й усвідомлено. Прискіпливий аналіз етнонаціональних характеристик, включно з проблемами формування відповідних модерній епосі ідентичностей, засвідчив підвищений інтерес саме цієї категорії людей Великої України до нової ролі селянства в умовах активізації модернізаційних процесів. Ця місія виявилася пов'язаною з загальними умовами життєдіяльності інтелігенції – політичними, соціальними, ідеологічними, професійними, інформаційними, почасти геополітичними, регіональними, побутовими. Для українських діячів вони були назагал малосприятливими, утім, це не завадило їм, передусім представникам молодій генерації, досягнути відносного успіху в осмисленні села. Для загального розуміння ролі інтелігенції Наддніпрянщини у творенні візії найчисленнішої верстви варто вказати на такі її недоліки як комунікативна обмеженість, локальність, відчутна, надто в контексті модернізаційних викликів, спрощеність.

3. Візія селянства в уявленнях інтелігенції формувалася по-різному. Ми визначаємо її такими рівнями як побутовий, політичний (ідеологічний), соціокультурний та ін. Пріоритет будь-якого з них щоразу мав визначатися принципами внутрішньої індивідуальної (чи корпоративної) організації або функціонування (характеру діяльності). Домінувало, кажучи умовно, домодернізаційне сприйняття, яке ніби продовжувало традицію «довгого» ХІХ ст. Підтвердженням цього слугували як «спалахи етнографізму» в професійних уподобаннях і практиках інтелігенції (С. Єфремов та ін.), так і відносно менш численні розмисли схильних до опанування модерних змін у суспільстві інтелектуалів (Є. Чикаленко, М. Коцюбинський). У прагненнях давати старі/нові відповіді на життєві виклики люди розумової праці зберігали підвищений інтерес до селянства, який, щоправда, був по-різному мотивованим і реалізованим. За формальною стороною їхній доробок доречно ділити на кілька груп: наукові (історіографічні) праці, літературні (художні) твори, публікації в періодиці, матеріали особистого листування та ін. Вони з'являлися

тоді, коли інтелектуали бралися спостерігати й описувати «свій народ», віддаючи перевагу здебільшого локальній тематиці чи взагалі окремим епізодам. Уряди-годи селянський світ поставав у ширшому інформаційно-інтерпретаційному спектрі індивідуальної та гуртової комунікації. Іншою тенденцією було посилення прагматичних мотивів. При цьому інтелігенція все ще не надто переймалася модерними перспективами селянства. Творячи художні образи, приміром, або ігнорувала його потреби, або навпаки – ідеалізувала. Коли ж хтось із освічених людей брався показувати зміст мислення чи характер соціальної поведінки мешканців сіл Наддніпрянщини, то, як правило, не долав меж усталених традиційних норм і приписів. Виходило так, що суперечливе у своїй патріархальній культурі селянство ніби співіснувало з інтелігенцією, яка своєю чергою долала рубікон модернізму лише частково. Тож, у пізньоімперський період вплив суспільно-політичних процесів на селянство знаходив своє відображення в поглядах інтелектуалів, проте цей симбіоз не переборював народницького проекту – продукування ідеалізованої уявою селянської спільноти.

4. Прояснити сприйняття селянства наддніпрянською інтелігенцією наприкінці XIX – на початку XX ст. виявилось досить складно насамперед через кілька обставин, які позначилися на характері та, відповідно, методиці опрацювання джерельної бази: по-перше, значною мірою уніфікований спосіб життєдіяльності селянства Російської імперії, виокремлювати з якого «наддніпрянців» інтелектуалам було вкрай складно й мало чим затребувано; по-друге, інтелігенція мала творити візію соціальної «основи нації» в умовах, коли сама переживала складні процеси професійного становлення та національного самовизначення, що відбирало сили й час; по-третє, вплив на інтелігенцію політичного та інших чинників, котрі безпосередньо позначалися на вдачі людей розумової праці, їхніх персональних життєвих стратегіях, повсякденних уподобаннях, а отже, уявленнях (як наслідок, більшість освіченої публіки сприймала селян «чиновницьким оком»); по-четверте, брак досвіду ефективних методологічних підходів і практичних історичних студій,

присвячених цій проблематиці. Ці обставини спричинили той результат, який ми оцінюємо як «збідненість» тлумачення селянського світу інтелектуалами. Очевидно, що поділ на традиційні й інноваційні зразки варто сприймати з певною умовністю, яка камуфлює набагато складніше розмаїття зв'язків, впливів та індивідуальних практик. Традиційні погляди домінували, що помітно гальмувало процеси модернізації, нерідко шляхом ігнорування нових суспільних реалій (тенденцій). Водночас у візії помітно додавалися інноваційні сюжети. Особи розумової праці, які позбулися того світоглядного імперативу, що «працювати можна й задарма», звертали увагу на зростання ролі освіти, на психологію та прагматизм людей, і робили це вже не з засад романтизму, а з огляду на нові стилі уявлення й думання та відповідно до спроможності цих ідей і суджень краще (ефективніше) задовольняти потреби, передусім соціальні.

5. Проблему виникнення, розвитку та протистояння двох «основних» дискурсів українського селянства Наддніпрянщини варто сприймати як певну традицію, яка дісталася інтелектуалам рубежу XIX – XX ст. від попередників. Утім, у пізньоімперський період конфронтація між українським проектом «національного будівництва» та розбудовою «великої російської нації» вийшла на новий рівень протистояння, причому значною мірою саме завдяки підсиленню його селянським чинником. Селянство Великої України, дедалі частіше потрапляючи в орбіту інтелектуальних «битв», не стільки зміцнювало погляди та дії української інтелігенції, як послаблювало асиміляційні зусилля набагато численніших апологетів російсько-імперських доктрин та інтересів. Почасти така трансформація зумовлювалася змінами в селянському середовищі, які вряди-годи були відчутними, надто у сфері освіти, кооперативного руху, міграційних процесів, окремих персональних комунікативних зусиль та ін. Однак, набагато відчутнішими тут виявляли себе пертурбації в самому інтелектуальному середовищі. Залучаючи світ селянства у свої культурно-мистецькі, літературні, публіцистичні, партійно-ідеологічні «проекти», представники української інтелігенції творили набагато

конкурентніший продукт, який росіянам вдавалося компенсувати чисельною перевагою, державною підтримкою, зокрема й церковною.

6. На зламі XIX – XX ст. постала проблема й завдання осмислення першого досвіду національного взірця українського селянства. Це означало новий поворот у розумінні модернізаційних процесів, які охоплювали села Наддніпрянщини й були безпосередньо пов'язані зі взаємодією з інтелектуальним («панським») містом. Сільські мешканці поволі, однобічно та локально запозичували щось із міської культури, робили це спрощено, нерідко вульгаризовано, десь навіть із надмірною карикатурністю. Загалом історичні умови для творення національного взірця українського селянства лишалися малосприятливими. Насамперед через відчутні відмінності в культурі «українського» села й «неукраїнського» міста. Це спричиняло численні випадки, коли перейняти культурно-мистецькі норми урбанізованого життя селяни соромилися й часто переводили ситуацію в площину жартів та кепкувань. Емоційність же помітно консервувала рефлексії та погляди, спонукала «лишатися мужиками» тоді й там, коли й де це вже не відповідало вимогам часу. Водночас поширення альтернативних настроїв, перехід, так би мовити, «на панську лінію» в селянському середовищі (для багатьох єдиний спосіб покращити власну долю) співчуття й підтримки з боку української інтелігенції здебільшого не зустрічало. Більшість її представників або не помічали цих змін і, відповідно, потреб, або воліли, аби селяни лишилися байдужим до міського життя. Доведено, що інтелектуалів відлякувала та легкість засвоєння багатьма сільськими людьми (П. Оправхатою та ін.) надмірно меркантильних та інших сумнівних міських манер поведження.

Усе ж селянство не могло надалі перебувати ізольованим від міської культури. Від неї тепер не були вільними навіть ті сільські люди, які вкрай рідко полишали свою округу. Це відбувалося через поширення в селах нових технологій, техніки й товарів, також почасти освіти чи просто порівняно вищого рівня поінформованості. Очевидно, що мав місце переважно русифікаторський вплив, який у багатьох значеннях і уособлював

модернізаційний процес як такий. І об'єктивно, і суб'єктивно ця обставина зумовлювало досить передбачувані варіанти творення нових образів селянства – російський (імперський) і український (як національно альтернативний). Своєю чергою вони позначалися широким спектром видових розбіжностей – регіональних, ідеологічних, ідентифікаційних. Порівняно більшого успіху українська інтелігенція добивалася тоді, коли отримувала нагоду спиратися на пертурбації в самому селянському середовищі, які своє чергою відбувалися під впливом суспільних потрясінь – воєн, революцій, столипінської реформи. Від них же часто-густо залежали й ті інтелектуали, котрим випало творити перші конструкти «селянської нації».

7. Формулюючи гіпотезу про тенденції та результати трансформації «селян в українців», автор керувався достатньо численними напрацюваннями української та почасти зарубіжної історіографії з окремих аспектів цієї проблематики. Акумулюючи отримані здобутки, а передусім спираючись на власні дослідження в контексті «підсилення» їх селянським чинником, маємо підстави стверджувати таке: незважаючи на збереження основ традиційного суспільства на селі, досить потужного політичного замовлення на подальше збереження та зміцнення імперського проекту історичного розвитку суспільства, неготовність більшості української інтелігенції (цих потенційних політичних і державних діячів) творити модерні візії селянства, було зроблено історично вагомий крок у модернізації світогляду, який фактично виходив за межі того штучного поділу на народництво (творення так званої «ідеалізованої селянської нації») та модернізм. Попри незавершеність у перші десятиліття ХХ ст. «розриву» між старим і новими дискурсами, ініціатива історично переходила (нехай і з помітними коливаннями) до нових генерацій інтелектуалів. Із огляду на нову історичну якість селянства, а передусім самої інтелігенції, усе зазначене вище дає підстави стверджувати, що «історичний вибір», який зроблять українські еліти під час національно-визвольних змагань, гострої боротьби за владу з різними імперськими силами в 1917 – на початку 1920-х рр., був далеко не єдиним, тобто не закономірним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України)

Фонд 1235 – Грушевські – історики та філологи

1. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Листи від Стебницького П. 21 січня 1898 – 18 лютого 1914 рр. 77 арк.

Фонд 2205 – Волинське церковно-археологічне товариство

2. Ф. 2205. Оп. 1. Спр. 17. Церковно-парафіяльний літопис церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Соснівка Ізяславського повіту Волинської губернії за 1891 р. 20 арк.
3. Ф. 2205. Оп. 1. Спр. 18. Церковно-парафіяльний літопис церкви Преподобної Параскеви с. Синютки Ізяславського повіту Волинської губернії за 1891 р. 18 арк.

Фонд 442 – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського
генерал-губернатора

4. Ф. 442. Оп. 528. Спр. 498. Звіт Подільського губернатора про стан Подільської губернії за 1890 р. 42 арк.
5. Ф. 442. Оп. 544. Спр. 253. Звіт Подільського губернатора про стан Подільської губернії за 1891–1895. 49 арк.
6. Ф. 442. Оп. 626. Спр. 212. Звіт Подільського губернатора про стан Подільської губернії за 1896 р. 7 арк.
7. Ф. 442. Оп. 626. Спр. 277. Звіт Київського губернатора за 1895 р. 64 арк.

8. Ф. 442. Оп. 636. Спр. 391. Справа з обзором Волинської губернії за 1905 р. 111 арк.
9. Ф. 442. Оп. 703. Спр. 250. Звіт Київського губернатора 1904 р. 25 арк.

**Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені
Т. Г. Шевченка НАН України**

Фонд 171 – Володимир Винниченко (1880–1951)

10. Ф. 171. Оп. 1. Спр. 9. Винниченко В. К. «Бараняче чорносотенство». Стаття, 27. III. 1920 р. 2 арк.
11. Ф. 171. Оп. 1. Спр. 10. Винниченко В. К. «Нова доба». Ч. 1–8, 34–42. Сторінки з газети, де друкувався В. К. Винниченко. «Бараняче чорносотенство» та інші статті. 1920 р. 58 арк.
12. Ф. 171. Оп. 1. Спр. 27. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. Мужен, 4. VIII. 1949 р. 143 арк.

**Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та
етнології ім. М. Т. Рильського НАН України у м. Києві (ВР ІМФЕ)**

Фонд 1 Етнографічна комісія ВУАН (додаток)

13. Ф. 1–1 дод. Од. зб. 1. Проект організації фольклорної комісії при Українській Академії Наук у Києві. 7 арк.
14. Ф. 1–3 дод. Од. зб. 286. Спогади діда Українця. Записано в с. Глібові Димерського району Київської області, 1927 р. 3 арк.

Фонд 1 – к.2 – Б. Д. Грінченко

15. Ф. 1 – к.2. Од. зб. 1. Приказки, загадки, забобони, пісні. Записав Грінченко Б. Д. та інші особи в різних областях України, 1894–1895 рр. (рукопис). 26 арк.

16. Ф. 1 – к.2. Од. зб. 13. Пісні (без мелодій) чумацькі, любовні, побутові; приказки, забобони, повір'я, анекдоти та ін. (записані у Харківській та Чернігівській областях), 1882–1899 рр. 20 арк.
17. Ф. 1 – к.2. Од. зб. 21. Пісні (без мелодій) чумацькі, любовні, побутові; приказки, забобони, повір'я, анекдоти та ін. (записані на Дніпропетровщині), 1891 р. 21 арк.
18. Ф. 1 – к.2. Од. зб. 22. Пісні (без мелодій) історичні, побутові, любовні. На Полтавщині записав Липа І. Л., 1891–1895 рр. 6 арк.

Фонд 8 – к.2 – Д. І. Яворницький

19. Ф. 8 – к.2. Од. зб. 3. Яворницький Д. І. Український простолюд в його творчості. Збірка записів оповідального жанру українською мовою, проведених на Дніпропетровщині, Харківщині, Херсонщині, Полтавщині, Київщині, Одещині в 1870–1939 рр. 940 арк.
20. Ф. 8 – к.2. Од. зб. 4. Український простолюд у його творчості: Збірка описів оповідного характеру. 88 арк.

Фонд 15 – В. Г. Кравченко

21. Ф. 15–2. Од. зб. 96. Кравченко В. Г. Волинь. Науковий нарис (рукопис), 1921 р. 81 арк.
22. Ф. 15–2. Од. зб. 137 в. Кравченко В. Г. Звичаєве право на Україні. 10 арк.

Фонд 28 – В. М. Гнатюк

23. Ф. 28–2. Од. зб. 30б. Гнатюк В. М. Чи слово «піп» образливе? Замітка до «Літературного наукового вісника». 1 арк.

Фонд 3 – М. М. Білозерський

24. Ф. 3–2. М. М. Білозерський. Од. зб. 106. Малороссийские предания и разные заметки, касающиеся местных примечательностей, обычаев и т. п.

(материалы для изучающих народную историю и поэзию) / Собр. П. Кулиш. Кн. 1. 1843. Нотатки, замітки етнографічного характеру. 9 арк.

**Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі
(РДІА)**

**Фонд 408 – Комітет землевпорядних справ
Міністерства землеробства**

25. Ф. 408. Оп. 1. Д. 425. Секретная переписка Н. Насакина-Симбирского по обследованию хуторов Екатеринославской и Таврической губерний, 1913 г. 66 арк.
26. Ф. 408. Оп. 1. Д. 448. Дело по жалобам крестьян села Ново-Васильевки Бердянского уезда Таврической губернии на постановление землеустроительных комиссий об отводе неудобной земли и о неправильной разверстки и оценке ее, 1913–1914 гг. 7 арк.
27. Ф. 408. Оп. 1. Д. 524. Дело по жалобам крестьян Перелюбского сельского общества Сосницкого уезда Черниговской губернии, 1914–1916 гг. 72 арк.
28. Ф. 408. Оп. 1. Д. 1411. Журнал заседания Таврической губернской землеустроительной комиссии от 30 января 1916 г. по ходатайству крестьян деревни Баланово Симферопольского уезда о выдаче безвозмездного пособия, 1916 г. 76 арк.
29. Ф. 408. Оп. 1. Д. 1413. Журнал заседания Харьковской губернской землеустроительной комиссии, 1916 г. 78 арк.
30. Ф. 408. Оп. 1. Д. 1415. Дело по ходатайствам и жалобам крестьян разных губерний о выдаче ссуд и пособий на землеустройство, 1916–1917 гг. 266 арк.

**Фонд 1284 – Департамент загалних справ
Міністерства внутрішніх справ**

31. Ф. 1284. Оп. 194. Д. 46. Отчет Черниговского губернатора за 1911 г., 1912 г. 34 арк.
32. Ф. 1284. Оп. 191. Д. 46. Отчет Херсонского губернатора за 1910–1911 гг., 1912 г. 63 арк.
33. Ф. 1284. Оп. 194. Д. 101. Отчет Таврического губернатора за 1902 г., 1903 г. 35 арк.
34. Ф. 1284. Оп. 194. Д. 27. Отчет Таврического губернатора за 1915 г., 1916 г. 57 арк.
35. Ф. 1284. Оп. 194. Д. 94. Отчет Полтавского губернатора за 1911 г., 1912 г. 98 арк.
36. Ф. 1284. Оп. 194. Д. 113. Отчет Черниговского губернатора за 1901 г., 1902 г. 110 арк.
37. Ф. 1284. Оп. 70. Д. 368. Отчет Черниговского губернатора за 1881 г., 1882 г. 101 арк.

Фонд 1290 – Центральный статистический комитет
Министерства внутренних дел

38. Ф. 1290. Оп. 4. Д. 592. Ведомости о численности и экономическом состоянии населения в западных губерниях России за 1909 г. 45 арк.
39. Ф. 1290. Оп. 4. Д. 644. Сводные ведомости о числе умерших по губерниям Европейской России на 1913 г. (В–Э), 1913. 36 арк.
40. Ф. 1290. Оп. 4. Д. 722. Ведомости обследования сирот и полусирот и приютских заведений, произведенного по поручению Романовского комитета в 1916 г. по Харьковской губернии, 1916. 133 арк.
41. Ф. 1290. Оп. 6. Д. 27. Записки и статистические таблицы о распределении земельной собственности по основным категориям в Волынской губернии за 1877–1905 гг. Черновики. 1916. 29 арк.
42. Ф. 1290. Оп. 6. Д. 421. Ведомости о количестве скота павшего при эпизоотии по губерниям в 1905 г. 1916. 3 арк.

43. Ф. 1290. Оп. 6. Д. 431. Ведомости о пожарах по губерниям за 1899–1905 гг. 1906. 12 арк.
44. Ф. 1290. Оп. 7. Д. 70. О продаже наделных земель. Изяславский уезд Волынской губернии, 1914–1916 гг. 36 арк.
45. Ф. 1290. Оп. 7. Д. 76. О продаже наделных земель. Острожский уезд Волынской губернии, 1917 г. 44 арк.
46. Ф. 1290. Оп. 7. Д. 160. О продаже наделных земель. Екатеринославский уезд Екатеринославской губернии, ч. 2, 1916 г. 48 арк.
47. Ф. 1290. Оп. 7. Д. 222. О продаже наделных земель. Таращанский уезд Киевской губернии, 1915–1917 гг. 42 арк.
48. Ф. 1290. Оп. 7. Д. 219. О продаже наделных земель. Радомышльский уезд Киевской губернии, 1914–1917 гг. 50 арк.
49. Ф. 1290. Оп. 7. Д. 430. О продаже наделных земель. Полтавский уезд Полтавской губернии, 1914–1917 гг. 56 арк.
50. Ф. 1290. Оп. 7. Д. 434. О продаже наделных земель. Хорольский уезд Полтавской губернии, 1914–1917 гг. 54 арк.
51. Ф. 1290. Оп. 7. Д. 566. О продаже наделных земель. Бердянский уезд Таврической губернии, ч. 1, 1913–1914 гг. 30 арк.
52. Ф. 1290. Оп. 7. Д. 635. О продаже наделных земель. Ахтырский уезд Харьковской губернии, 1913–1916 гг. 38 арк.
53. Ф. 1290. Оп. 7. Д. 665. О продаже наделных земель. Лебединский уезд Харьковской губернии, 1916–1917 гг. 40 арк.
54. Ф. 1290. Оп. 7. Д. 665. О продаже наделных земель. Одесский уезд Херсонской губернии, ч. 1, 1913–1914 гг. 35 арк.
55. Ф. 1290. Оп. 7. Д. 732. О продаже наделных земель. Сосницкий уезд Черниговской губернии, 1914–1916 гг. 43 арк.

Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.)

Фонд 115 – Волинське губернське в селянських справах присутствіє

56. Ф. 115. Оп. 2. Спр. 2533. О земле, пребывающей в пользовании бывших помещичьих и государственных крестьян, 1906 г. 234 арк.

Фонд 226 – Волинська губернська землевпорядна комісія

57. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 39. Сообщения корреспондентов о работе земств в уездах, 1910–1915 гг. 213 арк.

Державний архів Полтавської області (Держархів Полтавської обл.)

Фонд 138 – Прокурор Полтавського окружного суду

58. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 27. Наблюдательное дело по обвинению А. Кучерявенка, Г. Колларде и И. Войнова в принадлежности к Украинской партии социалистов-революционеров и распространении нелегального «Оповіщення 1899 р.», 23.11.1902 – 28.03.1903 гг. 4 арк.
59. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 78. Наблюдательное дело по дознанию о националистической Полтавской группе РУП, 10.10.1903 – 28.03.1905 гг. 162 арк.

Ф. 351 – Полтавське міське управління

60. Ф. 351. Оп. 1. Спр. 3. Дела и сведения о лицах, состоящих под негласным полицейским надзором, 1895–1918 гг. 7 арк.
61. Ф. 351. Оп. 1. Спр. 14. Дело о состоящим под негласным наблюдением полиции крестьянине Александре Тарасове Зайцеве, 16.04.1904 – 15.10.1904 гг. 11 арк.
62. Ф. 351. Оп. 1. Спр. 15. Дело о состоящим под особым надзором полиции крестьянине Ефиме Яковлеве Гахе, 25.04.1904 – 28.06.1904 гг. 21 арк.
63. Ф. 351. Оп. 1. Спр. 79. Переписка с Полтавским губернским жандармским управлением о розыске т аресте лиц, бежавших из мест заключения, о «партии крестьян, объединенных на почве Высочайшего

манифеста 17 октября», распространении литературы революционного содержания и список лиц, административно высланных за пределы Полтавщины, 31.01.1911 – 13.12.1911 гг. 147 арк.

Фонд 540 – Полтавський окружний суд

64. Ф. 540. Оп. 5. Спр. 1. Наблюдательное дело о крестьянах: Т. Поляничке, Е. Поляничке, Ефиме и Иване Лене, И. Чихаре и Г. Солодовнике, 21.10.1905 – 31.12.1906 гг. 76 арк.
65. Ф. 540. Оп. 5. Спр. 4. Наблюдательное дело о крестьянах: А. Майбороде, Якове и Петре Скрыпниках, обвиняемых в призыве крестьян прекратить работу в экономии Е. Жейдемана, 22.09. – 4.11.1906 г. 118 арк.

Державний архів Харківської області (Держархів Харківської обл.)

Фонд 18 – Харківське губернське присутствіє (1890–1918)

66. Ф. 18. Оп. 9. Спр. 1018. Харківське губернське присутствіє. По жалобе кр. Н. Порхоменко, И. Волошина и др. На приговор Ново-Водолажского сельского Об-ва об устраниении их от участия в сельских сходах на 3 года. 3 арк.
67. Ф. 18. Оп. 9. Спр. 1044. Харківське губернське присутствіє. По жалобе кр. А. Гирмана на приговор Песковского сельского об-ва об устраниении его, Гирмана, от участия на сельских сходах на 3 года. 9 арк.

Державний архів Черкаської області (Держархів Черкаської обл.)

Фонд 97 – Канівське міське двокласне училище Київського навчального округу Міністерства народної освіти, м. Канів Київської губернії

68. Ф. 97. Оп. 1. Спр. 1. Свідоцтво штатного смотрителя училища Івана Дорошенка про закінчення Канівської чоловічої гімназії ім.

- Т. Г. Шевченка та присвоєння йому звання учителя початкових класів від 31 травня 1918 р., 19 червня 1859 р. – 31 травня 1918 р. 6 арк.
69. Ф. 97. Оп. 1. Спр. 183. Екзаменаційний лист Шульц Марії Карпівни на звання учительки початкового училища з 15 по 22 листопада 1896 р. Список чиновників, які займали штатні посади в училищі на виплату надбавки до жалування на 1891 р. 9 арк.
70. Ф. 97. Оп. 1. Спр. 199. Справа про виплату процентної надбавки до жалування учителям за службу в губерніях Південно-Західного краю у 1892 р. зі списками учителів. 10 арк.
71. Ф. 97. Оп. 1. Спр. 356. Справа про Канівську приватну жіночу чотирикласну прогімназію Захаренко Віри Яківни, 8 травня – 21 жовтня 1910 р. 11 арк.

Фонд 98 – Черкаське двокласне міське училище Київського навчального округу Міністерства народної освіти, м. Черкаси Київської губернії

72. Ф. 98. Оп. 1. Спр. 21. Особова справа учительки жіночого відділення училища Кошової Клавдії Петрівни, 20 січня 1904 р. – 9 січня 1910 р. 5 арк.

Ф. 104 – Черкаське жіноче вище початкове училище Київського навчального округу Міністерства народної освіти, м. Черкаси Київської губернії

73. Ф. 104. Оп. 1. Спр. 21. Особова справа учителя училища Румянцева Михайла Петровича, 8 червня 1907 р. – 3 грудня 1914 р. 8 арк.
74. Ф. 104. Оп. 1. Спр. 25. Прохання батьків про прийом їх дітей до училища та особисті документи вступників... Повідомлення Черкаської міської управи від 22 січня 1914 р. про асигнування з міських коштів сум для сплати за навчання для нужденних учениць 11 червня – 18 серпня 1914 р., 19 лютого – 29 березня 1914 р. 25 арк.
75. Ф. 104. Оп. 1. Спр. 35. Особова справа Шевченка Петра Аврамовича, 12 березня 1918 р. – 21 травня 1920 р. 3 арк.

76. Ф. 104. Оп. 1. Спр. 38. Підписні листи для збору пожертвувань на формування санітарного потягу імені Київського навчального округу зі службовців, учителів та учениць училища, 28 червня – 31 грудня 1914 р. 68 арк.
77. Ф. 104. Оп. 1. Спр. 39. Циркулярні розпорядження Попечителя Київського навчального округу та директора народних училищ Київської губернії про випуску періодичних видань та журналів для училища, 12 грудня 1914 р. – 12 листопада 1915 р. 43 арк.

II. Опубліковані документи, статистичні та інші матеріали

Опублікована джерельна база

78. А. Г. В Ахтырском уезде / Г. А. *Хлебороб*. 1908. № 9. С. 41–42.
79. А. П. Анкета з селянського життя / П. А. *Рада*. 1909. №137. С. 1.
80. Алмазов П. Нежинская революция и контрреволюция (18 – 24 октября 1905 г.) / П. Алмазов. *Исторический вестник*. 1906. № 104. 160–185.
81. Алчевська Х. О. Твори (Мужицька дитина Василь Стефаник) / Х. О. Алчевська. Київ : Дніпро, 1990. 558 с.
82. Афанасьев-Чужбинский А. Быт малорусского крестьянина (Преимущественно в Полтавской губернии) / Александр Афанасьев-Чужбинский. *Этнографический сборник*. Вып. 3. 1858. С. 129–156.
83. Б. І. Відгуки з села / І. Б. *Рада*. 1906. № 65. С. 1–2.
84. Барчан И. (крестьянин). О запашке навоза / И. Барчан. *Хуторянин*. 1914. № 7. С. 207–208.
85. Белоконский И. П. Крестьянство и народное образование / И. П. Белоконский. *Великая реформа. Русское общество и крестьянский*

- вопрос в прошлом и настоящем.* Т. 6. Москва : Изд-во И. Д. Сытина, 1911. С. 288–302.
86. Билимович А. Д. Крестьянский правопорядок. По трудам местных комитетов. О нуждах сельскохозяйственной промышленности / А. Д. Билимович [доклад, прочитанный в собрании Киевского юридического общества 6 ноября 1904 г.]. Киев : Тип. у-та св. Владимира, 1904. 60 с.
87. Бігдаш Дм. Білокриницька сільсько-господарська виставка і наш книжний крам / Дм. Бігдаш. *Рада*. 1909. № 206. С. 1–2.
88. Біленький І. Марні мрії / Іван Біленький. *Рада*. 1907. № 226. С. 2.
89. Бобко И. (крестьянин). Из сообщений хлеборобов. О посадке деревьев / И. Бобко. *Хуторянин*. 1914. № 14. С. 206–207.
90. Богдан О. Корреспонденция Херсонщины / О. Богдан. *Хлебороб*. 1908. № 5–6. С. 59.
91. Борис В. (крестьянин). Возможно ли в настоящее время обходиться без пара / В. Борис. *Селянин*. 1911. № 1–2. С. 7–12.
92. Борис В. (крестьянин). Корреспонденция / В. Борис. *Селянин*. 1908. № 12. С. 28–29.
93. Бродский Н. Л. Крепостное право в народной поэзии / Н. Л. Бродский. *Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем.* Т. 4. Москва : Изд-во И. Д. Сытина, 1911. С. 1–33.
94. Бурный Н. Деревня в 1913 году / Н. Бурный. *Бодрая мысль*. 1914. № 6. С. 2–3.
95. Бутенко. Селянське життя / Бутенко. *Хлебороб*. 1908. № 20. С. 34–35.
96. Б-ч І. Лист з Сосницького повіту / І. Б-ч. *Рада*. 1907. № 55. С. 3.
97. В. Щ. Пища и питьё крестьян-малороссов, с некоторыми относящимися сюда обычаями, поверьями и приметами / Щ. В. *Этнографическое обозрение*. 1899. № 1–2. С. 266–322.
98. Василенко Н. П. Крестьянский вопрос в юго-западном и северо-западном крае при Николае I и введении инвентарей / Н. П. Василенко.

- Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем.* Т. 4. Москва : Изд-во И. Д. Сытина, 1911. С. 94–109.
99. Василенко Н. П. Прикрепление крестьян в Малороссии / Н. П. Василенко. *Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем.* Т. 1. Москва : Изд-во И. Д. Сытина, 1911. С. 108–126.
100. Васильев М. К. Украинские легенды и верования, связанные с именами некоторых святых / М. К. Васильев. *Этнографическое обозрение.* 1895. № 4. С. 126–128.
101. Васильченко С. Голодному й опеньки – м'ясо / С. Васильченко. *Рада.* 1910. № 48. С. 2.
102. Великоросс. Письмо великоросса / Великоросс. *Киевская старина.* 1905. Т. LXXXIX. С. 249–252.
103. Верходуб О. З глибин життя (Дещо з сучасної психології народного учительства на селі) / Олександр Верходуб. *Рада.* 1913. № 131. С. 3.
104. Верходуб О. З глибин життя (Українська газета на селі) / Олександр Верходуб. *Рада.* 1913. № 25. С. 2.
105. Верходуб О. З глибин життя (Українська книжка на селі) / Олександр Верходуб. *Рада.* 1913. № 4. С. 2.
106. Верходуб О. Листи з подорожі по селах / Олександр Верходуб. *Рада.* 1913. № 208. С. 2.
107. Верходуб О. Листи з подорожі по селах / Олександр Верходуб. *Рада.* 1913. № 218. С. 2.
108. Верходуб О. Український рух та сільська інтелігенція / Олександр Верходуб. *Рада.* 1913. № 120. С. 3.
109. Винниченко В. Відродження нації / Володимир Винниченко. Київ ; Відень [б. в.], 1920. 797 с.
110. Винниченко В. Краса і сила / Володимир Винниченко ; авт. передм. І. Дзеверін. Київ : Дніпро, 1989. 752 с.

111. Винниченко В. Щоденник : У 2-х т. / Володимир Винниченко. Едмонтон ; Нью-Йорк. Т. 1 : 1911–1920. 1980. 500 с.
112. Вит. Ант. Высшая крестьянская школа / Ант. Вит. *Селянин*. 1917. № 19–20. С. 6–10.
113. В-ов. Земельный вопрос. Трудовому народу земля и воля / В-ов. *Селянин*. 1917. № 7–8. С. 1–2.
114. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології / Хв. Вовк. Прага : Український видавничий громадський фонд, 1928. 356 с.
115. Волгин В. В крестьянстве / В. Волгин. *Заветная мысль*. 1913. № 4–5. С. 4.
116. Вони не просять? *Рада*. 1910. № 19. С. 1.
117. В-ський Гр. Кооперативні товариства на селі / Гр. В-ський. *Рада*. 1907. № 183. С. 1.
118. Гай П. Про народ і вчителів / П. Гай. *Рада*. 1908. № 19. С. 3.
119. Гартны Ц. Думкі беларуса / Цішка Гартны. *Наша Ніва*. 1909. 13 жнівня. С. 7–9.
120. Гетхер М. Сільська кооперація / Максим Гетхер. *Рада*. 1908. № 119. С. 1.
121. Г-ко А. «Духобої» / А. Г-ко. *Рада*. 1909. № 153. С. 1.
122. Гневушев А. М. Изображение крепостного права в произведениях Т. Г. Шевченко / А. М. Гневушев. *Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем*. Т. 4. Москва : Изд-во И. Д. Сытина, 1911. С. 34–42.
123. Головка А. Г. Из дневника участкового агронома / А. Г. Головка. *Хлебороб*. 1908. № 13–14. С. 27–31.
124. Головка А. Г. Проишествие / А. Г. Головка. *Хлебороб*. 1908. № 15–16. С. 34.
125. Головка А. Г. С мертвой точки / А. Г. Головка. *Хлебороб*. 1908. № 13. С. 27–31.
126. Гордый. По нашим селам / Гордый. *Селянин*. 1914. № 2. С. 51.

- 127.Граждане г. Харькова. *Киевская старина*. 1905. Т. LXXXIX (июнь). С. 253–254.
- 128.Грінченко Б. Діалоги про українську національну справу. Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 ст. / Б. Грінченко, М. Драгоманов. Київ : Ін-т укр. археогр. НАНУ, 1994. 287 с.
- 129.Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Київ : Ін-т укр. археографії НАН України, 1994. 190 с.
- 130.Грушевский М. Украина и украинство / Михаил Грушевский. *Украинская жизнь*. 1912. № 1. С. 11–28.
- 131.Грушевський М. Про українську мову і українську школу / М. Грушевський. Київ : Веселка, 1991. 46 с.
- 132.Грушевський М. С. Про українську мову й українську справу : ст. й замітки / М. С. Грушевський. Київ : Друк-я П. Барського, 1907. 36 с.
- 133.Губский А. Из сообщений хлеборобов. Пар / А. Губский. *Хуторянин*. 1914. № 23. С. 674–675.
- 134.Деморалізація українського села. *Рада*. 1909. № 263. С. 1.
- 135.Денисенко. Лист з Волині / Денисенко. *Рада*. 1910. № 67. С. 3.
- 136.Деятели Союза Советских Социалистических Республик и Октябрьской революции : автобиографии и биографии. Москва : Книга (Репринтне відтворення видання 1925 р.), 1989. 902 с.
- 137.Дзеркало. *Світова зірниця*. 1911. № 48. С. 2.
- 138.Дописи (Од власних кореспондентів). *Рада*. 1909. № 196. С. 4.
- 139.Дописи (Од власних кореспондентів). *Рада*. 1909. № 205. С. 4.
- 140.Дорошенко Д. Мої Спомини про давнє-минуле (1901–1914) / Дмитро Дорошенко. Вінніпег : Вид. спілка «Тризуб», 1949. 167 с.
- 141.Дуганов М. И. Местные обычаи в наследовании у крестьян / М. И. Дуганов [доклад, читанный в заседании Киевского юридического общества 15 декабря 1912 г.]. Киев : [Б. и.], 1913. 11 с.

- 142.Егорушкин А. (хлебороб). Из сообщений хлеборобов. Какие улучшения я ввёл в своём хозяйстве и почему / А. Егорушкин. *Хуторянин*. 1914. № 30–31. С. 876–877.
- 143.Етнографічні матеріали, зібрані В. Гр. Кравченком на Волині та по сумежних губерніях. Т. 12. Житомир : ТДВ, 1914. 312 с.
- 144.Ефремов С. На текущие темы / С. Ефремов. *Украинская жизнь*. 1912. № 6. С. 82–91.
- 145.Ефремов С. На текущие темы / С. Ефремов. *Украинская жизнь*. 1913. № 1. С. 92–99.
- 146.Єфремов С. З нашого життя / Сергій Єфремов. *Рада*. 1907. № 40. С. 4.
- 147.Жебуньов Л. Як ставиться український народ до літератури на рідній мові. *Рада*. № 253. С. 3–6.
- 148.За сто літ : матеріали з громадського й літературного життя ХІХ і початків ХХ століття / Під ред. М. Грушевського. Кн. 1. Київ : Державне вид-во України, 1927. 298 с.
- 149.За що Мазепу проклинали? *Етнографическое обозрение*. 1902. № 1. С. 111.
- 150.Зинченко М. Про наши дороги / М. Зинченко. *Хлебороб*. 1908. № 5–6. С. 58–59.
- 151.Иванов П. Из области малорусских народных легенд (Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда) / П. Иванов. *Этнографическое обозрение*. 1892. № 2–3. С. 65–66.
- 152.Иванов П. Из области малорусских народных легенд (Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда) / Петр Иванов. *Этнографическое обозрение*. 1894. № 2. С. 68–99.
- 153.Игнатович И. И. Встреча на местах / И. И. Игнатович. *Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем*. Т. 5. Москва : Изд-во И. Д. Сытина, 1911. С. 172–179.
- 154.Из текущей жизни кооперации. *Селянин*. 1910. № 10. С. 344–345.

155. Известия XII археологического съезда в Харькове (15–27 августа 1902 г.). Харьков : Электрическая типолитография С. А. Шмерковича, 1902. 238 с.
156. Казимир Е. П. Из свадебных, родинных и похоронных обычаев Подольской губернии / Е. П. Казимир. *Этнографическое обозрение*. 1907. № 1–2. С. 208–210.
157. Каллаш В. Несколько малорусских народных рассказов / В. Каллаш. *Этнографическое обозрение*. 1902. № 1. С. 109–113.
158. Каменев П. О современном положении православной церкви / П. Каменев, С. Витте, К. Победоносцев. *Вестник Европы*. 1909. Кн. 2. С. 671 – 672.
159. Карский Е. Ф. Программа для собирания особенностей говоров белорусского наречия / Евфимий Фёдорович Карский. Санкт-Петербург : Отд. русского языка и словесности ИАН, 1897. 59 с.
160. Катаев И. М. Законодательство о крестьянах при императорах Павле I и Александре I / И. М. Катаев. *Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем*. Т. 2. Москва : Изд-во И. Д. Сытина, 1911. С. 70–85.
161. Катренко О. Из записок украинського народолюбця / О. Катренко. *Літературно-науковий вісник*. 1901. Т. 14. Кн. 5. С. 136–165.
162. Ковалевский Н. На подворной переписи / Н. Ковалевский. *Агрономический вестник*. 1913. № 9–10. С. 82–100.
163. Ковалевский Н. З. На подворной переписи : (Заметки земского статистика) / Н. З. Ковалевский. Харьков : Изд-во «Агрон. журн.», 1913. 30 с.
164. Коваленко Г. К народной медицине малорусов / Г. Коваленко, И. Манжура. *Этнографическое обозрение*. 1891. № 4. С. 169–186.
165. Коваленко-Коломацький Г. Идеаліст / Г. Коваленко-Коломацький. *Літературно-науковий вісник*. 1902. Т. 19. Кн. 9. С. 212–222.

166. Когутовский А. Богослужение и крестный ход 6 января / А. Когутовский. *Киев. епарх. ведом.* 1905. № 3. С. 67–69.
167. Кол. Из русской жизни / Кол. *Труженник.* 1913. № 10. С. 14–15.
168. Корнилов А. А. Крестьянская реформа / А. А. Корнилов. Санкт-Петербург : Типо-Литография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1905. 271 с.
169. Корнилов А. А. Крестьянское самоуправление по Положению 19 февраля / А. А. Корнилов. *Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем.* Т. 6. Москва : Изд-во И. Д. Сытина, 1911. С. 137–157.
170. Королів В. Про народне самоврядування (земство) / В. Королів. Київ : Час, 1917. С. 16–17.
171. Коцюбинський М. Повісті, оповідання (1897–1908) / Михайло Коцюбинський. *Твори в семи томах.* Т. 2. Київ : Наук. думка, 1974. 384 с.
172. Кранихфельд В. П. Пореформенное крестьянство в беллетристике / В. П. Кранихфельд. *Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем.* Т. 6. Москва : Изд-во И. Д. Сытина, 1911. С. 303–343.
173. Красильников Ф. С. Малороссия и малороссы (Географическо-этнографический очерк с 19 рисунками) / Ф. С. Красильников. Москва : Печатня А. И. Снегиревой, 1904. 56 с.
174. Крестьянин-хлебороб. О деревенских неурядицах / Крестьянин-хлебороб. *Селянин.* 1914. № 14. С. 390.
175. Кримский А. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елизаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии В. Н. Ястребовым. Одесса, 1894. 202 с. / А. Кримский. *Этнографическое обозрение.* 1896. № 2–3. С. 280.
176. Кропивницький М. Драматичні твори (Супроти течії) / М. Кропивницький. Київ : Наук. думка, 1990. 608 с.

177. Кузьмин-Караваев В. Д. Крестьянство и земство / В. Д. Кузьмин-Караваев. *Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем*. Т. 6. Москва : Изд-во И. Д. Сытина, 1911. С. 277–287.
178. Левицкий О. И. О положении крестьян Юго-западного края во 2-й четверти XIX ст. / О. И. Левицкий. Киев : Изд-во журнала «Киев. старина», 1906. 46 с.
179. Ленин В. И. Детская болезнь «левизны» в коммунизме / В. И. Ленин. *Полное собрание сочинений*. Москва : Изд-во полит. лит-ры, 1981. Т. 41. С. 1–104.
180. Ленин В. Критические заметки по национальному вопросу / Владимир Ленин. *Полное собрание сочинений*. 5-е изд. Москва : Изд-во полит. л-ры, 1969. Т. 24. С. 113–150.
181. Ленин В. И. Успехи и трудности Советской власти / В. И. Ленин. *Полное собрание сочинений*. Москва : Изд-во полит. лит-ры, 1969. Т. 38. С. 39–73.
182. Ленін В. І. Великий почин / В. І. Ленін. *Вибрані твори в двох томах*. 4-е вид. Т. 2. Київ : Укр. вид-во політ. літ-ри, 1947. С. 444–461.
183. Ленін В. Про національну гордість великоросів / Володимир Ленін. *Вибрані твори в двох томах*. 4-е вид. Т. 1. Київ : Укр. вид-во політ. л-ри, 1947. С. 687–690.
184. Леонтьев А. А. Законодательство о крестьянах после реформы / А. А. Леонтьев. *Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем*. Т. 6. Москва : Изд-во И. Д. Сытина, 1911. С. 158–199.
185. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / Вячеслав Липинський. Київ : Київ ; Філадельфія, 1995. 470 с.
186. Липинський В. Релігія і церква в історії України / Вячеслав Липинський. Друкарня «Америка», 1925. 110 с.

- 187.Литвиненко С. (селянин). Селянські надії / С. Литвиненко. *Хлебороб*. 1908. № 5. С. 56–58.
- 188.Луначарский А. Н. О национализме вообще и украинском движении в частности / А. Н. Луначарский. *Украинская жизнь*. 1912. № 10. С. 9–22.
- 189.Лютницький А. Селяне про Думу / А. Лютницький. *Рада*. 1908. № 73. С. 1.
- 190.Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917–1921) / Ісаакій Мазепа. Київ : Темпора. 2003. 608 с.
- 191.Мазепа І. Большевизм і окупація України : соціально-економічні причини незрілості сил української революції / Ісаакій Мазепа. Львів ; Київ, 1922. 155 с.
- 192.Майнов В. Как и чем кормится Украина / В. Майнова. *Живописная Россия отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении* / Под общ. ред. П. П. Семенова. Т. 5. Малороссия и Новороссия. Ч. 1. Москва ; Санкт-Петербург : Изд. Т-ва М. О. Вольфа, 1897. С. 167–198.
- 193.Максимов В. Задачи деревни / В. Максимов. *Труженик*. 1913. № 11–12. С. 14–17.
- 194.Манюков А. П. Глуховское земство / А. П. Манюков. *Селянин*. 1910. № 12. С. 408–410.
- 195.Маркович Д. По степам та хуторам / Д. Маркович. Москва : Тип. Т-ва І. Д. Ситіна, 1899. 155 с.
- 196.Маслов А. Древнейшие черты в украинских народных песнях / А. Маслов. *Этнографическое обозрение*. 1913. № 3–4. С. 60–69.
- 197.Мельгунов С. П. Дворянин и раб на рубеже XIX века / С. П. Мельгунов *Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем*. Т. 1. Москва : Изд-во И. Д. Сытина, 1911. С. 241–260.
- 198.Мельгунов С. П. Объявление воли и проведение реформы / С. П. Мельгунов. *Великая реформа. Русское общество и крестьянский*

- вопрос в прошлом и настоящем.* Т. 5. Москва : Изд-во И. Д. Сытина, 1911. С. 164–171.
199. Михальчук К. П. К ответам кн. Е. Н. Трубецкого на анкету «Украинской жизни» / К. П. Михальчук. *Украинская жизнь.* 1914. № 11–12. С. 18–31.
200. На чужині. *Рада.* 1909. № 183. С. 1.
201. Насакин Н. В. Свобода на земле : друзья и враги русского земледельца / Николай Вадимович Насакин. Санкт-Петербург : Улей, 1912. 322 с.
202. Настевич О. Корреспонденция з Киевщины / О. Настевич. *Хлебороб.* 1908. № 5–6. С. 59–61.
203. Нежинский земский агроном. Письма из Нежина / Нежинский земский агроном. *Селянин.* 1908. № 10. С. 27–29.
204. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української філології / Іван Нечуй-Левицький. 2-е вид. Київ : Обереги, 2003. 144 с.
205. О Малороссии и Малороссах. Чтение для народа / Сост. Р. С. Попов. Москва, 1877. 30 с.
206. Обзор краткий народного образования в Херсонской губернии за 1897, 1898, 1899 и 1900 гг. Херсон : Изд-во Херсон. губ. земского управления, 1899–1903. 87 с.
207. Огієнко І. Молоде і старе покоління на селі / І. Огієнко. *Рада.* 1906. № 37. С. 2.
208. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу [курс, читаний в Українському народнім університеті] / І. Огієнко. Київ : Вид-во книгарні Є. Череповського, 1918. 272 с.
209. Оленин Р. Крестьяне и интеллигенция (К характеристике освободительного движения в Малороссии) / Р. Оленин. *Русское богатство.* 1907. № 1. С. 246–266.
210. Оленин Р. Крестьяне и интеллигенция (К характеристике освободительного движения в Малороссии) / Р. Оленин. *Русское богатство.* 1907. № 2. С. 135–169.

211. Онацкий Е. О жизни сельских хозяев / Е. Онацкий. *Хуторянин*. 1914. № 4. С. 114–115.
212. Оправхата П. Сільські масовки і революційне селянство / Петро Оправхата. Київ : Т-во «Просвещение», 1907. 19 с.
213. Осадчий Т. Інтелігенція та вчені селяне і їх роль в громадському житті / Т. Осадчий. *Рада*. 1909. № 156. С. 1–2.
214. Осадчий Т. Селяне та інтелігенція за наших часів [лист з українського села]. *Рада*. 1908. № 3. С. 2.
215. Осадчий Т. И. Щербановская волость Елизаветградского уезда Херсонской губернии. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание / Т. И. Осадчий. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1891. 112 с.
216. Острогорский М. Учебник русской истории с рисунками, картами, таблицами и вопросами для повторения. Элементарный курс для средних учебных заведений и городских училищ. 29-е изд. / М. Острогорский. Петроград : Тип-я Тренке и Фюсно, 1916. 176 с.
217. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии начальных училищ за 1907 год. Киев : Тип. Тов-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1908. 80 с.
218. Охримович В. Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории развития семьи / В. Охримович. *Этнографическое обозрение*. 1891. № 4. С. 44–105.
219. Охримович В. Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории развития семьи / В. Охримович. *Этнографическое обозрение*. 1892. № 4. С. 1–54.
220. Очерк народной жизни (1862 год). *Киев. старина*. 1897. Т. LVII (июнь). С. 484–512.
221. П. А. Експлоатація / А. П. *Рада*. 1909. № 83. С. 1.
222. П. А. Письмо из Черниговского уезда / П. А. *Селянин*. 1909. № 1. С. 28–29.
223. П. А. Селяне й школа / А. П. *Рада*. 1909. № 183. С. 1.

- 224.П. А. Торг хлібом в селянських товариствах / А. П. Рада. 1910. № 74. С. 1.
- 225.Павловський Ю. Спостереження та вражіння земського статистика / Ю. Павловський. *Літературно-науковий вістник*. 1902. Т. 17. Річник 5. С. 1–16.
- 226.Петлюра С. Вибрані твори та документи / С. Петлюра ; Всекур. т-во «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка ; Укр. б-ка ім. С. Петлюри в Парижі, Фундація С. Петлюри в Канаді. Київ : Довіра, 1994. 269 с.
- 227.Петлюра С. З українського життя / С. Петлюра. *Україна*. 1907. Т. 1 (березень). С. 129–139.
- 228.Петлюра С. А. С. Суворин «Хохлы и хохлушки». Санкт-Петербург, 1907. 113 с. / С. Петлюра. *Україна*. 1907. Т. 2 (березень). С. 233–235.
- 229.Петлюра С. Статті / С. Петлюра. Київ : Дніпро, 1993. 341 с.
- 230.Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра. Нью-Йорк : Українська вільна академія наук в США, 1956. Т. 1. 480 с.
- 231.Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра. Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, 1979. Т. 2. 627 с.
- 232.Подуст З. (крестьянин). Из сообщений хлеборобов. Мой опыт / З. Подуст. *Хуторянин*. 1914. № 6. С. 177–178.
- 233.Порубайміх С. Через десять років на селі / С. Порубайміх. *Рада*. № 210. С. 2.
- 234.Примак М. Курси на кооперацію / М. Примак. *Селянин*. 1909. № 19. С. 591–593.
- 235.Примак М. Путешествие хлебопашцев за границу / М. Примак. *Селянин*. 1909. № 20. С. 617–619.
- 236.Про переселення. Село. 1910. № 40. С. 5–6.
- 237.Прокопович В. Родной язык и народная школа на Украине / В. Прокопович. *Украинская жизнь*. 1914. № 3. С. 19–26.
- 238.Протест екатеринославских крестьян. *Украинская жизнь*. 1913. № 10. С. 81–82.

239. Путевые письма И. И. Срезневского из славянских земель 1839–1842. Санкт-Петербург : Тип. С. Н. Худекова, 1895. 374 с., карты.
240. Рожков Н. А. История крепостного права в России / Н. А. Рожков. Ростов-на-Дону : Донская Речь, 1905. 60 с.
241. Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В. П. Семенова. Т. 7. Малороссия. Санкт-Петербург : Изд-е А. Ф. Девриена, 1903. 478 с.
242. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / Степан Рудницький ; Упоряд. О. І. Шаблія. Львів : Світ, 1994. 416 с.
243. Русов А. А. Статистика украинского населения Европейской России / А. А. Русов. *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Петроград : [Б. и.], 1916. С. 380–394.
244. Русов О. О. Видатки 8-ми українських губерній на початкову народну освіту / О. О. Русов. *Світло*. 1914. № 7–8. С. 27–33.
245. Русова С. Ф. Шевченко и украинское общество 60-х годов / С. Ф. Русова. *Украинская жизнь*. 1913. № 2. С. 35–53.
246. Рыльский Т. К изучению украинского народного мировоззрения / Тадей Рыльский. *Киев. старина*. 1890. Т. IX. С. 341–372.
247. Рыльский Т. К изучению украинского народного мировоззрения / Тадей Рыльский. *Киев. старина*. 1890. Т. X. С. 195–232.
248. С. Б. К вопросу о культурно-нравственном уровне сельскохозяйственных служащих / Б. С. *Труженник*. 1912. № 2. 21 февраля.
249. Свод Законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая I. Санкт-Петербург : Гос. тип-я, 1893–1916. Т. 10. Ч. 3. Положение о землеустройстве, 1912. 47 с.
250. Сельский священник. Насколько духовенство виновато в систематическом понижении народной нравственности? / Сельский священник. *Екатер. епарх. ведом.* 1893. № 16. С. 407–414.

251. Семенченко Д. Голос хлібороба / Д. Семенченко. *Хлібороб*. 1908. № 20. С. 29–30.
252. Сидоренко Г. (хлебороб) / Г. Сидоренко. *Хуторянин*. 1914. № 23. С. 675.
253. Сиромаха В. (крестьянин). О деревенских неурядицах / В. Сиромаха. *Селянин*. 1914. № 14. С. 389–391.
254. Скоропадський П. Спогади : кінець 1917 – грудень 1918. Київ ; Філадельфія, 1995. 493 с.
255. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование Императора Александра II / А. Скребицкий. Т. 2. Ч. 1. Бонн : Тип. Ф. Крюгера, 1863. 715 с.
256. Союзы землевладельцев. *Рада*. 1906. № 26. С. 1.
257. Ст. Р. Селянська свідомість / Р. Ст. *Рада*. 1910. № 9. С. 1.
258. Сумцов М. Слобожане: історично-етнографічна розвідка. Харків : Вид-во «Союз» Харківського кредитового союзу кооперативів. 1918. 240 с.
259. Сумцов Н. Ф. Малорусские сказки по сборникам Кольберга и Мошинского / Николай Федорович Сумцов. *Этнографическое обозрение*. 1894. № 3. С. 97–135.
260. Сумцов Н. Ф. Малорусские фамильные прозвища / Николай Федорович Сумцов. *Киев. старина*. 1885. Февраль. С. 26.
261. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) / Николай Федорович Сумцов. *Труды Харьковской предварительной комиссии по устройству XII Археологического съезда*. Т. 2. Ч. 1. Харьков : Печатное дело, 1902. С. 1–57.
262. Сумцов Н. Ф. Этнографизм Тараса Шевченка / Николай Федорович Сумцов. *Этнографическое обозрение*. 1913. № 3–4. С. 88–102.
263. Съезд представителей мелкого кредита в г. Полтаве. *Хлебороб*. 1908. № 9. С. 42–43.
264. Теодорович Н. И. Волынь в описаниях городов, местечек и слл в церковно-историческом, географическом, этнографическом,

- археологическом и других отношениях / Н. И. Теодорович. *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии*. Т. 4. Староконстантиновский уезд. Почаев, 1899. 928, VI с.
265. Теодорович Н. И. Волынь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях / Н. И. Теодорович. *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии*. Т. 5. Ковельский уезд. Почаев, 1903. 559, V с.
266. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н. И. Теодорович. Т. 1. Уезды Житомирский, Новоград-Волынский, Овручский. Почаев, 1888. 430, IV с.
267. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н. И. Теодорович. Т. 2. Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. Почаев, 1889. 1120, VII с.
268. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н. И. Теодорович. Т. 3. Уезды Кременецкий и Заславский. Почаев, 1893. 687, IX с.
269. Тернер Ф. Г. Крестьянское законодательство и его движение за последние десять лет / Ф. Г. Тернер. *Вестник Европы*. 1900. Кн. 1. С. 5–46.
270. Тихомиров Л. А. Критика демократии / Лев Александрович Тихомиров ; Вступ. ст. и комментарии М. Б. Смолина ; Оформл. М. Ю. Зайцева. Москва : Москва, 1997. 672 с.
271. Товкачевський А. До становища сільської інтелігенції / А. Товкачевський. *Українська хата*. 1909. № 5. С. 254–260.
272. Товкачевський А. Оптимізм і песимізм в українському житті / А. Товкачевський // *Українська хата*. – 1910. – № 11. – С. 668–675.
273. Трубецкой Е. Н. Национальный вопрос, Константинополь и святая София : (публичная лекция) / Евгений Николаевич Трубецкой. 2-е изд. Москва : Тип-я Т-ва И. Д. Сытина, 1915. 32 с.

274. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной ИРГО. Юго-Западный отдел: Матер. и исслед., собр. П. П. Чубинским. Т. 7. Евреи, поляки. Статистика малорусского населения; обзор малорусских говоров; жилище, пища и одежда малороссов. Санкт-Петербург: [Б. и.], 1877. 614 с.
275. Український простолюд у його творчості: Матеріали з рукописної збірки Д. І. Яворницького. *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 5. С. 7–18.
276. Устинов В. М. Основные понятия русского государственного, гражданского и уголовного права. Общедоступные очерки / В. Устинов, М. Гернет, И. Новицкий; Предисл. В. Хвостова. Москва: Тип-я Т-ва И. Д. Сытина, 1907. 258 с.
277. Ушинский А. Д. О причинах появления рационалистических учений штунды и некоторых других подобных сект в сельском православном населении / А. Д. Ушинский. Киев: [Б. и.], 1884. 253 с.
278. Флоринский Т. Д. Малорусский язык и «украинско-русский» литературный сепаратизм / Т. Д. Флоринский. Санкт-Петербург: [Б. и.], 1900. 96 с.
279. Флоровський А. В. Воля панська та воля мужицька / А. В. Флоровський. Одеса: [Б. и.], 1922. 67 с.
280. Хоткевич И. Несколько слов об украинских бандуристах и лирниках (Доклад, читанный в заседании этнографической секции XII Археологического съезда в Харькове) / И. Хоткевич. *Этнографическое обозрение*. 1903. № 2. С. 85–106.
281. Чепига Я. Украинский учитель и материнский язык в начальной школе Я. Чепига. *Украинская жизнь*. 1913. № 9. С. 34–38.
282. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Євген Чикаленко. Нью-Йорк: УВАН, 1955. 504 с.
283. Чубинский М. П. Украинская национальная идея и ее правовые постулаты / М. П. Чубинский. *Украинская жизнь*. 1913. № 6. С. 5–20.

284. Шахматов А. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей / А. Шахматов. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1899. Апрель. С. 324–384.
285. Яворницький Д. Наша доля – Божа воля / Д. Яворницький. Катеринослав : Типографія губернського земства, 1905. 165 с.
286. Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. / А. Ярошевич. *Киев. старина*. 1905. Т. LXXXIX (июнь). С. 411–423.
287. Ястребов В. Малорусские прозвища Херсонской губернии / Владимир Ястребов. *Этнографическое обозрение*. 1894. № 1. С. 162–163.
288. Ящуржинский Х. П. Обрядности и песни, касающиеся жатвы хлеба / Х. П. Ящуржинский. *Известия XI археологического съезда в Киеве*. 1899. 1–2 августа. № 8. 231 с.
289. Ящуржинский Х. П. Обрядности и песни, касающиеся жатвы хлеба / Х. П. Ящуржинский. *Известия XIV археологического съезда в Чернигове*. 1908. 1–15 августа. № 6. 163 с.
290. Rusticus. Вчимося в лубочників! / Rusticus. *Рада*. 1910. № 78. С. 1.
291. Rusticus. Листи з Радомисльського повіту / Rusticus. *Рада*. 1909. № 22. С. 2.

III. Наукова та довідкова література

Монографії, статті, тези

292. Абросимова С. В. Дмитро Іванович Яворницький : брош. / С. В. Абросимова. Запоріжжя [Б. в.], 1997. 59 с.
293. Абросимова С. В. З листів українських письменників і вчених до Яворницького / С. В. Абросимова, Ю. А. Мицик. *Кур'єр Кривбасу*. 1997. № 69–70. С. 87–98.

294. Абросимова С. Творчі стосунки Д. Яворницького з діячами російської науки та культури / С. Абросимова. *Українсько-російські культурні зв'язки : історія і сучасність*. Д., 1997. С. 52–54.
295. Абросимова С. В. Творчі стосунки Д. Яворницького з інтелігенцією Лівобережної України кінця ХІХ – початку ХХ ст. / С. В. Абросимова. *Література та культура Полісся*. Вип. 8. Ніжин, 1997. С. 69–72.
296. Андреев В. Інтегральний напрям сучасної історіографії: інтелектуальна історія / Віталій Андреев. *Ейдос*. Київ, 2005. Вип. 1. С. 17–23.
297. Анкерсміт Ф. Гістарыяграфія і постмодэрнізм / Ф. Анкерсміт // *Будучыня гісторыі* : зб. артык. па сучаснай гістарыяграфіі ; Склад. і навук. рэд. Г. Сагановіч. Мінск : Медысонт, 2008. 274 с.
298. Арнаутова Ю. Е. Ментальность в средние века: методические и содержательные проблемы / Ю. Е. Арнаутова. *Культура и общество в средние века в зарубежных исследованиях (историческая антропология)* : Рефер. сб. / Под ред. Ю. Л. Бессмертного и др. Москва : ИНИОН АН СССР, 1990. С. 17–24.
299. Баженов Л. В. Польське населення Поділля й Південно-Східної Волині в дослідженнях зарубіжних і українських вчених та краєзнавців ХІХ – ХХ ст. / Л. В. Баженов. *Поляки на Хмельниччині*. Погляд крізь віки : зб. наук. пр. Хмельницький, 1999. С. 31–42.
300. Баличева Л. Еволюція соціальної структури інтелігенції Наддніпрянської України в ХІХ ст. / Лариса Баличева. *Зб. наук. пр. Харківського національного університету ім. Г. С. Сковороди*. Серія : Історія та географія, 2013. Вип. 47. С. 33–37.
301. Барабаш Ю. Я. Сиамские близнецы. Западнорусизм и малороссийство в национальном самосознании белоруса и украинца / Ю. Я. Барабаш. *Русь – Литва – Беларусь* / Ред. кол. : А. К. Кавко (отв. ред.) и др. Москва : СИТП «Наследие», 1997. С. 95–119.
302. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. Москва : Искусство, 1979. 444 с.

303. Бевзенко Л. Архетипи і соціальна самореалізація / Л. Бевзенко. *Генеза*. 1995. № 1–3. С. 52–59.
304. Безгин В. Б. «Грех» и «преступление» в обыденном сознании русской деревни конца XIX – начала XX вв. / В. Б. Безгин. *Менталитет россиянина: история проблемы : Материалы XVII Всероссийский заочной научной конференции*. Санкт-Петербург : Нестор, 2000. С. 50–52.
305. Бекетова В. М. Василь Степанович Соляник – учень Д. Яворницького / В. М. Бекетова. *Наддніпряньська Україна : історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр.* / Редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ : Ліра, 2015. Вип. 13. С. 74–78.
306. Белозорович В. А. Роль Белорусской исторической публицистики в формировании национальной концепции истории (1906–1915 гг.) / Виктор Александрович Белозорович. *Известия Гомельского государственного университета им. Ф. Скорины*. Серия : Гуманитарные науки. 2018. № 4. С. 11–17.
307. Бендин А. Ю. К вопросу о формировании этнической идентичности белорусов в Российской империи (вторая половина XIX – начало XX вв.) / Александр Юрьевич Бендин. *Проблемы национальной стратегии*. 2012. № 2. С. 170–185.
308. Білоус А. О. Відродження та розвиток української національної ментальності в умовах перехідного суспільства / А. О. Білоус, А. В. Калита. *Актуальные проблемы формирования духовности украинского народа : Сб. науч. трудов*. Київ : МАУП, 2000. № 6. С. 17–20.
309. Біч М. Беларускае адраджэнне ў XIX – пачатку XX ст. : гістарычныя асаблівасці, узаемаадносіны з іншымі народамі / Міхась Біч. Мінск : [Б. и.], 1993. С. 4–19.
310. Біч М. Гістарычны шлях беларускай нацыі і дзяржавы / Міхась Біч. Мінск : Медисонт, 2006. 440 с.

- 311.Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. : моногр. / Ярослав Владимирович Бойко. Черкасы : Сіяч, 1993. 256 с.
- 312.Бойков О. Соціокультурні та релігійні чинники на Півдні України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Бойков. *Історія України*. 2009. № 6. С. 1–4.
- 313.Борисенко В. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках ХІХ ст. / Володимир Борисенко ; Відп. ред. О. Лугова. Київ : Наук. думка, 1980. 153 с.
- 314.Буланова Н. М. Домінуючі риси світогляду українського селянства у фольклорно-етнографічній спадщині Д. І. Яворницького (за матеріалами ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ) / Н. М. Буланова. *Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті* : зб. наук. пр. / Редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ : Ліра, 2015. Вип. 13. С. 110–119.
- 315.Бурім Д. Українська еміграція в епістолярних джерелах : Листи Дмитра Дорошенка до Миколи Стороженка (1925–1928) / Дмитро Бурім. *Український археографічний щорічник*. Вип. 16/17. Український археографічний збірник. Т. 19/20. К.: Український письменник, 2012. С. 438–530.
- 316.Ващенко А. В. Розбудова органів селянського громадського управління (законодавчий аспект) / А. В. Ващенко. *Український селянин*. Черкаси, 2001. № 2. С. 65–69.
- 317.Верстюк В. Ф. Україна і Росія в історичній ретроспективі : українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. Київ : Наук. думка, 2004. 504 с.
- 318.Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня некласичної історіографії ; Про історичне мислення : моногр. / В. Вжосек ; Пер. з польськ. В. Сагана, В. Склокіна, С. Серакова ; Наук. ред. А. Киридон, С. Троян, В. Склокін. Київ : Ніка-Центр, 2012. 296 с.

- 319.Власюк О. Проблема українських етнічних територій у висвітленні Степана Рудницького / О. Власюк. *Народна творчість та етнографія*. 2004. № 5. С. 111–117.
- 320.Гаврилюк С. В. Еволюція українсько-польських стереотипів упродовж XIX – початку XX ст. (на прикладі Волині, Холмщини і Підляшшя) / С. В. Гаврилюк. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. Серія : Історичні науки. 2001. № 11. С. 8–14.
- 321.Ганусин О. Володимир Барвінський : образ інтелігента через призму приватного життя / Олена Ганусин. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Серія : Історія. 2014. Вип. 1. С. 104–110.
- 322.Ганусин О. Матеріально-побутове становище галицької творчої інтелігенції на межі XIX – XX століть / Олена Ганусин. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Серія : Історія. 2013. Вип. 1. С. 20–25.
- 323.Ганусин О. Повсякденне життя української інтелігенції Галичини у другій половині XIX – на початку XX століть у світлі джерел та історіографічних інтерпретацій / Олена Ганусин. *Вісник Львівського університету*. Серія : Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. 2014. Вип. 8. С. 220–230.
- 324.Ганусин О. Українська інтелігенція XIX століття в історіографічних інтерпретаціях / Олена Ганусин. *Українознавчий альманах*. 2013. Вип. 14. С. 71–73.
- 325.Ганусин О. Формування української інтелігенції Галичини в другій половині XIX – на початку XX ст. : соціальне походження та родинне виховання / Олена Ганусин. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Серія : Історія. 2017. Вип. 2. Ч. 1. С. 62–74.
- 326.Генон Р. Кризис современного мира / Р. Генон. Пер. с фр. Москва : Эксмо, 2008. 784 с.

327. Георгізов Г. Кого звати селянином (до визначення базового поняття) / Г. Георгізов, В. Паскаленко. *Чотирнадцята наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах* : Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 12–20 березня 2003 р. / За ред. В. В. Масненка. – Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2003. С. 27–28.
328. Гнатюк О. Прощання з імперією : Українські дискусії про ідентичність / Оля Гнатюк. Київ : Критика, 2005. 528 с.
329. Горбань Ю. А. Постать Богдана Кістяківського в українському визвольному русі початку ХХ століття / Ю. А. Горбань. *Сторінки історії* : зб. наук. пр. 2010. Вип. 30. С. 71–80.
330. Гордон А. В. Хозяйствование на земле – основа крестьянского мировосприятия / А. В. Гордон. *Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.)*: Материалы международной конференции. Москва, 14–15 июня 1994 г. / Ред. кол. : В. П. Данилов, Л. В. Милов и др. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 57–74.
331. Горобець В. Європа. Ментальна географія воїна-українця / Віталій Горобець. *Україна. Війна. Власна пам'ять : дослідження, документи, свідчення*. Кер. проекту Л. В. Легасова. Київ : Аеростат, 2015. С. 101–109.
332. Грабовський С. Феномен малоросійства й українське буття / Сергій Грабовський. *Пам'ять століть*. 1997. № 5. С. 69–74.
333. Гримич М. В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців / М. В. Гримич. Київ : [Б. в. і р.]. 380 с.
334. Гриневич Л. Євреї в Україні / Людмила Гриневич, Владислав Гриневич. *Енциклопедія історії України* : В 5 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 3 : Е–Й. С. 73–88.
335. Грицак Я. Нарис історії України : формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Ярослав Грицак. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
336. Грицак Я. Нариси з історії України : формування української модерної нації / Ярослав Грицак. 2-ге вид. Київ : Генеза, 2000. 249 с.

337. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856 – 1886) / Ярослав Грицак. Київ : Критика, 2006. 632 с.
338. Гриценко Г. Крестьяне в нациотворческих процессах Украины и Беларуси (вторая половина XIX – начало XX в.) / Галина Гриценко. *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський зб. наук. пр. молодих учених Дрогобицького ДПУ ім. І. Франка. Вип. 16.* Дрогобич, 2016. С. 33–39.
339. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX ст. : моногр. / Б. Гудь. Львів : ПП «ПП», 2006. 448 с.
340. Гуревич А. Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников : (Ехемпла XIII века) : моногр. / А. Я. Гуревич. Москва : Искусство, 1989. 366 с.
341. Гуревич А. Я. Ментальность как пласт социальной целостности (ответ оппонентам) / А. Я. Гуревич. *Споры о главном : Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов».* Москва : Наука, 1993. С. 49–50.
342. Гуревич А. Я. От истории ментальностей к историческому синтезу / Арон Яковлевич Гуревич. *Споры о главном : Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов».* Москва : Наука, 1993. С. 16–29.
343. Гуревич А. Я. Средневековой мир : культура безмолвствующего большинства / Арон Яковлевич Гуревич. Москва : Искусство, 1990. 396 с.
344. Гуревич А. Я. «Территория историка» / Арон Яковлевич Гуревич. *Одиссей. Человек в истории. Ремесло историка на исходе XX века.* Москва : Coda, 1996. С. 81–109.
345. Даниленко С. Українська інтелігенція в русі за національно-культурне відродження (друга половина XIX – початок XX ст.) / Святослав Даниленко. *Український історичний збірник.* 2013. № 16. С. 119–130.

346. Данилюк А. Г. Українська хата / А. Г. Данилюк. Київ : Наук. думка, 1991. 108 с.
347. Даценко В. С. Національна ідея і принципи лібералізму в творчості Б. Кістяківського / В. С. Даценко. *Вісник Черкаського університету*. Серія : історичні науки. Черкаси, 2014. Вип. 31. С. 33–41.
348. Дашкевич Я. Єврейсько-українські взаємини середини XVI – початку XX ст. : період рівноваги / Ярослав Дашкевич. *Слово і час*. 1992. № 9. С. 65–69.
349. Демченко Т. П. Батько Шраг : моногр. / Тамара Павлівна Демченко. Чернігів : Деснянська правда, 2008. 264 с.
350. Дмитрів І. Історичні умови як фактор формування української ментальності та духовності / І. Дмитрів, В. Томахів. *II Міжнародний конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку»*. Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Ред. кол. : Л. Винар, О. Завальнюк. Кам'янець-Подільський ; Київ ; Нью-Йорк ; Острого : НаУОА, 2006. Т. 2. С. 244–247.
351. Донченко О. А. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) / Олена Донченко, Юрій Романенко. Київ : Либідь, 2001. 334 с.
352. Драч О. О. Вища жіноча освіта в Російській імперії в другій половині XIX ст. : мотивація, динаміка та соціально-демографічні характеристики курсисток / Оксана Олександрівна Драч. *Інтелігенція і влада*. 2009. Вип. 16. С. 54–65.
353. Драч О. О. Суспільний статус учителя початкової школи Наддніпрянщини періоду ринкових трансформацій (друга половина XIX – початок XX ст.) / Оксана Олександрівна Драч. *Україна соборна* : зб. наук. ст. Вип. 4. Т. 1. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. С. 306–310.

354. Драч О. Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / Оксана Драч. *Укр. селянин*. Черкаси. 2005. № 9. С. 48–51.
355. Ерман Л. К. Интеллигенция в первой русской революции / Л. К. Ерман. Москва : Наука, 1966. 374 с.
356. Євсеєнко С. А. Селянський рух у 1905–1907 рр. в Україні (радянська історіографія проблеми) / С. А. Євсеєнко. *Укр. селянин*. Черкаси, 2004. № 8. С. 50–54.
357. Євсеєва Т. М. Ментальні особливості модернізації політичної системи Російської імперії та СРСР наприкінці XIX – у першій третині XX ст. (український контекст) / Т. М. Євсеєва. *Укр. іст. журн.* 2009. № 5. С. 152–178.
358. Жытко А. П. Некоторые проблемы истории Беларуси периода капитализма и метадалагічныя падыходы да іх вырашэння / А. П. Жытко. *Проблемы методологии исследований истории Беларуси*. Материалы Международной научной конференции (Минск 26–27 октября 2006 г.). Минск : Белорусская наука, 2008. С. 32–34.
359. Заволока М. Г. Загальноосвітня школа України в кінці XIX – на початку XX ст. / Микола Григорович Заволока. Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1977. 106 с.
360. Зайончковский В. Социальное самосознание татар, бурят и башкир в России и СССР – преемственность или разрыв традиции? / В. Зайончковский. *Политическая наука*. 2002. № 4. С. 39–68.
361. Зайцева З. І. Український науковий рух : інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.) / Зінаїда Іванівна Зайцева. Київ : КНЕУ, 2006. 368 с.
362. Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі / Ф. Д. Заставний. Львів : Світ, 1992. 174 с.
363. Захаренко О. Соціально-психологічний аналіз політичних й економічних умов життєдіяльності сільської інтелігенції Наддніпрянської України у

- другій половині XIX – на початку XX ст. / Оксана Захаренко, Сергій Шамара. *Вісник Черкаського університету*. Серія : Історичні науки. 2008. № 133–134. С. 71–78.
364. Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування) / Леонід Зашкільняк. *Ейдос*. Київ, 2005. Вип. 1. С. 28–35.
365. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Леонід Зашкільняк. Львів : Львівський державний університет ім. Ів. Франка, 1999. 226 с.
366. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія : посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Леонід Зашкільняк. Львів : ПАІС, 2007. 312 с.
367. Зашкільняк Л. Українська історіографія початку XX століття і міфологізація національної свідомості українців / Леонід Зашкільняк // *Historia – mentalność – tożsamość. Studia z historii, historii historiografii i metodologii* / Pod redakcją K. Polasik-Wrzosek, W. Wrzoska, L. Zaszkiłniaka. Poznań : Instytut Historii UAM, 2010. S. 9–19.
368. Иггерс Г. Глобальная история современной историографии / Г. Иггерс, Э. Ван, при участии С. Мукерджи ; Пер. с англ. О. Воробьевой ; Науч. ред. М. Кукарцева. Москва : Канон+, РООИ «Реабилитация», 2012. 432 с.
369. Іванишин В. Мова і нація / В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький. Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1994. 218 с.
370. Історичне джерелознавство : підруч. / Авт. : Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко ; Гол. ред. С. В. Головка. Київ : Либідь, 2002. 488 с.
371. Історія європейської ментальності / За ред. П. Дінцельбахера; Пер. з нім. В. Кам'янець. Львів : Літопис, 2004. 720 с.
372. Історія селянства Української РСР. – Т. 1: Від найдавніших часів до Великої жовтневої соціалістичної революції / Ред. кол.: В. А. Дядиченко

- (відр. ред.), М. Ю. Брайчевський, М. Н. Лещепко, К. І. Стецюк. АН Української РСР. Інститут історії. – Київ: Наукова думка, 1967. 561 с.
373. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах / О. В. Андрощук, В. К. Баран, А. В. Блануца та ін. Т. 1. Київ : Наук. думка, 2006. 632 с.
374. Кабытов П. С. Русское крестьянство в начале XX века : учебное пособие для студентов вузов / П. С. Кабытов. 2-е изд., испр. и доп. Самара : Изд-во «Самарский ун-т», 1999. 153 с.
375. Казакевич О. Валуєвський циркуляр 1863 року в історіографічних оцінках / Ольга Казакевич. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2013. № 40. С. 69–74.
376. Казьмирчук М. Рівень життя селян Київської губернії другої половини XIX століття / М. Казьмирчук. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. Вип. 28. С. 72–77.
377. Калакура Я. Українська історіографія : курс лекцій. 2-е вид., доп. / Я. Калакура. Київ : Генеза, 2012. 512 с.
378. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли : українці в етнічній ієрархії Російської імперії / А. Каппелер. *Київ. старовина*. 2001. № 5. С. 8–20.
379. Карагодін А. І. Заселення і господарське освоєння Калмицького степу російськими та українськими селянами в першій половині XIX ст. / А. І. Карагодін. *Укр. іст. журн*. 1987. № 2. С. 44–50.
380. Касьянов Г. Сучасний стан української історіографії : методологічні та інституційні аспекти / Георгій Касьянов. *Генеза*. Київ : Генеза, 2004. С. 78–92.
381. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму : моногр. / Георгій Володимирович Касьянов. Київ : Либідь, 1999. 352 с.
382. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст. : соціально-політичний портрет / Георгій Касьянов. Київ : Либідь, 1993. 176 с.
383. Касьянов Г. Українська інтелігенція : проблеми вивчення і реінтерпретацій / Георгій Касьянов. *Наукові записки Вінницького*

- державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія : Історія. 2004. Вип. 8. С. 7–22.*
384. Касьянов Г. В. УТОРНІТСО : Епізод з історії «політичного виховання» інтелігенції / Г. В. Касьянов, Л. І. Ткачова. *Держава і українська інтелігенція (деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – на початку 30-х років)*. Київ, 1990. С. 26–41.
385. Кисельов М. Феномен землеробства в українському світі / М. Кисельов. *Гене́за*. 1995. № 1–3. С. 59–65.
386. Кисельова Ю. А. Інтелектуальне середовище історико-філологічного факультету Харківського університету та його вплив на становлення Д. І. Яворницького як ученого / Ю. А. Кисельова. *Наддніпря́нська Україна : історичні процеси, події, постаті* : зб. наук. пр. / Редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ : Ліра, 2015. Вип. 13. С. 11–21.
387. Кістяковський Б. Українці і російське суспільство / Богдан Кістяковський. *Філософська і соціологічна думка*. 1992. № 1. С. 132–135.
388. Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Роман Коваль. Київ : Діокор, 2001. 288 с.
389. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Зенон Когут. Київ : Критика, 2004. 352 с.
390. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття) / Ірина Колесник. Київ : Гене́за, 2000. 256 с.
391. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / Ірина Колесник. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. 566 с.
392. Коляда І. Вчительська інтелігенція Наддніпря́нської України : порівняльний аналіз матеріального та побутового становища (друга половина ХІХ – початок ХХ сторіччя) / Ігор Коляда // *Зб. наук. пр. Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія : Історія та географія*. Харків, 2014. Вип. 51. С. 63–68.

393. Коляда І. Інтелігенція та українська ідея в російському імперському суспільстві кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Ігор Коляда. *Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті* : зб. наук. пр. / Редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 2007. Вип. 5 : Перші Всеукраїнські Яворницькі наукові читання. С. 205–216.
394. Коляда І. Повсякденне життя української освітянської інтелігенції : матеріально-побутовий аспект (друга половина ХІХ ст.) / Ігор Коляда. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 132–141.
395. Коник О. Українські селянські депутати Державної думи Російської імперії – учасники війн і збройних конфліктів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Олександр Коник. *Scriptorium Nostrum. Електронний іст. журнал*. Херсон. 2015. № 1–2. С. 131–143.
396. Кононенко П. Етнічна специфіка духовності українського народу (становлення, основні риси, перспективи) / Петро Кононенко, Тарас Кононенко. *Народна творчість та етнографія*. 2001. № 3. С. 20–28.
397. Коротеєва В. В. Этнические символы и символическая природа этничности : концепции Дж. Армстронга, Э. Смита и Э. Хобсбаума / В. В. Коротеєва. *Ценности и символы национального самосознания в условиях изменяющегося общества* : сб. ст. Москва : Ин-т этнологии и антропологии РАН, 1994. С. 37 – 55.
398. Костылев В. Н. Ренегатство Л. А. Тихомирова и русское общество в конце 80-х – начале 90-х гг. ХІХ в. / В. Н. Костылев. *Проблемы истории СССР*. Москва, 1980. Вып. 11. С. 151–169.
399. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. : моногр. / Б. Кравченко ; Пер. з англ. Київ : Основи, 1997. 424 с.
400. Кротов А. М. Особенности развития этнонационального самосознания белорусов в конце ХІХ – 20-х годах ХХ в. / Андрей Михайлович Кротов. *Известия Гомельского государственного университета им. Ф. Скорины*. Серия : Гуманитарные науки. 2018. № 4. С. 42–47.

401. Кудінов Д. В. Бездержавники й українське селянство в 1900-х роках : до історіографії проблеми / Д. В. Кудінов. *Сумський історико-архівний журнал*. 2015. № XXIV. С. 21–28.
402. Кудінов Д. В. До питання революційних подій у Ніжині 1905 р. : селянський вимір / Дмитро Валерійович Кудінов. *Укр. іст. журн.* 2010. № 2. С. 95–102.
403. Кудінов Д. В. Підготовка проведення з'їзду Українського селянського союзу в Києві у 1906 році : до історіографії проблеми / Дмитро Валерійович Кудінов. *Гілея : науковий вісник*. 2014. № 85. С. 91–96.
404. Кудряшев В. Н. Консервативно-утопическая интерпретация русификаторской политики в конце XIX – начале XX в. / Вячеслав Николаевич Кудряшев. *Вестник Томского государственного университета*. 2007. № 296. С. 96–101.
405. Кудряшев В. Н. Русская общественная мысль в поисках национальной идентичности : зарождение русского национализма (вторая половина XIX в.) / Вячеслав Николаевич Кудряшев. *Русин*. 2014. № 4. С. 117–129.
406. Кудряшев В. Н. Трансформация славянофильства в панславизм как смена концепции русского национализма / Вячеслав Николаевич Кудряшев. *Вестник Томского государственного университета*. 2012. № 364. С. 65–71.
407. Кудряшев В. Н. «Украинский вопрос» в русской общественной мысли второй половины XIX в. / Вячеслав Николаевич Кудряшев. *Вестник Томского государственного университета*. 2014. № 384. С. 107–115.
408. Лазуренко В. Каравани українського степу / Валентин Лазуренко, Юрій Вовкотруб. Черкаси : Ваш Дім, 2004. 92 с.
409. Латышева В. А. Эффекты синергетического подхода к истории / В. А. Латышева. *Проблемы методологии исследований истории Беларуси*. Материалы Международной научной конференции (г. Минск, 26–27 октября 2006 г.). Минск : Белорусская наука, 2008. С. 52–55.

410. Ледовских Н. П. Власть и церковь в сознании русского крестьянства XVIII–XIX вв. / Н. П. Ледовских. *Менталитет россиянина : история проблемы* : Материалы XVII Всероссийский заочной научной конференции. Санкт-Петербург : Нестор, 2000. С. 8–11.
411. Лейкина-Свирская В. Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX в. / В. Р. Лейкина-Свирская. Москва : Мысль, 1971. 368 с.
412. Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900–1917 гг. / В. Р. Лейкина-Свирская. Москва : Мысль, 1981. 285 с.
413. Лисенко О. В. Вплив Першої світової війни на хід модернізації української нації / О. В. Лисенко. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. IV. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2002. С. 12–22.
414. Лисий І. Менталітет і духовна культура українців / І. Лисий. *Філософська і соціологічна думка.* 1995. № 11–12. С. 37–59.
415. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х т. Т. 2 / Іван Лисяк-Рудницький ; Пер. з англ. Київ : Основи, 1994. 573 с.
416. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х т. Т. 1 / Іван Лисяк-Рудницький ; Пер. з англ. Київ : Основи, 1994. 554 с.
417. Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект) : моногр. / Тетяна Федорівна Литвинова. Дніпропетровськ : ЛІРА, 2011. 702 с.
418. Лісевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917рр.) / І. Т. Лісевич. *Укр. іст. журн.* 1997. № 2. С. 42–61.
419. Лісевич І. Т. Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XXст.) / І. Т. Лісевич. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 103 с.

420. Лісевич І. Т. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.) / І. Т. Лісевич. Київ : Ін-т історії України АН України, 1993. 86 с.
421. Лозовий В. С. Українська революція та українська ментальність (1917–1921 рр.) / В. С. Лозовий. *II Міжнародний конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку»*. (доповіді та повідомлення, м. Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р.) / Ред. кол. : Л. Винар, О. Завальнюк. Кам'янець-Подільський ; Київ ; Нью-Йорк ; Острог : НаУОА, 2006. Т. 2. С. 248–254.
422. Лор Э. Русский национализм и Российская империя : Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны / Эрик Лор ; Пер. с англ. В. Макарова. Москва : Новое литературное обозрение, 2012. 304 с.
423. Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі, 1907–1914 / Федір Євдокимович Лось, Олексій Григорович Михайлюк. Київ : Наук. думка, 1976. 284 с.
424. Лохматова А. І. Прийом селян до громади як функція органів сільського самоврядування в пореформеній Україні / А. І. Лохматова. *Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали V наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди*. Дніпропетровськ : ДНУ, 2004. С. 53–58.
425. Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914) / В. Б. Любченко. *Укр. іст. журн.* 1996. № 2. С. 55–65.
426. Магась-Демидас Ю. Трансформація ставлення селянства Наддніпрянської України до влади (1905 – лютий 1917 рр.) / Юлія Магась-Демидас. *Емінак*. 2016. № 2. С. 22–27.
427. Малахов В. С. Проблемы изучения национализма и этничности в конструктивистской парадигме (на примере российского

- обществоведения последних десяти лет) / Владимир Сергеевич Малахов. *Политическая наука*. Москва : ИНИОН РАН, 2002. № 4. С. 108–123.
428. Малеванный Н. М. Деякі особливості етнографії українського населення Слобідської України у другій половині XIX – початку XX століття / Н. М. Малеванный, О. Г. Скворцов. *Всеукраїнська науково-методологічна конференція «Шляхи розвитку мистецтва та культури Слобожанщини : проблеми історії, теорії і практики»*. Харків : [Б. и.], 1993. С. 71–72.
429. Марочко В. І. Аграрні реформи в Україні (друга половина XIX – перша третина XX ст.) : соціально-економічний аспект / В. І. Марочко. *Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії*. Ч. 1. Київ : [Б. и.], 1996. С. 73–78.
430. Масненко В. Від «неісторичного» народу до «історичної» нації: спроба окреслення ідентифікаційного потенціалу української національної історіографії / Віталій Масненко. *Historia – mentalność – tożsamość. Studia z historii, historii historiografii i metodologii* / Pod redakcją K. Polasik-Wrzosek, W. Wrzoska, L. Zaszkiłniaka. Poznań : Instytut Historii UAM, 2010. S. 39–51.
431. Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша половина XX ст.) / Віталій Васильович Масненко. Київ ; Черкаси : Відлуння-Плюс, 2001. 440 с.
432. Масненко В. В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років / Віталій Васильович Масненко. Київ ; Черкаси : Брама-ІСУЕП, 2000. 284 с.
433. Масненко В. В. Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського / Віталій Васильович Масненко. *Укр. селянин*. Черкаси, 2004. № 8. С. 47–50.

434. Менталитет и политическое развитие России : тезисы докладов научной конференции (м. Москва, 29–31 октября 1996 г.) / Ред. кол. : А. А. Горский и др. Москва : ИРИ РАН, 1996. 149 с.
435. Ментальность россиян (Специфика сознания больших групп населения России) / Под общ. ред. И. Г. Дубова. Москва : Имидж-контакт, 1997. 477 с.
436. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) : моногр. / Алексей Ильич Миллер. Санкт-Петербург : Алетейя, 2000. 260 с.
437. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX веков) : генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : В 2-х т. / Борис Миронов. Санкт-Петербург : Д. Буланин, 1999. Т. 2. 567 с.
438. Михайлюк О. В. Вплив освіти новоєвропейського типу на культуру селянства України (початок XX ст.) / Олександр Володимирович Михайлюк. *Укр. селянин*. Черкаси, 2005. № 9. С. 51–54.
439. Михайлюк О. В. Деякі особливості менталітету українського селянства в передреволюційний період (кінець XIX – початок XX ст.) / Олександр Володимирович Михайлюк. *Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали IV наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди*. Дніпропетровськ : ДНУ, 2002. С. 96–101.
440. Михайлюк О. Модернізація і доля селянства України у XX ст. / Олександр Михайлюк. *Гілея : науковий вісник*. 2011. № 50. С. 180–185.
441. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст. : Соціокультурні процеси / Олександр Володимирович Михайлюк. Дніпропетровськ : Інновація, 2007. 456 с.
442. Мушинський В. Будитель національної свідомості та гідності українського народу / Володимир Мушинський. *Історія України*. 2009. № 5. С. 4–7.

- 443.Надуваний П. Незборимі : дружба Івана Франка з Михайлом Коцюбинським / П. Надуваний. *Літературна Україна*. 2018. 30 серпня (№ 31). С. 14.
- 444.Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями: колект. монографія / Удод Олександр, Верменич Ярослава, Ковалевська Ольга, Ясь Олексій; упоряд. текстів й наук. апарату С. Блащук, Н. Пазюра; за загал. ред. В. Смолія; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Генеза, 2018. 288 с.
- 445.«Незручний клас» у модернізаційних проєктах (Андреа Граціозі, Юрій Присяжнюк, Даніель Бовуа, Олександр Михайлюк, Сяргей Токць, Андрій Заярнюк) : форум. *Україна Модерна*. 2010. Чис. 6(17). С. 9–44.
- 446.Нечитайло В. В. Селянство як природне явище / Віталій Васильович Нечитайло. *Укр. селянин*. Черкаси, 2005. № 9. С. 9–11.
- 447.Никонов А. Б. Дореволюционное православное миссионерство и культура народов России / Александр Борисович Никонов. Пенза : Знание, 1988. 24 с.
- 448.Никонов А. Б. Свобода совести и религиозные преступления по Российскому законодательству XIX в. / Александр Борисович Никонов. *Свобода, собственность и нравственность в России : возможно ли согласие?* Сб. научных трудов по матер. Всероссийской научной конференции 13–14 ноября 2003 г. Пенза : ПГПУ, 2003. С. 211–221.
- 449.Норман Д. Європа : Історія / Дейвіс Норман ; Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. Київ : Основи, 2001. 1463 с.
- 450.Онацький Є. Українська емоційність / Є. Онацький. *Українська душа : Зб. оригінальних досліджень української ментальності*. Київ : МП «Фенікс», 1992. С. 36–48.
- 451.Орищенко Р. Релігійний світ українських селян другої половини XIX – першої третини XX ст. : брош. / Роман Орищенко. Черкаси : «Вертикаль», вид. ПП Кандич С. Г., 2019. 80 с.

- 452.Панькова С. Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел / С. Панькова. *Укр. історик*. 2004–2005. № 3–4/1. С. 25–46.
- 453.Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов : Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Г. П. Півторак. Київ : Академія, 2001. 152 с.
- 454.Пінчук Ю. А. Антонович Дмитро Володимирович / Юрій Анатолійович Пінчук. *Енциклопедія історії України. У 10 т.* ; ред. кол. В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 1. А – С. 688 с.
- 455.Полещук Т. А. И. Миллер. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург : Алетейя, 2000. 268 с., 10 ил. / Т. Полещук. *Вісник Львівського університету*. Серія : Історія. Львів, 2002. Вип. 37/2. С. 245–249.
- 456.Поліщук Т. В. Євреї в соціально-економічних відносинах на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / Т. В. Поліщук. *Укр. селянин*. Черкаси, 2001. № 1. С. 58–60.
- 457.Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття) / Юрій Поліщук. Київ : ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
- 458.Попова Н. О. Проблеми стосовно залучення селянства до реалізації українського національного проекту : рецепція інтелігенції у третій чверті XIX ст. / Наталія Олександрівна Попова. *Укр. селянин*. Черкаси, 2004. № 8. С. 101–104.
- 459.Присяжнюк Ю. Освіченість як атрибут етнокультури українського селянства Наддніпрянської України : тенденції еволюції та перші спроби осмислення феномену на початку XX ст. / Юрій Присяжнюк. *Укр. селянин*. 2004. № 8. С. 110–113.

- 460.Присяжнюк Ю. Поняття «народ» у ретроспекції українських і польських інтелектуалів XIX ст. / Юрій Присяжнюк. *Rozdroża. Polsko-ukraiński dyskurs humanistyczny* / Redakcja naukowa : R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec. Częstochowa ; Humań ; Poznań : Wydawnictwo «Taurus», 2013. S. 201–208.
- 461.Присяжнюк Ю. Українське селянство XIX – XX ст. : еволюція, ментальність, традиціоналізм / Юрій Присяжнюк. Черкаси : Відлуння-Плюс, 2002. 120 с.
- 462.Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. моногр. / Юрій Присяжнюк. Черкаси : «Вертикаль», вид. ПП Кандич С. Г., 2007. 640 с.
- 463.Пятницькова І. В. Значення кооперації у житті українського суспільства на початку XX ст. : сучасна вітчизняна історіографія / Ірина Володимирівна Пятницькова. *Історичні і політологічні дослідження*. 2014. № 3–4. С. 114–121.
- 464.Радзік Р. Прычыны слабасці нацыятворчага працэсу беларусаў у XIX – XX ст. / Рышард Радзік. *Беларускі гістарычны агляд*. Т. 2. Сшытак 2. 1995. С. 195–227.
- 465.Радчук А. О. Роль української інтелігенції в громадсько-політичному житті Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX ст. / Андрій Олександрович Радчук. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2008. Вип. XV. С. 138–142.
- 466.Рафальський О. О. Національні меншини України у XX столітті. Історіографічний нарис / Олег Олексійович Рафальський. Київ : Полюс, 2000. 447 с.
- 467.Рафальський О. О. Правове становище національних меншин у соціально-економічній сфері в кінці XIX – на початку XX ст. і його відображення в історичній літературі / Олег Олексійович Рафальський.

Етносоціальні процеси на Правобережній Україні : минуле і сучасне : наук. зб. Київ ; Житомир, 1998. С. 56–60.

- 468.Рахно О. Я. Олександр Русов – дослідник українського пореформеного села / О. Я. Рахно. *Укр. селянин*. Черкаси, 2001. № 3. С. 26–32.
- 469.Реєнт О. П. Духовні та культурні підстави соборності України у ХІХ – на початку ХХ ст. / Олександр Петрович Реєнт. *Україна соборна : зб. наук. ст.* Вип. 4. Т. 1. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. С. 3–8.
- 470.Реєнт О. П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ століття) : моногр. / Олександр Петрович Реєнт ; Гол. ред. Р. Стасюк. Київ : Вид-во «Арій», 2016. 320 с.
- 471.Реєнт О. П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.) / Олександр Петрович Реєнт. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 340 с.
- 472.Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история. Изд. 2-е, испр. и доп. / Лорина Петровна Репина. Москва : Изд-во ДКИ, 2009. 320 с.
- 473.Сак К. В. Образы позднеимперской России в драме К. Р. «Царь иудейский» / К. В. Сак, Ю. А. Петров, В. Н. Круглов. *История России с древнейших времен до XXI века : проблемы, дискуссии, новые взгляды. V Всероссийская научно-практическая школа-конференция молодых ученых*. Сб. ст. Москва : Ин-т рос. истории РАН, 2018. С. 156–168.
- 474.Сакалова М. Пра разуменне паняццяў «нацыя» і «этнас» у сучаснай айчыннай гістрыяграфіі / Марына Сакалова. *Гістарычны альманах*. Мінск, 2002. Т. 6. С. 163–173.
- 475.Світленко С. І. Світ модерної України кінця ХVІІІ – початку ХХ століття : зб. наук. пр. / Сергій Іванович Світленко. Дніпропетровськ : Герда, 2007. 457 с.
- 476.Світленко С. І. Українська модерна нація: чинники формування та становлення наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. / Сергій Іванович

Світленко. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Історія та археологія. 2010. Вип. 18. С. 29–43.

477. Скотт Дж. С. Благими намереннями государства. Почему и как провалились проекты улучшения человеческой жизни / Дж. С. Скотт ; Пер. с англ. Э. Н. Гусинского, Ю. И. Турчаниновой. Москва : Университетская книга, 2005. 576 с.
478. Соколова М. Этнос и нация как «дискурсивные формации» / Марина Соколова. *Етнічныя супольнасці ў Беларусі : гісторыя і сучаснасць : навук. канф.* Мінск : ДЭполіс, 2001. С. 102–107.
479. Ступак Ф. Я. Добродійні громади за національною і віросповідною ознакою ХІХ – початку ХХ ст. / Ф. Я. Ступак. *Національні меншини Правобережної України : історія і сучасність : наук. зб.* Т. 18. Житомир, 1998. С. 52–55.
480. Сучков И. В. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже ХІХ–ХХ вв. / Игорь Викторович Сучков. *Отечественная история*. 1995. № 1. С. 65–73.
481. Тельвак В. Культурна політика Михайла Грушевського як редактора селянських газет / Віталій Тельвак. *Укр. селянин*. Черкаси, 2018. Вип. 19. С. 127–134.
482. Темірова Н. Р. До питання про стосунки поміщиків і селян у пореформений період / Надія Романівна Темірова. *Укр. селянин*. Черкаси, 2001. № 2. С. 96–100.
483. Темірова Н. Р. Матеріально-технічне забезпечення поміщицьких господарств України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Надія Романівна Темірова. *Науково-методичний журнал*. Вип. 4. Історичні науки. Миколаїв : МДГУ, 2002. С. 83–87.
484. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр. : соціально-економічна еволюція : моногр. / Надія Романівна Темірова. Донецьк : ДонНУ, 2003. 319 с.

485. Терещенко Ю. Скарби історичних традицій / Ю. Терещенко. Київ : Темпора, 2011. 560 с.
486. Токць С. Беларускі нацыянальны рух XIX – пачатку XX ст. у кантэксте нацыянальных рухаў народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы / Сергей Токць. *Нацыянальныя пытанні. Матэр. III Міжнароднага кангрэса беларусістаў*. Мінск : БГУ, 2001. 125 с.
487. Турченко Ф. Г. Південна Україна : модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) : Історичні нариси / Федір Григорович Турченко, Галина Федорівна Турченко. Київ : Генеза, 2003. 304 с.
488. Українське суспільство на шляху до політичної нації. Історія і сучасність: колект. моногр. / Керівник кол. авт. і наук. ред. І. Д. Дудко ; М-во освіти і науки України, Держ. ВНЗ «Київ. Нац. екон. ун-т імені Вадима Гетьмана», Ін-т історії укр. сусп-ва. Київ : КНЕУ, 2014. 478 с.
489. Фареній І. А. Вплив просвітницької діяльності кооперації на соціальний та культурний розвиток українського селянства (початок XX століття) / І. А. Фареній. *Укр. селянин*. Черкаси, 2001. № 3. С. 195–198.
490. Фареній І. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ігор Фареній. Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. 144 с.
491. Фареній І. А. Кооперативне життя українського селянства початку XX століття / І. А. Фареній. *Укр. селянин*. Черкаси, 2006. № 10. С. 302–305.
492. Фареній І. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. : моногр. / Ігор Фареній. Черкаси : «Вертикаль», вид. ПП. Кандич С. Г., 2008. 432 с.
493. Февр Л. Бои за историю / Люсьєн Февр ; Пер. с фр. Москва : Наука, 1991. 629 с.
494. Федьков О. М. Участь українських політичних партій у підготовці Українського селянського з'їзду та організації Української селянської спілки / Олександр Миколайович Федьков, В'ячеслав Олегович Магась.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. 2009. Вип. 16. С. 348–361.

495. Федьков О. Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку XX ст. / О. Федьков. *Молода нація*. 2004. № 4. С. 5–21.
496. Филиппов Б. А. Государство и церковь : детерминанты политики. Церковь и государство в русской православной и западной латинской традиции. Материалы конференции (г. Санкт-Петербург, 22–23 марта 1996 г.). Санкт-Петербург, 1996. С. 126–140.
497. Фуко М. Воля к истине : по ту сторону знания, власти и сексуальности / Мишель Фуко. Москва : Касталь, 1996. 448 с.
498. Хвостова К. В. Проблемы исторического познания в свете современных междисциплинарных исследований / К. В. Хвостова, В. К. Финн. Москва : Изд-во РГГУ, 1997. 256 с.
499. Шамара С. О. Національна ідентичність: термін і його витоки / Сергій Олександрович Шамара. *Національна ідентичність у контексті політичного процесу : історія і сучасність. Деякі аспекти національного розвитку і національного виховання*. Матеріали науково-практичної конференції, 29 січня 2004 р. / Під ред. Ж. В. Деркач. Черкаси : Ант, 2004. С. 5–9.
500. Шанин Т. Определяя крестьянство / Теодор Шанин. *Отечественная история*. 1993. № 2. С. 7–15.
501. Шевченко В. До історії діяльності РУП на Чернігівщині / Віктор Шевченко, Тамара Демченко. *Сіверянський літопис*. 1995. № 6. С. 3–7.
502. Шевченко В. «Листи з Чернігівщини» І. Шрага як історичне джерело / Віктор Шевченко. *Шрагівські читання : зб. ст. і матер.* ; Відп. ред. О. Коваленко. Чернігів : Просвіта, 2012. Вип. 2. С. 4–9.
503. Шевченко В. М. Приватна власність на землю в межах Лівобережної України 1906–1914 рр. (за результатами попередніх досліджень) / Віктор Миколайович Шевченко. *Укр. селянин*. Черкаси, 2003. № 7. С. 99–101.

504. Шевченко В. М. РУП і селянське повстання 1902 року на Лівобережній Україні / Віктор Миколайович Шевченко. *Історія та культура Лівобережної України*. Київ ; Ніжин, 1997. С. 144–148.
505. Шевченко В. М. Характеристика категорій земельних власників України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Віктор Миколайович Шевченко. *Укр. іст. журн.* 2010. № 2. С. 75–85.
506. Шептицька Т. Ідейно-естетичне осмислення малоросійства в українській поезії ХІХ–ХХ століття / Т. Шептицька. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. Серія : Українознавство. 2003. № 7. С. 33–37.
507. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (ХІХ в.) : Историко-социологический очерк / Надежда Андреевна Шип ; Отв. ред. В. Г. Сарбей. Киев : Наук. думка, 1991. 172 с.
508. Широкоград А. Б. Россия и Украина. Когда заговорят пушки : научно-популярное изд-е / А. Б. Широкоград. Москва : Хранитель и др., 2007. 429 с.
509. Шляхов О. Б. Соціально-економічні трансформації в Наддніпрянщині в контексті європейського цивілізаційного поступу (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Олексій Борисович Шляхов. *Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр.* / Ред. кол. : С. І. Світленко та ін. Дніпропетровськ : ДНУ, 2006. Вип. 4. С. 162–173.
510. Шпорлюк Р. Формування модерних націй : Україна – Росія – Польща / Роман Шпорлюк ; Пер. з англ. Г. Касьянова та ін. Київ : Дух і Літера, 2013. 552 с.
511. Шубравська М. М. Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність : моногр. / М. М. Шубравська. Київ : Наук. думка, 1972. 252 с.
512. Щеголев С. Н. История «украинского» сепаратизма / С. Н. Щеголев. Москва : Имперская традиция, 2004. 472 с.

- 513.Щербатюк Т. Формування інтелігенції як окремої верстви суспільства в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. / Тамара Щербатюк. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*. Серія : Історичні науки, 2010. Вип. 3. С. 229–235.
- 514.Що таке сучасний патріотизм узагалі й по-українськи? / Авт. і уклад. Ю. Присяжнюк. Черкаси : «Вертикаль», вид. ПП Кандич С. Г., 2009. 68 с.
- 515.Элиаде М. Космос и история : избр. работы / М. Элиаде ; Пер. с фр. и англ. ; Под общ. ред. И. Р. Григулевича, М. Л. Гаспарова. Москва : Прогресс, 1987. 312 с.
- 516.Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України / Михайло Федорович Юрій. Вид. 2-е. Київ : Кондор, 2004. 738 с.
- 517.Якименко М. Аграрні міграції українського селянства на рубежі ХІХ–ХХ ст. : моногр. / Микола Якименко. Полтава : РВВ ПДАА, 2006. 144 с.
- 518.Якименко М. А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861–1917 рр.) / Микола Андрійович Якименко. *Укр. селянин*. Черкаси, 2001. № 3. С. 131–135.
- 519.Якименко М. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця ХІХ – початку ХХ ст. : моногр. / Микола Якименко. Полтава : Інтер Графіка, 2003. 130 с.
- 520.Якименко М. Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки столипінських реформ (1906–1913 рр.) : моногр. / Микола Якименко. Полтава : РВВ ПДАА, 2009. 148 с.
- 521.Якименко М. А. Селянська колонізація Південної України в другій половині ХІХ ст. / Микола Андрійович Якименко. *Укр. іст. журн*. 1987. № 2. С. 37–44.
- 522.Якименко М. А. Торгівля землею в Україні та її соціально-економічні наслідки (1861–1918 рр.) / М. А. Якименко, О. М. Краснікова. *Економіка України*. 1999. № 8. С. 65–74.

523. Якименко М. А. Участь українських переселенців в русі опору аграрній політиці царату на початку ХХ ст. / Микола Андрійович Якименко. *Укр. селянин*. Черкаси, 2002. № 4. С. 37–41.
524. Яковенко Н. Нариси кризової історіографії / Наталя Яковенко. *Критика*. 2006. Чис. 1–2. С. 23–27.
525. Ясь О. Поняття «культурна епоха» та «стиль мислення» як дослідницькі інструменти / Олексій Ясь. *Symposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум* / За ред. В. Масненка. Т. II (Нові сенси історичного знання). Черкаси : Вид. ФОП Гордієнко Є. І., 2017. С. 21–36.
526. Anderson B. *Imagined Communities : Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* / Benedict Anderson. 2nd, revised edition. London, New York : Verso, 1991. 224 p.
527. Ankersmit F. *Historiography and Postmodernism* / F. Ankersmit. *History and Theory*. Vol. 28. № 2. Middeltown : Wesleyan University, 1989. P. 127–153.
528. Burkard M. *Speaking Bolshevik in Ukrainian : The Development of Peasant Consciousness and Bolshevik Ideas on Nation-Building in the Ukrainian SSR, 1900–1928 : A thesis submitted to the Faculty of Graduate and Postdoctoral Affairs in partial fulfillment of the requirements for the degree of Masters of Arts in European, Russian, and Eurasian Studies* / Matthew Burkard. Ottawa, Ontario : Carleton University, 2014. 119 p.
529. Golka W. Represje carskie wobec ziemian kresów wschodnich za udział w ruchu niepodległościowym w drugiej połowie XIX na początku XX w. / W. Golka. *Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX–XX w.* Kielce, 1994. 53 s.
530. Greenfeld L. *Nationalism : five roads to modernity* / L. Greenfeld. Harvard university press : Cambridge, Massachusetts. London, England, 1993. 596 p.
531. Hroch M. *Social preconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of patriotic groups among the smaller European nations* / Miroslav Hroch. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2000. 229 p.

532. Kann R. *The Multinational Empire : Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848–1918* / Robert A. Kann. New York : Columbia University Press, 1950. Vol. 2. 444 p.
533. Lovejoy A. Professional Ethnics and Social Progress / Arthur Onken Lovejoy. *The North American Review*. March 1924. Vol. 219. № 820. P. 398–407.
534. Miller P. *American thought : Civil war to Worl War I* / P. Miller. New York, 1954. 347 p.
535. Shechko P. The Russian Orthodox Sobor of the Moscow and the Orthodox Church in the Ukraine (1917–1918) / P. Shechko. *Analekta Ordinis s. Basilii Magni*. 1973. Vol. VIII. P. 161–240 ; 1979. Vol. X(XVI). Sec. 2. № 1/4. P. 238–363.

Дисертації та автореферати дисертацій

536. Будников М. И. Российско-украинские отношения в 1991–2005 годы : исторический аспект : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / М. И. Будников. Москва, 2007. 31 с.
537. Ганусин О. Б. Повсякденне життя української інтелігенції Галичини в другій половині XIX – на початку XX століття : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / О. Б. Ганусин. Львів, 2018. 287 с.
538. Жданова І. А. Художня інтелігенція Наддніпрянської України в останній чверті XIX – на початку XX ст. : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 / І. А. Жданова. Київ, 1995. 190 с.
539. Кісь О. Р. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини XIX – початку XX століття : гендерні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / О. Р. Кісь. Львів, 2002. 20 с.
540. Костылев В. Н. Лев Тихомиров на службе царизма : (Из истории общественно-идейной борьбы в России в конце XIX – начале XX в.) :

- дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / В. Н. Костылев. Москва, 1987. 400 с.
541. Кудінов Д. В. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. – лютому 1917 р. : історіографія : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.06 / Д. В. Кудінов. Київ, 2015. 464 с.
542. Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століть) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 / В. В. Надольська. Луцьк, 1996. 258 с.
543. Новак А. Образ Галичини у поглядах наддніпрянських українофілів 1860–1880-х рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Анна Новак. Черкаси, 2015. 20 с.
544. Прокопенко С. Середня освіта на Катеринославщині другої половини XIX – початку XX ст. : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Сергій Прокопенко. Дніпро, 2019. 292 с.
545. Сесак И. В. Земские учреждения на Правобережной Украине (1904–1917 гг.) : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / И. В. Сесак. Львов, 1987. 16 с.
546. Стародуб А. Юрисдикційна політика РПЦ 1917–1921 рр. : український аспект : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Андрій Вікторович Стародуб. Київ, 2000. Рукопис. 196 с.
547. Терещенко В. Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906–1916 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Валентин Терещенко. Черкаси, 2006. 20 с.
548. Шамара С. Сільська інтелігенція Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. : соціально-психологічні та етнокультурні характеристики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 09.00.12 / Сергій Шамара. Київ, 2008. 20 с.
549. Щербак Н. О. Національна політика царизму у Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами звітів місцевих державних

установ) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Надія Олександрівна Щербак. Київ, 1995. Рукопис. 163 с.

- 550.Rodkiewicz W. Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire During the Reign of Nicholas II, 1894–1905 ; Ph. D. dissertation / Witold Rodkiewicz. Harvard University, 1996. 950 p.

Електронні ресурси

- 551.Волошенко В. Розбудити і нагодувати: «підручники патріотизму» для селян Наддніпрянської України на зламі XIX–XX ст. / Вікторія Волошенко. *Україна модерна*. 5 жовтня. URL : <http://resource.history.org.ua/item/0014059> (дата звернення : 06.04.2020).
- 552.Грабовський С. Феномен малоросіяництва. Ще раз про «ворогів» української незалежності / Сергій Грабовський. URL : <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/fenomen-malorosiystva> (дата звернення : 06.04.2020).
- 553.Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / Ернест Гелнер. URL : <http://litopys.org.ua/gellner/gel13.htm> (дата звернення : 11.10.2017).
- 554.Касьянов Г. Лист до редакції «Критики» (2003) / Георгій Касьянов. URL : <http://www.golos.com.ua/article/327261> (дата звернення : 07.12.2017).
- 555.Кропивницький М. Старі сучки й молоді парості / Марко Кропивницький / Фонд бібліотеки української літератури України. URL : <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.2690> (дата звернення : 17.03.2018).
- 556.Личко І. Сучасні уваги. Із народної лектури / І. Личко. 1903. Т. 23. Ч. 2. С. 214–217. URL : http://chtyvo.org.ua/authors/Lychko-Ivan/Iz_narodnoi-lektury/ (дата звернення : 05.11.2017).
- 557.Лісовий В. С. Дискурс / Василь Семенович Лісовий. *Енциклопедія сучасної України*. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=24374 (дата звернення : 03.10.2018).

- 558.Меджецький В. Селяни у націотворчих процесах / Володимир Меджецький. URL : http://chtyvo.org.ua/authors/Medzhetskyi-Volodymyr-Seliany_u-natsiotvorchykh_protseakh_Tsentralnoi_i_Skhidnoi_Yevropy_u-druhii_polovyni_XIX_na_pochatku_XX_stolittia/ (дата звернення : 02.03.2018).
- 559.Панченко В. Менеджер українського руху (про Є. Чикаленка) / Володимир Панченко. URL : <https://tyzhden.ua/History/38335> (дата звернення : 20.02.2020).
- 560.Сидоренко Б. Цей підступний імперський хробачок : сторінками спогадів В. Винниченка / Борис Сидоренко. *Голос України*. URL : <http://www.golos.com.ua/article/327261> (дата звернення : 12.01.2019).
- 561.Старченко М. В. Популізм і реалії життя українського соціуму в політичній системі УРСР : історіографія / Марина Василівна Старченко. URL : http://inb.dnsgb.com.ua/2010-2/10_starchenko.pdf (дата звернення : 10.09.2018).

ДОДАТКИ

Додаток 1

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації:

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Платмір Я. Творчість Винниченка як репрезентація інтелектуальних уявлень про українське селянство Наддніпрянщини рубежу XIX – XX ст. / Ярослав Платмір. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки.* 2017. № 3. С. 72–78.
2. Платмір Я. Українське селянство Наддніпрянщини в «антинародницьких» уявленнях Грицька Григоренка / Ярослав Платмір. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки.* 2017. № 4. С. 19–25.
3. Платмір Я. Суспільні процеси початку XX ст. в осмисленні наддніпрянської інтелігенції / Ярослав Платмір. *Roxolania Historica : наук. зб.* Вип. 1 (16). 2018. С. 80–92.
4. Платмір Я. «Селяни стають українцями»: процеси модернізації українського села в інтерпретації Ендрю Вілсона / Ярослав Платмір. *Укр. селянин.* 2018. Вип. 19. С. 108–110.
5. Платмір Я. Українське село Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. у візії інтелігенції: між традицією і модерном / Ярослав Платмір. *Укр. селянин.* 2018. Вип. 20. С. 70–74.
6. Платмір Я. Українська інтелігенція «довгого» XIX ст.: суспільні ролі та основні тенденції їхньої трансформації / Ярослав Платмір. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки.* 2019. № 1. С. 38–44.

7. Платмір Я. Українське селянство кінця XIX – початку XX ст. у рецепції наддніпрянської інтелігенції / Ярослав Платмір. *Укр. селянин*. 2019. Вип. 21. С. 114–119.

Статті в зарубіжних виданнях:

8. Платмір Я. Українська інтелігенція Наддніпрянщини пізньоімперського періоду: історіографія проблеми / Ярослав Платмір. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. V. VIII (41). I.: 237. 2020 Sept. P. 35 – 40.

9. Platmir Y. Ukrainian peasantry of Naddnyprianschyna at the end of the nineteenth – first decades of the twentieth century in Russian national discourse / Yaroslav Platmir. *Evropsky Filozoficky a Historicky Diskurz*. V. 6. Iss. 3. 2020. P. 96–102.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дослідження:

10. Платмір Я. Старі / нові образи селянства в поглядах М. Коцюбинського / Ярослав Платмір, Юрій Присяжнюк. *Двадцять восьма наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій*. Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2018. С. 125–131.

11. Платмір Я. Інтелігенція і селянство Наддніпрянщини рубежу XIX – XX ст. : нові грані комунікації / Ярослав Платмір. *X Богданівські читання : матеріали Всеукраїнської наукової конференції : зб. наук. пр.* / Редкол. : Ю. Присяжнюк та ін. Черкаси : ЧНУ, 2018. С. 81–85.

12. Платмір Я. Село у візії інтелігенції : досвід Наддніпрянщини рубежу XIX – XX ст. в умовах політики «Русского единства» / Ярослав Платмір, Юрій Присяжнюк. *Наукові записки. Серія : історичні науки*. Вип. 23. Кропивницький : РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2018 . С. 98–110.

13. Платмір Я. Українське село пізньоімперського періоду : дослідження феномену засобами візуалізації / Ярослав Платмір, Юрій Присяжнюк. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки*. 2018. № 3–4. С. 108–115.

14. Платмір Я. Євген Чикаленко та його «рідні діти» : соціальні та національні аспекти взаємин / Ярослав Платмір. *Тридцята наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій*. Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2020. С. 119–123.